

İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLERDE ÖZGÜN ÇALIŞMALAR

Editörler

Dr. Hasan Önder SARIDOĞAN

Dr. Furkan Çelebi

Bu kitap 19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi Editörlüğünde hazırlanmıştır.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/19maysbd>

İktisadi ve İdari Bilimlerde Özgün Çalışmalar

Editörler

Dr. Hasan Önder SARIDOĞAN

Dr. Furkan ÇELEBİ

Genel Yayın Yönetmeni: Berkan Balpetek

Kapak ve Sayfa Tasarım: Duvar Design

Duvar Yayınları: Eylül 2021

Yayıncı Sertifika No: 16122

ISBN: 978-625-7502-09-2

© **Duvar Yayınları**

853 Sokak No:13 P.10 Kemeraltı-Konak/İzmir

Tel.: (0) 0 232 484 88 68

www.duvar yayinlari.com

duvarkitabevi@gmail.com

Baskı ve Cilt: Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık Reklam San Ve Tic.

Ltd. İstanbul Cad. İstanbullu Çarşısı No:48/48-49

İskitler 06070 Ankara

Tel: 03123413667

Sertifika No:47865

Önsöz

İktisadi ve idari bilimler ekonomik, siyasi ve idari konulara analitik bir bakış açısıyla yaklaşarak sorunları tespit etmeye çalışan ve olası sorunlara çözüm önerileri sunan; böylelikle alınan kararlara, yapılan planlama, araştırma, uygulama ve değerlendirmelere kaynak teşkil eden bir alandır. Bu nedenle iktisadi ve idari bilimler sürekli gelişen ve değişen dinamik bir yapıya sahiptir.

Kitapta iktisadi ve idari bilimler disiplinlerde yer alan araştırmacılara ait 13 adet özgün çalışmaya yer verilmiştir. Bu kitabın hazırlanmasında “Avrupa Birliği’nin Eski Ortağı İngiltere ve İngiliz Dış Politikası-TonyBlair Yılları” adlı çalışması ile katkıda bulunan Dr. Mehmet Erkan KILLIOĞLU’na, “Anavatan Partisi (Anap) İktidarında Dış Politika ve Muhalefet: Ortadoğu Örneği” adlı çalışması ile katkıda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Murat KASAPSARAÇOĞLU’na, “Yeni Bir Yaşam Biçimi Olarak Panoptikon İktidar Döneminde Hegemonyanın Kuruluşu” adlı çalışması ile katkıda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Ceren AVCİL’e, “Vergi Kanunları Açısından Gayrimenkul/Taşınmaz Değerlemesi ve Önemine İlişkin Yeni Bir Yaklaşım” adlı çalışması ile katkıda bulunan Doç. Dr. Fazıl AYDIN’a, “Para Politikası Tasarımı ve Türkiye’de Para Politikası Uygulamaları” adlı çalışması ile katkıda bulunan Görkem KARA ve Dr. Öğr. Üyesi Metin TETİK’e, “1982 Anayasası’na Göre Türkiye’de Halk Oylaması” adlı çalışması ile katkıda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Rıfat KARAKOÇ’a, “Sağlığın E-Hali: Sağlıkta Dönüşüm Programı Sonrası Sağlıkta Dijitalleşme” adlı çalışması ile katkıda bulunan Dr. Zafer KOCA’ya, “Belediye Öz Gelirlerinin Yasal Zemini ve Mali Özerklik” adlı çalışması ile katkıda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Murat AYDIN’a, “COVID-19 Küresel Salgınının Sanayi ve Hizmet Sektörlerinde Enerji Yoğunluğuna Etkisi” adlı çalışması ile katkıda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Umut Erksan ŞENALP’e, “Lojistik Sektöründe Halkla İlişkiler” adlı çalışması ile katkıda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Ayşe AYGÜN ÖZGÖZ’e, “Politika Belirsizliği ile Fiyat İstikrarı Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Örneği” adlı çalışması ile katkıda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Emrah DOĞAN’a, “Ticari Bankaların Kredi Riskini Etkileyen Bankaya Özgü Faktörler: Türkiye Örneği” adlı çalışması ile katkıda bulunan Öğr. Gör. Dr. Hasan Önder SARIDOĞAN’a, “Karşılaştırmalı Bakış Açısından Agonistik ve Müzakereci Demokrasi Modelleri” adlı çalışması ile katkıda bulunan Öğr. Gör. Dr. Dilek CANYURT ve Prof. Dr. Mehmet DALAR’a gönülden teşekkür ederiz.

Ayrıca bölümlerin ön inceleme, inceleme ve değerlendirme kısmında emeği geçen 19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi editör kurulu ve ekibine ve ayrıca dizgi, mizanpaj ve yayım aşamasında emeği geçen Platanus Publishing Genel Yayın Koordinatörü Arzu Betül ÇUHACIOĞLU ve ekibine de teşekkürlerimizi sunarız. Kitapta yer alan yazılarla ilgili tüm akademik ve hukuki sorumluluğun bölüm ya-

zarlarına ait olduğunu belirtmek isterim. Bu eserde yer alan değerli çalışmaların bilimsel bilgiye katkı sağlamasını temenni ederiz.

Editörler

Dr. Hasan Önder SARIDOĞAN

Dr. Furkan Çelebi

İçindekiler

Önsöz	3
Avrupa Birliği'nin Eski Ortağı İngiltere ve İngiliz Dış Politikası-Tony Blair Yılları	7
Mehmet Erkan Kılıoğlu.....	7
Anavatan Partisi (Anap) İktidarında Dış Politika Ve Muhalefet: Ortadoğu Örneği (1983-1991)	33
Murat Kasapsaraçoğlu.....	33
Yeni Bir Yaşam Biçimi Olarak Panoptikon İktidar Döneminde Hegemonyanın Kuruluşu	55
Ceren Avcıl.....	55
1982 Anayasası'na Göre Türkiye'de [Halk Oylaması]	73
Rıfat Karakoç.....	73
Belediye Öz Gelirlerinin Yasal Zemini ve Mali Özerklik	95
Murat Aydın.....	95
Karşılaştırmalı Bakış Açısından Agonistik Ve Müzakereci Demokrasi Modelleri	112
Dilek Canyurt, Mehmet Dalar.....	112
Ticari Bankaların Kredi Riskini Etkileyen Bankaya Özgü Faktörler: Türkiye Örneği	132
Hasan Önder Sarıdoğan.....	132
Covid-19 Küresel Salgınının Sanayi Ve Hizmet Sektörlerinde Enerji Yoğunluğuna Etkisi	143
Umut Erksan Şenalp.....	143
Politika Belirsizliği İle Fiyat İstikrarı Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Örneği	162
Emrah Doğan.....	162
Para Politikası Tasarımı Ve Türkiye'de Para Politikası Uygulamaları	174
Görkem Kara, Metin Tetik.....	174
Vergi Kanunları Açısından Gayrimenkul/Taşınmaz Değerlemesi Ve Öne-mine İlişkin Yeni Bir Yaklaşım	204
Fazıl Aydın.....	204
Sağlığın E-Hali: Sağlıkta Dönüşüm Programı Sonrası Sağlıkta Dijitalleşme	217
Zafer Koca.....	217
Lojistik Sektöründe Halkla İlişkiler	238
Ayşe Aygün Özgöz.....	238

AVRUPA BİRLİĞİ'NİN ESKİ ORTAĞI İNGİLTERE VE İNGİLİZ DIŞ POLİTİKASI-TONY BLAIR YILLARI

Mehmet Erkan KILLIOĞLU¹

1. Giriş: Kıta Avrupası Devletler Sistemine Kısmi Katılım

İngiltere'nin dünya siyasetinde büyük bir güç haline gelmesi güçlü sanayisi, deniz gücü ve kendisini Avrupa'nın iç işleri ve devletlerarası mücadelesinden uzak tutması sayesinde olmuştur (Brewer, 1989). İngiltere her ne kadar kendisini Avrupa kıyısında yer alan, kıtanın siyasi etkisine uzak ama içişlerine müdahil olabilecek kadar yakın bir ada olarak tanımlasa da tarihinin belirli dönemlerinde işgal edilme tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu tehdit, İngiliz devleti ve halkının bilinçaltında derin izler bırakmıştır (Langford, 1991: 376, 434). Bu yüzden de İngiltere, kendi güvenliğini sağlamak için Avrupa Ahengi'nin (Concert of Europe) korunması için kıta içinden herhangi bir gücün statükoyu bozacak şekilde güçlenmesinin önüne geçilmesine büyük önem vermiştir. Bu bağlamda 17. yüzyılın son çeyreğinde yaşanmış olan İngiltere ve Fransa rekabeti bu duruma güzel bir örnek teşkil eder. İngiltere bu dönemde tüm politikasını Fransa'yı sınırlandırmak üzerine oluşturmuş, bu rekabet sonucunda Fransa ile İngiltere arasında Yedi Yıl Savaşları patlak vermiştir. Bilindiği üzere Yedi Yıl Savaşları Fransa'nın gücünün azalması, kırılması ile sonuçlanmıştır (Langford, 1991, 355-356, 400). İngiltere'nin kendisini Avrupa'nın karmaşasından uzak tutma düşüncesi ve bunun için oluşturduğu politikası Napolyon'un Avrupa'yı Fransa önderliğinde birleştirme çabasının İngiltere önderliğindeki Koalisyon güçlerince önlenmesi ile sonuçlanmıştır. Bu politikanın işlerliğinin olduğunun bizzat savaş ve diplomasi alanında test edilmiş olması yüzünden 19. yüzyılda daha da köklenmiştir (Harvie, 1991: 436).

Yukarıda da ifade edildiği üzere, İngiliz devlet politikası Avrupa'nın adaya olan müdahalesini azaltmayı ve kıta içinde güçlenmeye başlayan bir devletin dengelenmesi için güç dengesi sisteminin uygulanmasını öngörmüştür. Bunu bir örnekle açıklamak gerekirse; İngiltere, Rusya'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında

¹ Doktor, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, mehmeterkan@comu.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-3146-2609>.

artan etkisini dengelemek için Osmanlı İmparatorluğunu desteklemiştir (Harvie, 1991: 457; Matthew, 1991: 507). Buna ek olarak İngiltere, Doğu Akdeniz'deki istikrarının korunmasından yana büyük çıkarı vardır. Bu düşünce Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra² daha da köklenmiş ve kurumsallaşmıştır (Matthew, 1991: 507-508). Bu durumla bağlantılı olarak daha sonraki yıllarda İran ve Ortadoğu bölgesinin istikrarının korunması da önem kazanmıştır.

20. yüzyılın dünya ilişkilerinde en önemli dönüm noktalarından birisi İngiltere'nin emperyal gücünü kaybetmesi ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan yeni jeopolitik şartlara uyum sağlayabilmek için küçülme politikası izlemeye yönelmesidir. Ancak İngiltere sömürgelerinin kendisine yüklediği mali ve askeri külfetten kurtulmak için onları kademeli olarak tasfiye ederken buna paralel olarak siyasi ve diplomatik gücünü ve etkinliğini korumak için girişimlerde bulunmaktan geri kalmamıştır. Bu girişimlerden biri de İngiltere'nin AB ile entegre olma girişimleridir. Avrupa'ya ve onun kurumlarına karşı önyargılı olan Britanya Krallığı bu yakınlaşmaya ekonomik şartların dayatması yüzünden mecbur kalmıştır. 1990'lı yılların sonunda ise İngiltere AB ile daha fazla siyasi entegrasyona gitmeyi kabul etmiştir.³ Ancak bu duruma 20 yıl kadar tahammül edebilmiş, ülke içindeki AB karşıtı (*Eurosceptic*) muhalefet herkesin bildiği Brexit sürecinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Bilindiği üzere İngiltere, her ne kadar şu an Meşrutî Monarşi, parlamentosu olan bir krallık olsa da, Parlamenter Demokrasi'ye doğru Magna Carta'dan bu yana yavaş yavaş evrilmiş ve kıtadaki diğer devletlere de örnek olmuştur. İşte İngiliz siyasi kültüründen kaynaklanan bu tarihi altyapıdan dolayı ülke AB kurumlarına egemenlik devri konularında yavaş davranmış ve bir nevi pasif direniş sergilemiştir. Milli Para konusu bu noktada önemli ve güzel bir örnektir. İngiltere, AB üyesi iken Euro kullanımına geçmemiş, ulusal para birimi olan Pound'u kullanmaya devam etmiştir. Bu yüzden de ülkenin üyeliği AB içinde iki başlı, sürekli sorun çıkararak, problemlili bir yapı ortaya çıkmasına, kıtanın bir çatı altında birleşmiş bir süper devlet olarak ortaya çıkmasına engel olmuştur. Aslında o dönemdeki resme diğer tarafından bakıldığı zaman açıkça görülmektedir ki, İngiltere hala yüzyıllardır süren politikasını uygulamakta, daha önceki dönemlerde yaptığı gibi kıta içinde bir gücün ya da güç bloğunun (*bu bir dönem için Fransa-Almanya Bloğu idi*) güçlenmesine engel olmaya çalışmıştır (Toynbee ve Walker, 2001:

2 Süveyş Kanalı 1870 yılında işletmeye açılmıştır.

3 "1997'de İşçi Partisi İngiltere'de seçimleri kazandıktan sonra John Major döneminden farklı olarak Avrupa ile bütünleşme konusunda daha yapıcı bir politika izlemeye başlamıştır. Bundan sonra İşçi Partisi hükümetlerinin ortak politikası İngiltere'nin Avrupa Birliği içinde daha aktif bir politika izlemesi olmuştur" (Canan-Sokullu, 2017: 20).

147). İngiltere bu noktada İspanya, İsveç ve Danimarka ile bir blok oluşturmuş ve ABD ile olan özel ilişkisini de devreye sokarak karşı kanadı zor duruma düşürmeye çalışmıştır (Daily Mail, 2003).⁴ Bu noktada da uzun zamandır AB üyesi olma konusunu Batılılığının tescili olarak görme eğiliminde olan Türkiye zararlı çıkmaktadır. Çünkü AB içindeki genel endişe Türkiye ABD ile olan özel ilişkisi yüzünden, ABD'den gelecek yönlendirme ve baskılara açık olması veya bu baskılara göre hareket tarzını değiştirme ihtimalinin var olmasıdır. Yine Türkiye'nin ABD ile olan ilişkisi yüzünden de Almanya-Fransa bloğunun müdahalesini azaltmaya çalıştıkları ABD'yi birliğin içine taşıması istenmemektedir. Böyle bir durumda, karşı blok ABD'yi sınırlandırmak adına Türkiye'yi birlik içinde veya üyelik süreci sırasında siyaseten ezmeyi ve ABD'ye mesaj vermeyi seçebilir.

Geniş anlamda İngiltere, ABD ile özel ilişki kurmakla en uygun fırsatları ele geçirmeyi, AB ilişkilerindeki ağırlığını arttırmayı ve bu sayede para ve finansman politikalarında son ana kadar direnmeyi planlamıştır. Siyasi ve askeri konularda ise İngiltere 1990 yılından bu yana daha faaldir. İngiltere, ABD ile tek bir devlet gibi hareket etmektedir. Bu bağlamda Birinci ve İkinci Körfez Savaşları'na, Yugoslavya, Sierra Leone (1998-2000), Irak'ın İşgali ve Afganistan Sonsuz Özgürlük/Enduring Freedom hareketlerine katkıda bulunmuştur. İngiltere, yeni ideolojisi "*Üçüncü Yol*" ve Avrupa'da Fransa-Almanya bloğunu dengeleme çabaları ile yeniden güçlenmeye de çalışmıştır.

Fakat bu arada yüzyılın başından beri İngiltere'yi meşgul eden Kuzey İrlanda meselesi ek olarak son yıllarda Kelt/İskoç Milliyetçiliği de gelişmektedir (Curtis ve Canavan, 2003). Bu da İskoçya ve Galler'le olan ilişkileri ve İrlanda ile olan barış sürecini etkilemektedir. Bu konu İngiltere içinde tehlikeli gelişmelere gebe gibi durmaktadır.

2. İngiliz Siyasi Düşüncesinin Gelişimi: Parlamenter Demokrasi-nin ve Anayasal Monarşinin Oluşumu

İngiltere uzunca bir süre kendine devletlerarası ilişkilerde özel bir rol biçmiştir. Bu rolün amacı da kısmen ve kendi faydasına olmak üzere, dengeli bir siyasi sistem oluşturmak olmuştur. Bu düşüncenin temelini de İngiliz Parlamenter Sistemi'nin gelişimi oluşturmuştur. İngiltere de gelişen yasal sistem ve yönetim sistemi kolonilerinin de idari yapısını etkilemiştir. Bilindiği üzere İngiliz Modeli, Cumhuriyet ve Başkanlık Sistemlerinden çok farklıdır. İngiliz sisteminde Anayasal Monarşi tanımı vardır. Buna ek olarak Parlamenter Sisteme özel bir önem

4 "Bu bağlamda Blair Hükümetleri ABD ile olan özel ilişkisini sürdürmeye ek olarak AB ile siyasi ve askeri işbirliğini ihmal etmemeye ve geliştirmeye çalışmaktadır" (Daily Mail, 2003).

atfedilir. Sistemdeki hükümet eden partinin lideri yürütmenin de başıdır ve parlamento üyeleri arasından kendisine bir kabine seçer.

İngiliz siyasi sistemi güç ve iktidar için ana çıkar grupları arasında yaşanan rekabet ve yarışma sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu mücadeledeki gelişme demokrasiye doğru evrime sebep olmuş, bu trend de İngiliz göreceli sosyal istikrarının temeli olarak görülmüştür. Bununla birlikte İngiliz idari yapısının içinde önemli bir muhafazakârlık da mevcuttur. Bu da kişilerin ve elit gruplarının çıkarlarını dengeleme çabasının bir sonucudur. Bu durumu W. Churchill şu şekilde açıklamıştır:

“Demokrasi dünya üzerindeki diğer yönetim sistemleri içinde en kötü ve en ciddi yan etkileri olan yönetim tarzıdır. Bu sistem gücü ve sınırlamaları ile iç savaş ve devrimden doğmuştur ve 18. ve 19. yüzyıl boyunca ciddi sosyal değişimler doğrultusunda evrilmiştir” (Richardson, 1977).

Yukarıda kısaca tanımlamaya çalıştığımız İngiliz siyasi sisteminin gelişimi ise şu aşamalardan geçmiştir: Eski Sakson kabilelerinin ihtiyar heyetleri katılımcı sistemin ilk örneklerini bünyelerinde barındırmaktadır. Bu bağlamda İzlanda ile birleşme M.S. 930’da kurulan ilk mecliste tartışılarak karara bağlanmıştır. Ama bu kurullara sadece özgür erkekler katılabiliyordu ve güç Kontlar arasında dağıtılmıştır.

1215’de kabul edilen Magna Carta Kral John’a Asiller tarafından dikte ettirilmiştir. Bu çok bilinen yasa Kral’ın güç ve haklarını sınırlandırırken, Asillerin Kral’a karşı olan haklarını korumuş ve çeşitlendirmiştir. Magna Carta önemli bir belgedir çünkü Kral’ın karar ve hareketlerini keyfilikten kurtarıp yasaya tabi hale getirmiştir. Fakat bu kontrol mekanizması Kral’ın güçlenmesi üzerine etkisini kaybetmiştir. Öyle ki 16. yüzyılda hüküm süren Tudor Hanedanı zamanında Krallar kendilerini toplumun tek temsilcisi olarak görmeye başlamıştır. Bu yaklaşımın kaynağı Krallığın kişiye Tanrı tarafından bahşedilen bir ödül, ilahi bir hak olduğu, dolayısıyla da Kral’ın da seçilmiş ve kutsal bir kişi olduğu görüşüdür (Wootten, 1986: 28-29). Bu iddiayı en çok dillendiren ve kullanan I. James olmuştur. Bununla birlikte bu konu ile ilgili birkaç farklı yaklaşım da mevcuttur. 1381’deki Köylü İsyanı sırasında İngiliz toplumunun büyük kısmı Kral ve Parlamento etrafında toplanmıştır (Watson ve Barber, 1990: 30-31; Cheyney, 1962: 132-133). 16 yüzyıldan itibaren İngiltere, otoritenin Kral, Lordlar ve Avam Kamarası arasında paylaşıldığı karma bir yönetim yapısını tecrübe etmiştir (Wootten, 1986: 30). Bu tür durumlarda Kral ve kişiler arasında sosyal sözleşme imza-

lanmış ve Kral bu sayede bazı farklı seviyelerde insanlar tarafından da bilinir ve tanınır hale gelmiştir. 1642-1649 yılları arasında cereyan eden İngiliz İç Savaşı sırasında ülkede yeni ve radikal bir düşünce ortaya çıkmıştır. Bu düşünce tüm şahıslara tanınacak haklar fikridir. Bu düşünce Levellers ve Diggers tarafından can-ı gönülden desteklenmiştir (Wooten, 1986: 9).

1649-1660 yılları arasındaki zaman diliminde ise İngiltere bir cumhuriyet (*Commonwealth*) olmuş ve ülke Oliver Cromwell tarafından yönetilmiştir. Bununla birlikte Kraliyet hala yerindedir çünkü Kraliyeti lağv etmeyi düşünen hareket oldukça zayıf kalmıştır. Bunun da temel sebebi İngiliz Kilisesi ile Kraliyet'in yakın ilişkisi ve işbirliğidir.

İngiltere'deki tüm erkeklere oy hakkı verilmesini savunan Leveller Hareketi bu dönemde ortaya çıkmıştır ama ancak 1918 yılında erkeklere tanınan eşit oy hakkı ile bir sonuca ulaşabilmiştir. Kadınlar ise bu hakkı ancak 1928'de elde edebilmiştir. Şunu da eklemek gerekir ki bu dönemde sorun sadece oy hakkı değildir, bu hak kapsamına Kral'ın otoritesini kabul etmeme de bir hak olarak dâhildir. Bu yüzden de o dönemden beri İngiltere'deki yönetimin bir demokrasi mi yoksa popüler çoğunluğun hükümeti mi olduğu tartışılmaktadır (Wooten, 1986: 41). Ancak Parlamento'nun hakları evrensel olarak kabul edilmiştir.

Kraliyet ve yönetim sistemi ile ilgili tartışmalar II. James döneminde tekrar gündeme gelmiştir. Kendisi bir Katolik olan II. James, canı gönülden İngiliz Anglikan Kilisesi'nin haklarını da savunmuştur. Ancak yine de İngiliz hükümetine Katoliklerin girmesini sağlamaya çalışmakla suçlanmaktan kurtulamamıştır. Bu anlaşmazlık II. James'in orduya Katolik subayların girişine izin vermesiyle başlamıştır (Jones, 1990: XII). Daha önemlisi, II. James 1687 yılının Nisan ayında bir Af Yasası çıkarmaya çalışmıştır (Jones, 1990: 7). Bu af yasası sayesinde Katolikler'e çıkarılan zorluklar ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Bu yaklaşımın Dissenters'den⁵ de destek bulacağını umut etmiştir (Jones, 1990: XVI). Fakat II. James'in bu girişimi o dönemde Protestanlığa ve onun doğasına bir saldırı olarak algılanmıştır. Ancak yine de daha sonraki reform taleplerinin de hareket noktası olmuştur. II. James, 1687 Mayıs'ında "*Özgürlük ve Vicdan Deklarasyonu*"nun tüm kiliselerde okunmasını emretmiştir ama pek çok din adamı bu emrini yerine getirmeyecektir (Jones, 1990: 19).

Bu ve diğer endişeler II. James'in büyük bir ordu kurma girişimleri yüzünden daha da artmıştır. Ordunun başında II. James'in kayınbiraderi Orange'li William (*William III*) vardır ve William Birleşik Hollanda Eyaletleri'nin de Devletbaş-

5 Dissenterler, İngiliz Anglikan Kilisesi'nin kuruluşu ve idari yapısı ile ilgili hala bazı itirazları olan bir Protestan Klığı'dır.

kanı'dır. (*Stadholder*) William, İngiltere'nin işgali için büyük bir ordu toplama-ya çalıştığı iddiaları gündeme gelmektedir. Bu iddialar sebebiyle yapılan görüşmelerde William'la bir türlü uzlaşılammış ve anlaşma yapılamamıştır. Bunun üzerine James de kendi kontrolünden çıkan William'ı bu istiladan vazgeçirmek için girişimlerde bulunmaya başlamıştır (Jones, 1990: 90). Ancak girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Adaya çıkan William Devon'a 14.000 Hollandalı ve kendi tarafında yer alan İngiliz birlikleri ile çıkmıştır. William'ın karşısındaki direnişin çökmesi için az bir kuvvet yeterli olmuştur. II. James canını kurtarmak ve yardım almak için Fransa'ya kaçmıştır ama Fransa'nın yardımı dahi tahtını geri almasına yeterli olmamıştır. 1688 Devrimi, İngiliz Monarşisi'nin doğasını değiştirmiştir. 1688 yılında William ve Mary Orange İngiltere'ye davet edilmiştir. Yine bu sıralarda II. James'in Galler Prensi ünvanını alan ilk oğlunun doğumu ülkede tekrar bir Katolik hanedan ve bu hanedana dayalı monarşinin kurulabileceği endişesini beraberinde getirmiştir (Jones, 1990: 63, 85). Fakat bu doğuma rağmen tahtın varisi Prenses Mary olarak kalmıştır (Jones, 1990: 119). William her ne kadar inançlı bir Protestan olsa da Prenses Mary kocasına sadıktır ve tahta çıkmasına izin vermiştir (Jones, 1990: 120). William kişisel hırslarına yenilmiş olabilir ama Fransa'nın gücünü sınırlamak için İngiliz Krallığı'na ihtiyacının olduğunu da farkındadır.

1689 yılında Parlamento William ve Mary'nin tahtı birlikte yönetmesini önermiştir. Ancak Parlamento bunun yanında an bir Haklar Bildirgesi de yayınlamıştır. Yayınlanan bu Haklar Bildirisi ile Parlamento'nun üstünlüğünü kabul edilmektedir. İşte bu kabul İngiltere'de sonraki yıllarda ortaya çıkan ve siyasi şiddeti sınırlayan uzlaşma duygusunun temeli olarak kabul edilmektedir (Langford, 1991: 352). Bildirge'ye göre Kral artık Parlamento'yu istediği zaman ve süresiz olarak tatil edemeyecektir. Ülkedeki yasaları Parlamento yasaları yapacak ve vergi toplayacaktır. Kraliyet, Parlamento'nun onayı olmadan ordu da toplayamayacaktır. Bu sistem artık Anayasal Monarşi'dir. Bu sistemi değiştirmek için III. George gibi idareciler 18. yüzyılın ikinci yarısında askeri ilişkiler ve dış ilişkilerde inisiyatif ele almaya çalışsalar da başarılı olamayacaklardır. Bu Parlamento için bir zaferdir (Langford, 1991: 356-358). Ayrıca Parlamento tüm yasaların incelenmesi ve tetkiki için son karar mercii haline de gelmiştir. Fakat Parlamento ABD veya başka ülkelerdeki Anayasa Mahkemeleri gibi anayasal yaptırım gücü olan bir mercii değildir (Steiner, 1986: 152). Bunun yanında unutmamak gerekir ki, o dönemde İngiliz Parlamentosu'nun seçmen tabanı oldukça dardır. Bu meclis varlıklı, ayrıcalıklı ve az sayıdaki özgür vatandaşın temsil edildiği dar bir çerçeveyi

temsil etmektedir (Wootten, 1986: 23).⁶ Öyle ki ülkede 19. yüzyılda dahi sınırlı bir demokrasi uygulaması vardır. Galler ve İngiltere'nin 1815'te toplam nüfusu 11 milyondur ama bunun sadece 250.000'inin oy kullanma hakkı vardır (Walshe, 1967: 137). Daha sonraki yıllarda ülkedeki seçmen sayısı 1833'te 717.000'e, 1900'de 6.7 milyona ve 1918 yılında da 21.8 milyona çıkacaktır (Mackintosh, 1970: 21).

İngiliz İç Savaşı ve Devrim esnasında ana yaklaşım ve tanımlamalar ortaya çıkmıştır (Webb, 1980). Buna Sınırlı Anayasal Monarşi, Parlamento'nun merkezi konumu ve Kanunun Üstünlüğü fikri de dâhildir. 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Kabine Hükümeti'nin idaresi fikri (*İlk kez Başbakan Robert Walpole tarafından 18. yüzyılda uygulanmıştır*) ve evrensel haklara doğru yavaş evrim düşüncesi İngiliz sistemini etkilemiş ve daha da değiştirmiştir. Fakat bu değişim sancılı olmuştur çünkü 18. yüzyıl boyunca ülkenin seçim bölgeleri arasında büyük dengesizlikler ve eşitsizlikler vardır. Bu da bazı kesimlere daha fazla temsil hakkı ve imkânı verdiği için temsilde adaletsizliğe sebep olmaktadır (Harvie, 1991: 430). 1837-1848 arası dönemdeki Chartist Hareketi sırasında, Londra İşçileri-Çalışanları Birliği Hareketi öncülüğünde, bir Demokratik Haklar Bildirisi yayımlanmıştır. Bu bildiri ile Parlamento'ya seçilmede herkese eşitlik istenmiştir. Bu konuda yapılan 3 büyük gösteriye ve toplanan 3,3 milyondan fazla imzaya rağmen bu istekler reddedilmiştir (Walshe, 1967: 139; Harvie, 1991: 443-444). Fakat her ne kadar o sırada başarısız olmuş da olsa da Chartistlerin talepleri bir asır sonra kabul edilecektir.

Parlamento'nun en güçlü ve sözü geçen bölümü Lordlar Kamarası'dır. Lordlar Kamarası bir üst merci olarak Avam Kamarası'ndan gelen teklifleri inceleme ve reddetme yetkisine sahiptir ama 1911 ve 1919 yılında yapılan iki ayrı düzenleme ile yetki ve yetkilerine önemli bir sınırlama getirilmiştir. Bu sayede Avam Kamarası'nın da gücü ve etkinliği artmıştır. Avam Kamarası'na icrai yetkiler transfer edilirken Lordlar Kamarası'na ise görüş bildirme, tavsiyede bulunma ve kontrol yetkisi bırakılmış ve bir nevi danışma kurulu haline getirilmiştir. 1990'lardan itibaren de Lordlar Kamarası'nda daimi, bir kuşaktan diğerine geçen üyelik sayılarında azaltmaya gidilmiştir. Bu bağlamda İngiliz Parlamento Sisteminin gelişimini 5 ayrı döneme ayırabiliriz:

- 1265/1603: Monarşi dönemi, bu dönemde Parlamento vergileri topluyordu.
- 1603/1688: Kralla Parlamento arasındaki mücadele dönemi.
- 1688/1914: Parlamento Sisteminin evrimi aşaması.

6 "Bu çevre İngiliz halkının 1/6'ini temsil ediyordu, hatta bazı durumlar daha da azını" (Jones, 1990: 76).

–1914/1997: Kabine Hükümetleri dönemi.

–1997/... : Kabine Sistemi dönemi (Verney, 1971: 15; Kavanagh, 2001: 10).

İngiliz sisteminin bir başka kendine özgü özelliği de iki partili sistemi öngörmesidir. Parlamento Whigler⁷ çoğunlukta iken liberal, Torryler⁸ çoğunlukta iken daha tutucu, muhafazakâr olarak görülmüşlerdir (Jones, 1990: 130; Walshe, 1967: 140). İngiliz siyasi düşünce ve tecrübesi Avam Kamarası'nın gelişimi yoluyla bu sistemi kurmuş ve kurumsallaştırmıştır. Bu sistemde bir tarafta hükümet, diğer tarafta ise Monarşi-Krallık vardır. Ülkede siyasi alanda şu anda faaliyet gösteren iki parti vardır, bilindiği üzere; İşçi Partisi ve Muhafazakâr Parti. Tarihi kökenleri olan uygulama sayesinde İngiliz siyasi sistemi geleneksel olarak iki partili bir sistem olarak tanımlanır. 18. yüzyılın tümü ve 19. yüzyılın başındaki dönemde Whigler ve Toryler, 19. yüzyılın geri kalan kısmında Liberaller ve Muhafazakârlar siyasette etkin olmuşlardır. 1920'lerden bu yana muhafazakâr Parti ve İşçi Partisi ülke siyasetinde etkindir (Sampson, 1970: 78). Fakat ülke siyasi sisteminin genel kabul görmüş iki partili/kutuplu yapısına rağmen sistem başka partilerin kurulmasına yasak koymamıştır. Bu yüzden her ne kadar fiiliyatta iki parti ön planda olsa da ülkede seçmen tabanı çok az olan bir üçüncü parti mevcuttur. Bu parti Liberal Demokratik Parti'dir. Fakat İngiliz siyasi sisteminin ve seçmenin aklındaki kalıplarını kıramadığı için varlığı ile yokluğu pek fark edilmemektedir.

İngiliz siyasi sisteminde ortaya çıkan değişimler sonucunda Parlamento'nun gücünün ve Kabinenin idari yürütme fonksiyonlarının artmasıyla Kraliyetin gücü kademe kademe azalmıştır (Mackintosh, 1970: 18). Bu bağlamda İngiliz tarihinin en önemli olaylarından ve dönüm noktalarından birisi de 1642 yılında bu yana istikrarlı bir şekilde Kraliyetin gücünün sınırlandırılması ve azaltılması olmuştur, her ne kadar bazı dönemlerde Kraliyetin popülaritesi artsa da. Bu popülaritenin artmasının sebeplerinden birisi de Thomas Hobbes'dur. Hobbes'un Kraliyet'i öven ve erdemini atıfta bulunan düşünceleri sebebiyle Kraliyet'e olan sempati bir dönem oldukça artmıştır. Bunun açılımı ve teoriye dökülmesi ise Kral'ın toplumun kendisi olarak görüldüğü hür monarşik anlayış ile olmuştur (Wooten, 1986: 46). Bu yüzden de 19. yüzyılın tamamı ve 20. yüzyılın önemli bir kısmı için şunları söylemek pek de yanlış olmaz:

“Monarşi, Sanayi Devrimi öncesi dönemin anlayışı ve kalitesini

7 Whigler, 17 yüzyıl ortaya çıkan Katolik karşıtı bir partidir. Fakat daha sonra ılımlı bir politika takip etmiş, demokratik reformlara verdikleri destek sayesinde Liberal olarak adlandırılmışlardır.

8 Torryler, II. James'in tahta geçmesini savunan Anglikan Kilisesi'ne bağlı İngilizler'dir.

temsil eden bir yapılanma olarak tanımlanabilir. Artan şekilde şehirleşen bir toplumda, Sanayi Devrimi ve onun zararlı etkilerini dengeler, çünkü daha fazla şehirleşen İngiltere, daha fazla stilize, daha törensel hale gelir. Bunun sonucunda ise tamamıyla törenler ve kurallar yumağı olan Krallık daha popüler hale gelmiştir. Çünkü rekabetçi kapitalist toplum eşitlik dışında kalan değerlere kişiselleşmiş bir yaklaşım getirmektedir” (Matthew, 1991: 496).

Bu popülerlik Kraliyetin bazı dönemlerde sempati kazanmaya yönelik uygulama ve yaklaşımları yüzünden ortaya çıkmıştır. Fakat 20. yüzyılın sonlarına doğru değişen siyasi yapının ve etkisiyle artık bu popüleriteyi sağlamak çok daha zor olmaktadır. İngiltere’de ve İngiliz basınında Kraliyet ve Hanedana yönelik eleştirel yaklaşımlar son yıllarda iyice artmıştır. Kraliyet hali hazırda İngiltere’de, İngiliz hükümeti ve tarihinin devamını simgeleyen sembolik bir makam halindedir. Örnek vermek gerekirse: Seçimleri kazanan partinin liderinin Buckingham Sarayı’na çağırılması ve Majestelerinin hükümetini kurmasının istenmesi, Parlamento’nun açılışının Kral veya Kraliçe tarafından yapılması ve halka yapılan konuşmalar hep bu kapsamdadır (Steiner, 1986: 136). Bu sayılanlar bir ritüel veya seremoni olarak nitelendirilebilir. Ya da bir nevi oyun veya gösteri de diyebiliriz ve bu oyun ya da gösteri her ne şekilde tarif edilirse edilsin 1952 yılında yapılan II. Elizabeth’in taç giyme merasiminde zirveye çıkmış, Kraliyet ailesinin başı ilk kez olarak BBC’de bir konuşma yapmıştır. Fakat bu dönemden sonra aile çoğunlukla skandalları ile gündeme gelmiştir. Bu olumsuz durumu Lady Diana’nın popüleritesi dahi çözememiştir.

3. İngiltere’nin Uluslararası Ortamdaki Değişen Statüsü: İmparatorluğun ve Refah Devleti’nin Sonu

İkinci Dünya Savaşı sonrasında küresel ekonomik yapının ağırlık merkezinin Avrupa’dan Atlantığın Batı kıyısına kayması Amerika ve Avrupa arasında daha sıkı ve bütünlüklük ticaret bağlarının kurulmasını zaruret haline getirmiştir (Braudel, 1986).

İngiltere gerek bu gerekse de önceki dönemlerde yaygın ticaretten, yatırım ve serbest pazarlara aracısız ulaşım imkânlarından bir hayli faydalanmıştır. İngiltere’nin Küba, Meksika ve Brezilya’da güçlü ticari bağlantıları vardır. 19. yüzyılda Asya ve Afrika’da ticaretin gelişmesiyle, bu ticaretten en fazla pay alan ülke olan İngiltere hâkim ekonomik ve stratejik güç olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda 1815 yılında İngiltere dünya ticaretinin beşte birini ve mamul mallardaki ticaretin yarısını elinde tutmuştur. Bu hâkimiyet bahsedilen durumun doğal bir sonucudur (Harvie, 1991: 422). Başka bir deyişle o dönemde ticaret bayrağı İngiltere’nin

eline geçmiştir. Bu sayede İngiltere'nin iktisadi çıkarları kendi kontrolünde olan bölgelerin de ötesine uzanabilmiştir (Matthew, 1991: 505). Fakat bu genişlemenin İmparatorluğa askeri ve siyasi maliyeti oldukça ağır ve külfetli olmuştur. İngiltere kendinden önceki tüm büyük devletleri de esir alan ve kontrolsüz bir şekilde genişlemelerine sebep olan sürekli büyüme, genişleme ve yayılma sarmalına düşmüştür. Ülke, kazanımlarını korumak için sürekli sınırlarının ötesine geçmiş ve bunun sonucunda da ülkenin yetişkin nüfusunun 1/6'sinin silah altına alınmak zorunda kalınmıştır (Harvie, 1991: 435). Bu sebepten dolayı serbest ticaret ve laissez-faire (*yani liberal*) iktisadi ve siyasi politikaların uygulandığı bir dönem ortaya çıkmıştır. Bu sistemde hükümetin rolü sınırlanmış ve ülkedeki koruyucu tarifeler (*Corn Law vb. koruyucu yasalar*) kaldırılmıştır (Matthew, 1991: 466). Bu yapılanma İngiliz ticaret ve sanayisinden de güç alarak 19. yüzyılın ikinci yarısında hızla gelişmiştir. Başka ülkelerinki ile kıyaslandığında 1850-1870 döneminde İngiliz ekonomisinin kompleksliği, ürün ve faaliyet alanı yelpazesi oldukça geniş ve sıra dışıdır. İngiltere hammadde üretiminde güçlüdür; kömür ve demir. Dünyanın geri kalan kısmının bu iki maddeye olan bağımlılığı fazladır çünkü kendi sanayileşmelerini tamamlayabilmeleri için o dönemin stratejik değerde olan bu ürünlerine ihtiyaçları vardır. Bu ortamda İngiltere'nin enerjik üretim sektörü sürekli olarak iktisadi yapıyı gelişmeye zorlamıştır. Gemiler ve buhar makinelerinden, tekstil makineleri ve küçük araçlara kadar ve tüm bu sayılanların İngiliz ticaret filosu ile dünyanın geri kalan kısmına taşınmıştır. Bu sayede de tüm dünya ticari-iktisadi sistemi İngilizleşmiştir. Bu büyük sanayi faaliyeti güçlü bir para ve bankacılık sistemi ile de desteklenmiştir. Her ne kadar aksayan yönleri olsa da, sistem genel olarak istikrarlıdır (Matthew, 1991: 473). Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı ve 1930'lu yılların kriz ortamında Serbest Ticaret anlayışı gerileyecektir. İngiliz sistemi çöktüğü için İngiltere de kendi kabuğuna çekilmiştir (Meyer, 2000/2001: 47-57).

“100 yıllık Serbest Ticaret dönemi 1932 yılında düzenlenen Ottawa Konferansı sonucunda yeni bir gümrük sistemi ortaya çıkınca sona erdi. Ortaya çıkan yeni sistem de 1970'lere kadar gitti, bu sistem de bu dönemde yaşanan değişimler sonucunda sona erdi” (Morgan, 1991: 547).

Serbest Ticaret Sistemi ya da diğer adı ile Emperyal Tercihler Sistemi, Avustalya gibi İngiliz sistemi içinde yer alan sınırlı güce sahip ülkelerin büyük pazarlara rahat ve kolayca ulaşımını sağlamıştır. Fakat Commonwealth içinde faaliyete devam eden bu sistem, İngiltere 1970'te AB Ortak Pazarı'na girmek için başvuru

yaptığında lağv edilmek zorunda kalmıştır. Bu lağvedilme etkisini 10 yıl sonra göstermiş, 80'li yıllar İngiliz ekonomisinin durgunluk ve çöküntü dönemleri olarak tarihe geçmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde başa geçen İşçi Partisi Hükümeti, ülkenin savaş nedeniyle oldukça yıpranan nüfusunu rahatlatmak için yeni bir sosyal güvenlik politikasını uygulamaya sokmuştur. Bu sosyal güvenlik politikasının temelinde savaş sırasında yaşanan tecrübeler ve savaş sonrası dönemin eşitlikçi hassasiyetleri vardır (Morgan, 1991: 562-565). Bu yaklaşım sonucunda geniş kapsamlı bir sosyal güvenlik sistemi ortaya çıkmıştır. İstihdam, sağlık, işsizlik sigortası, emeklilik maaşı ve maluliyet ve ölüm yardımları toplanan vergilerden karşılanmıştır (Morgan, 1991: 563). Bu yaklaşımlar Refah Devleti anlayışının temellerini atmış ve 1970'lerdeki iktisadi krize kadar da toplumdan büyük destek görmüştür. Öyle ki 1951-1964 yılları arasındaki dönemde görev yapan Muhafazakâr Parti hükümetleri de bu politikayı uygulamada beis görmemiştir. Fakat bu uygulamayı İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde devasa hale gelen dış borç yüküyle birlikte sürdürmek bir noktadan sonra artık imkânsız hale gelmiştir (Morgan, 1991: 568-570). Bu nokta Bretton Woods sisteminin çökmesidir. Bu yüzden 1970'lerde daha önce de değindiğimiz gibi yaşanan iktisadi krizlerin ve küreselleşmeye başlayan dünya ekonomik sisteminin baskısıyla bu sosyal güvenlik sistemi büyük oranda terk edilmiştir.

Keza 1950'lerden sonra İngiltere, bir dönem üzerinde güneşin batmamasıyla övündüğü İmparatorluğu'nun üzerindeki doğrudan kontrolünü kaybetmeye başlamıştır (Lewis, 1991: 573). Bu yüzden de kendisine idari olarak bağlı olan sömürgeleri artık askeri veya iktisadi güçle kendine bağlı tutma imkânı olmadığı için bu ülke ve devletlere kendi rızasıyla bağımsızlıklarını vermeye başlamıştır. İngiltere'nin İmparatorluk gücünü kaybetmesindeki dönüm noktası 1956 yılında ülkenin Fransa ve İsrail'le danışıklı dövüşle Süveyş Kanalı'nı işgal hareketidir. Bu hareket, Mısır'ı kazanmak isteyen ABD'nin müdahalesi ile fiyasko ile sonuçlanmıştır. ABD gayet bilinçli ve planlı olarak gerçekleştirdiği hareket ile İngiltere'nin dünya genelindeki ama özellikle de Ortadoğu'daki büyük devlet imajına büyük bir darbe indirmiş ve İngiltere'den boşalacak yere talip olduğunu göstermiştir (Morgan, 1991: 574-576).

İngiltere bu tarihe kadar önemli ve varlığı gözardı edilemeyecek bir güç iken artık uluslararası arenada ABD'nin hâkimiyetini ve Avrupa'nın artan gücünü tanımaktan başka bir çıkar yolu olmayan bir devlettir. İngiliz gücünün simgelerinden birisi olan Commonwealth ise değişen siyasi şartlara kısmen uyum göstermiş ve Kuzey-Güney diyalogu için yararlı bir platform haline gelmiştir (Hain, 2002: 41-45).

4. İngiltere'nin Ortak Pazar'a Karşı İhtiyatlı Yaklaşımı:

Avrupa, 1951 yılından bu yana, ABD'nin de desteği ve teşviki ile Avrupa Demir-Çelik Birliği'nin kurumsal çatısı altında birleşmeye çalışmaktadır. İngiltere başından beri Fransız-Alman eksenli bu yapılanmadan uzak durma yönünde bir yaklaşım sergilemiştir (Morgan, 1991: 559). Dünya tarihi boyunca kendisini Kıta Avrupası'nda farklı gören ve ona mesafeli durmayı seçen İngiltere, başta ulusal egemenlik konusundan kaynaklanan çekinceleri sebebiyle Avrupa Demir-Çelik Birliğine ve bu isim altında başlatılan ve Avrupa'nın 1870'te Almanya'nın ulusal birliğini kurmasından sonra Avrupa'nın kendisine ve güvenliğine yönelik bir tehdit haline gelen “*Alman Sorunu*”na çözüm bulmak adına ortaya çıkan bu entegrasyon sürecine uzak durmayı tercih etmiştir (Canan-Sokullu, 2017: 13). İlginçtir ki, İngiltere bu bakış açısını bir zamanlar kendi kolonisi olan ABD'ye geçirmiş gözükmektedir. Bilindiği üzere ABD de İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar kendisini Kıta Avrupası ve onun içişlerinden uzak tutmaya özen göstermiştir. İngiliz bakış açısından Avrupa Demir-Çelik Birliği ve daha sonra entegrasyonun derinleşmesi sonucu ortaya çıkan Avrupa Topluluğu öncelikle Fransa'nın ekonomik çıkarlarını korumak için oluşturulmuş bir yapıdan başka bir şey değildir.⁹

İngiltere ayrıca ABD ile olan özel ilişkisine ve tercihli ve imtiyazlı ticaret ağına güvenmektedir ve kimseyi buna ortak etmeyi istememektedir. Ayrıca İngiltere'de bir demokrasi olarak kıtada Almanya hegemonyasına karşı koyabileceği, set olabileceği yönünde bir kanaat hâkimdir. Zaten geçmişte iki defa bunu yapmış ve başarılı da olmuştur (Morgan, 1991: 559). Ama bu düşüncedeki kendine aşırı güven duygusunun o zamanın şartları ile uyuşmadığı, realitesinden oldukça uzak olduğu iddia edilebilir.

İngiltere'nin mesafeli tutumuna ek olarak, Avrupa Birliği'nin temelini oluşturan iki ülkeden birisi olan Fransa'nın, ABD ile siyasi ve özellikle askeri alanlarda çıkarı çatıştığı için İngiltere'nin Birliğe katılmasını istememiştir. Bu bağlamda İngiltere'nin AB'ne 1962-1963 yılında yaptığı katılma başvurusu yapmıştır. Harold Macmillan dönemine denk gelen bu başvurunun sebepleri arasında, Fransa'yı endişelerinde haklı çıkaran ABD (*Başkan Kennedy*) desteği, İngiltere'nin içine düştüğü ekonomik sıkıntı ve Fransa'nın AT'yi kıta genelindeki kontrolünü arttıracak bölgesel bir kontrol mekanizması haline getirme girişiminin önünü kesme isteği vardır (Camps, 1964; George, 1991; Young, 1993). Ancak başvuru Fransa'nın ve De Gaulle'nin şahsi çabaları sonucunda engellenmiştir Morgan,

9 “Ortak bir pazarın tesisi, serbest ticaret alanlarının ortadan kaldırılması ve Topluluğun takip edeceği liberal ticari politikalarının oluşturulmasından öncelikli olarak Fransa'nın fayda sağlayacağı düşünülüyordu ve bu durum İngiltere tarafından kabul edilebilecek bir şey değildi” (Canan-Sokullu, 2017: 13).

1991: 576). Çünkü ABD'ye hemen hiç güvenmeyen De Gaulle ve Fransa yönetimi, İngiltere'nin topluluğa alınması halinde, İngiltere vasıtasıyla ABD'nin de topluluğa de facto olarak üye olacağını ve AB devletlerinin iç işlerine doğrudan müdahale edebileceği, tüm bunların sonucunda ise Federal Avrupa düşüncesi-nin ortaya çıkmasının engelleneceği endişesini taşımışlar ve bu sebepten İngiltere'nin üyeliğine yürekten karşı çıkmışlardır (Canan-Sokullu, 2017: 13-14). İngiltere'nin üyeliği ancak Fransa'da De Gaulle'ün başkanlıktan istifasından sonra mümkün olabilecektir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde iyice bozulan İngiliz ekonomisinde ortaya çıkan olumsuzlukların bir sonucu olarak 1979'dan itibaren ülkedeki enflasyon ve işsizlik hızla artmaya başlamıştır. 1973 Petrol Krizi'nin olumsuz etkisine ek olarak 19. yüzyılda İngiliz Sanayi Devrimi'nin lokomotifi olmuş olan Kuzeydoğu İngiltere, İskoçya ve Galler'deki sanayi bölgeleri de kendilerini dönüştüremedikleri için hızla gerilemeye başlamıştır. 1973 yılına gelindiğinde İngiltere ekonomisinin artık refah üretme, dünya ticaretinden önemli bir pay alma, üretime katılma, kısaca ifade etmek gerekirse rekabet etme gücü oldukça azalmıştır (Morgan, 1991: 578). Bu yüzden 1970'li yılların başında Topluluğa üyelik İngiltere açısından seçenek değil, gereklilik halini almıştır. Dönemin İngiltere Başbakanı Edward Heath bu durumu şu şekilde açıklamıştır: “*Topluluğa üyelik İngiltere'yi sadece Avrupa'da değil dünyanın her yerinde yeni pazarlara ulaşmak için daha etkili ve rekabet gücü yüksek bir ülke yapacaktır*” (Canan-Sokullu, 2017: 15).

Ekonomik açıdan zor bir dönem geçiren ve bu durumla mücadelede tek başına kalan İngiltere bu yüzden diplomatik ve siyasi kanallardan yapılan baskı ve girişimler sonucunda, 1973 yılında o zamanki adı ile Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) katılmıştır.¹⁰ İngiltere'nin üye olarak kabulü için referandum 2 yıl sonra 1975'te yapılmış ve 2/3 çoğunlukla İngiltere'nin birliğe üye olması kabul edilmiştir. Fakat bununla birlikte Avrupa'daki İngiltere aleyhine olan görüş değişmemiştir; İngilizler en muhalif Avrupalılar olarak görülmeye devam edilmiştir (Morgan, 1991: 584). Bu yüzden 1973 yılında AET'ye üye olan İngiltere'nin 1997 yılına kadar olan üyelik süreci “*Tuhaf Ortak*” ismi ile anılmıştır (George, 1998).

İngiltere de kendi adına bu bakış açısını haksız çıkarmamıştır. AT üyeliği süreci olaya tamamen pragmatik bir bakış açısıyla yaklaşan Margaret Thatcher tarafından yönetilmiş ve takip edilecek politika belirlenmiştir. Bu politika diğer Muhafazakâr parti hükümetlerince de uygulanmaya devam edilmiştir (Lynch, 1999: 1-2). Bu yüzden ülkede AB ve Avrupa sistemine olan mesafeli tutum Mu-

10 Muhafazakâr Parti iktidarı dönemi. Başbakan Edward Heath idi.

hafazakâr Margareth Thatcher hükümeti döneminde daha da artmıştır (Budge vd. 1998: 508).¹¹ Çünkü İngiltere ekonomisi Kuzey Denizi'nde bulunan petrol sayesinde biraz rahatlamıştır (Morgan, 1991: 586). Fakat bununla birlikte İngiltere Ortak Pazar'ın da nimetlerinden fazlasıyla istifade etmeye çalışmıştır ama 1983 yılına kadar bu faydanın gelişimi yavaş olmuştur çünkü AB Ortak Tarım Politikası İngiliz çiftçilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu yüzden de Thatcher Avrupa Birliği'nin Ortak Tarım Politikası içinde uygulanan Çapraz Fonlama Sistemi'ni şiddetle eleştirmiş ve bu uygulamanın İngiltere, Almanya ve Hollanda'yı cezalandırdığını iddia etmiştir. Bu eleştirilerin etkisi bir süre sonra görülmüş ve İngiliz çiftçilerinin Birlik içindeki durumu 1982 yılında itibaren iyileşmeye başlamıştır (Jones, 1990: 225-226). Ancak İngiltere'nin birlik içindeki sorunları bununla sınırlı kalmamıştır, ülkenin Danimarka ile de Balıkçılık Politikası ve balık avlama sahaları konusunda anlaşmazlıkları olmuştur (Jones, 1990: 226). Keza İngiltere, ülkenin Topluluk bütçesine yaptığı katkıyı da fazla bulmuş ve bu konuda da muhalefet etmiştir. "*British Budgetary Question*" adıyla anılan bu konu, İngiltere'nin Birlik bütçesine Almanya'dan sonra en fazla katkı yapan ikinci ülke olmasıdır.¹²

Bu dönemde süregiden Özelleştirme uygulaması her ne kadar bu uygulama uzun vadede devletin gücü ve erkini erozyona uğratacak da olsa, ekonomiyi iyileştireceği düşünülmüştür (Kavanagh, 2001: 5). Fakat bu girişim ekonomide beklenen iyileşmeyi sağlamamıştır. Bu yüzden 1990'larda John Major idaresindeki Muhafazakâr Parti hükümeti döneminde eski sosyal güvenlik uygulamalarına benzer şartlar içeren New Labour programı uygulamaya sokulmuştur (Major, 1999).

5. Üçüncü Yol ve İngiltere:

Adı neredeyse Antony Giddens'in teorisi "*Üçüncü Yol*"la özdeşleşen Tony Blair'in İşçi Partisi Hükümeti, Muhafazakâr Parti'nin vergilerde artışa gitmeden sosyal sistemde iyileştirmeler (*Eğitim ve Sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi, Gençlik merkezleri kurulması, Fakirlikle Mücadele programları vb.*) yapma girişiminde başarısız olması üzerine 1997 yılında iktidara gelmiştir (Toynbee ve Walker, 2001: 1-2, 10-11). Genel olarak New Labour Merkez Sol'la rekabet edebilmek için Neoliberal Kapitalizmi kurumsallaştırmayı, zengin ve fakir arasında

11 "Margaret Thatcher Euroscepticism-Avrupa Şüpheliği konusunda İngiliz siyasetindeki en önemli isimlerden birisidir" (Budge, 1998: 508).

"Thatcher, AT'deki artan siyasi ve ekonomik derinleşmeye karşıdır" (Bulmer, 2000: 240-254).

12 "İngiltere'nin AB'ye yıllık net ödeme tutarı Milyar Pound'u bulmaktadır" (Canan-Sokullu, 2017: 16).

yeni bir sosyal uzlaşma oluşturmayı öngörmüştür (Toynbee ve Walker, 2001: 10). Çünkü 1990'lı yılların ortalarında İngiltere'de fakirlik sınırında yaşayan 8 milyondan fazla insan vardır (Toynbee ve Walker, 2001: 12). Zengin ve fakir arasındaki gelir uçurumu da pek çok Avrupa ülkesine göre daha fazladır.

Bu çalkantılı ortamda Üçüncü Yol konsepti doğmuştur. Avrupa'da ortaya çıkan yaygın kaniya göre bu yaklaşım Vahşi Kapitalizm veya Otoriter Komünizm'e bir alternatiftir. Üçüncü Yol; Alman ve İskandinav devletleri örneklerinde olduğu gibi sosyal programlara önemli bir rol verilmesi öngören bir programdır (Dal-lago, 1992). M. Gorbaçov'un da SSCB dağılmadan korumak için benzer yönde bir politikayı, yani Sovyet/Rus Üçüncü Yolu'nu uygulamaya çalıştığı ama Birlik Cumhuriyetlerini Rusya'nın sırtında yük olarak gören Rus Milliyetçilerinin bu girişimi baltaladığı iddia edilmektedir. 1990'ların sonlarından itibaren Üçüncü Yol yeni bir görünüm almıştır:

“Üçüncü Yol, hala tam anlamıyla tanımlanmamış bir paradigmanın en belirgin özelliklerini bünyesinde toplayan yeni bir slogandır. Bu belirsiz paradigma refah yaratma görevini aile, serbest piyasa ve devlete yüklemiştir. 1930-1970 yılları arasındaki dönemde hüküm süren eski refah devleti sistemi önceliğini bireyleri pazar ve piyasadan korumak olarak belirlemiştir. Sosyal güvenlik, işsizlik sigortası ve maluliyet yardımı, yaşlı, engelli, hasta veya iş dünyasındaki düzensizlikler sebebiyle çalışamayan bireylere geçinmeleri için gereken geliri sağlamıştır. Üçüncü Yol çözümleri ise aksine bu insanları verimsiz halde tutmak yerine onları; eğitim, öğretim yoluyla piyasaya entegre etme üzerine yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda Üçüncü Yolun pek çok farklı yorumları ve türleri vardır; ama hepsinin ortak noktası Küreselleşmeye daha etkin katılma isteği, esnek işgücü piyasası, mali işlemlerde serbestliktir. Ayrıca bireylere bu yeni iktisadi ortamda eğitim, öğretim, aile destek programları, ücret ve vergi teşvikleri ile kendilerini geliştirme imkânı sağlayacağını iddia eder” (Myles ve Quadagno, 2000: 156-157).

Bu tür politikalarda genel olarak çalışan nüfus içindeki kadın işgücüne karşı özel bir ilgi vardır (Myles ve Quadagno, 2000: 156-157). Üçüncü Yol, 1990'lı yılların sonunda özellikle İngiliz sosyal demokrat düşünür Anthony Giddens¹³ sayesinde daha bilinir hale gelmiştir (Giddens, 1999). Bu düşünce 1990-2000'li yılların başlarındaki dönemde İngiliz siyasi sistemi ve idari yapısının başucu kitabı

13 Anthony Giddens London School of Economics'in Rektörü idi.

haline gelmiştir. İşçi Partisi'nin 2000 yılında yapılan Ulusal Siyasi Forumu'nda parti politikasına eklenmesi resmen kabul edilmiştir (Toynbee ve Walker, 2001: 6). Yaygın kabul görmesinin ana sebeplerinden birisi de New Labour'un tam istihdam sözü vermesidir (Toynbee ve Walker, 2001: 6-7). Fakat bununla birlikte İngiliz solu için kurtarıcı rolü oynayan Üçüncü Yol'un da eksik tarafları vardır. Bu eksikleri Myles ve Quadagno şu şekilde ifade etmektedirler:

“Üçüncü Yol teorisinin aşıl tendonu engellilerin refahın en önemli kaynağı olarak görülen işgücü piyasasına katılımları konusunda sessiz kalması, bu problemleri konu hakkında bir yaklaşım geliştirmemiş olmasıdır. Çünkü engelliler çalışma yaşına gelmiş, fakat işgücü piyasasında satacak emeği olmayan yetişkinlerdir. En olumlu şartlarda dahi yetişkinlerin dikkate değer bir kısmı doğuştan veya sonradan ortaya çıkan sebeplerden dolayı engelli hale gelmektedirler. Bu yüzden de refah bölüşümünden kendi paylarını alamamaktadırlar. Üçüncü Yol politikaları sadece teşviklerin değil, kapasitelerin dağıtımında da hassastırlar. Bu sebeple Üçüncü Yol politikalarında eğitim ve öğretim konularına özel önem verilmektedir. Ama şu da bir gerçektir ki en verimli eğitim ve öğretim programı dahi engellilere Thomas Rawls'ın savunduğu anlamda bir fayda sağlayamaz. Bu yüzden de Üçüncü Yol'un gideceği daha çok uzun bir yol vardır” (Myles ve Quadagno, 2000).

Blair'in yönetimi devir aldığı dönemde İngiltere'nin 70'li yılların sonlarından bu yana en önemli sorunlarından birisi olan işsizlikte kısmi bir gerileme olmuştur (Toynbee ve Walker, 2001: 23-34). Bu bağlamda 1997-2001 yılları arasındaki dönemde 1 milyon yeni iş imkânı ortaya çıkmıştır. Fakat bununla birlikte ülkede resmi rakamlara göre işsizlik oranı % 5-6 olarak gerçekleşmiştir (Toynbee ve Walker, 2001: 14). (1998-2003) Kadın nüfusunun Parlamento'daki temsil oranı da bu dönemde artmıştır. Parlamento'daki 659 üyeden 120 kadındır (Milne, 1997). Ayrıca kamu kurumlarına atanan personelin %34'ü de kadındır (Toynbee ve Walker, 2001: 29). İşçi Partisi, New Deal yaklaşımı kapsamında çeşitli örgüt ve kuruluşlara bu dönemde 800 milyon Pound harcamıştır (Toynbee ve Walker, 2001: 38). Bu yapıcı sosyal gelişmeler ve sağlam temellere oturan dış politika sonucunda Blair 2001 seçimlerini de kazanmıştır.¹⁴ Fakat İşçi Partisi'nin aldığı

14 2001 Yılı seçimlerinin sonuçları aşağıdaki gibidir:

İşçi Partisi: 413, Muhafazakâr Parti: 166, Sistemdeki 3 büyük Parti olan Liberal Demokratik Parti: 52 ve Diğer:

oy oranı % 58'dir ve bu oran İşçi Partisi'nin 1997'de aldığı % 71.5'lik oy oranı ile kıyaslandığında önemli bir düşüşü, halk nazarında artan bir memnuniyetsizliği göstermektedir. Bu oy oranı ayrıca İşçi Partisi'nin 1918 yılından bu yana kazandığı seçimlerde aldığı en düşük oy oranıdır (Field, 2001). Bunun sebebi ise ülke genelinde sola karşı duyulan güvenin azalmasıdır (Toynbee ve Walker, 2001: 230). Daha önceleri İngiliz İşçi Partisi Avrupa'daki ılımlı Sosyal Demokrat partilerle eş tutulurken, son yıllardaki merkez sağa yakın ve sermaye taraftarı bir söylemi sebebiyle bu algı değişmiştir. Bu yüzden de değerlendirme kriterleri biraz değişmiştir (Jahn ve Henn, 2000).

6. Üç Farklı Yol: İngiltere'nin Küresel Rolü, Özel Atlantik Ötesi İşbirliği İlişkisi ve Avrupa Birliği ile İlişkilerin Gelişmesi:

İkinci Dünya Savaşı sonrasında gücü iyice azalan İngiltere, 1980'li yıllarda eski büyük devlet imajını tazelemek ve kırılan gururunu onarmak için gerek siyasi, gerekse de uluslararası alanda bir dizi girişimlerde bulunmuştur. Bu dönemde Arjantin'le yaşanan eski bir anlaşmazlığın yansıması olarak patlak veren Falkland Savaşı'na (1982) ülke bu haleti ruhiye içinde oldukça büyük bir anlam yüklemiştir.

Yine bu dönemde AB ile artan işbirliği ve ABD ile eskiden beri süren özel ilişki ile İngiltere'nin uluslararası arenada tekrar önemini arttırmasının sağlanması planlanmıştır. Bu düşünceyi hayata geçirmek için 1997'den bu yana İşçi Partisi dış politikada bir dizi yaklaşım geliştirmiş ve uygulamaya koymaya çalışmıştır (Toynbee ve Walker, 2001: 25-26). Ama Tony Blair Irak işgali ve sonrasında izlediği politika ile tüm bu çabaları boşa çıkarmış, emekleri heba etmiştir. Bu bağlamda İşçi Partisi hükümeti de tüm diğer hükümetlerin yaptığı gibi, İngiltere ABD ile olan özel ilişkisine güvenmiş, bunun yanında bu girişimi AB ile yakınlaşma ile desteklemeyi planlamıştır. Başbakan Tony Blair, İşçi Partisi'nin başkanı olarak, AB ile daha fazla entegrasyona gitmeyi, kendisini de Almanya, Hollanda, İsveç ve Fransa liderleri ile işbirliğine gidebilecek bir merkez sol grubun sözcüsü olarak da lanse etmeyi planlamıştır (Toynbee ve Walker, 2001: 137). Bu bağlamda Blair, 1994 yılında imzalamayı reddettiği Sosyal Senedi (Social Charter) imzalamıştır. Fakat İngiltere kendi özgünlüğünün koruyucusu olarak gördüğü milli sınırların kaldırılmasını öngören Schengen Antlaşmasını imzalamamıştır (Toynbee ve Walker, 2001: 148; Bainbridge, 1998: 499). İşçi Partisi hükümeti ayrıca vergilerin uyumlulaştırılmasına karşı çıkmış ve AB genelinde güvenlik, sınır kontrolü ve savunma konularında Birlik yönetiminin söz sahibi olmasını istememiştir (Toynbee ve Walker, 2001: 148-151). Avrupa Birliği-İngiltere ilişkisi para birliği konusunda da problemlili olmuştur ve anlaşmazlıklar giderilememiştir.

Dönemin Başbakanı Blair ve onun şahsında temsil ettiği İngiltere, Avrupa Birliğini bir süper devlet değil, konfederatif yapıdaki bir süpergüç olarak görme eğiliminde olmuştur (Walker, 2000-2001: 7-16). Çünkü İngiltere bu teklifi öne sürmekle dış politikadaki bağımsızlığını, özerkliğini kaybetmeden hareket edebilecek, Avrupa ile daha fazla işbirliğine gitme imkânı bulabilecektir. Başka bir ifadeyle İngiltere, Avrupa Ahengi'ni çağın şartlarına göre modernize ederek yeniden yürürlüğe sokmayı amaçlamıştır. Buna ek olarak İngiltere'nin kıta üzerinde tekrar dengeleyici bir rol üstlenmesini de amaçlanmıştır. İngiltere Avrupa Anayasası fikrine de tüm bu sayılanlar yüzünden muhalefet etmiştir. Bu yaklaşım teoride Fransa'nın Milletler Avrupası fikri ile benzerlikler göstermektedir.

İngiltere, Avrupa Birliği ile bütünleşme ve ayrı durma arasında gidip gelen politika arasında kendilerini İngiliz olarak tanımlamalarını sağlayan değerlerin AB ile bütünleşme yüzünden yok olmasını engellemek için bu konuları sürüncemede bırakırken, kendi çıkarlarına olan, ülkenin eline güçlendiren girişimleri ıstıyakla desteklemektedir. Bunlardan birisi daha sonra "*Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği/European Defence and Security Identity-ESDI*", haline dönüştürülmesi planlanan "*Avrupa Savunma Girişimi/European Defence Initiative-EDI*"dir (Freedman, 2001: 289-300).

ESDI ve EDI kapsamında ortak bir Avrupa Ordusu oluşturulması düşüncesi İngiltere'de 1998 yılında Tony Blair başkanlığındaki İşçi Partisi hükümetinin Euro birliğine katılmaya karşı çıkmasından sonra ortaya çıkmıştır. Bu girişimin fikir babası Dışişleri Bakanlığında çalışan parlak bir diplomat olan Roger Cooper'dır. Cooper'a göre İngiltere'nin büyük askeri kapasitesi AB ile yapılan görüşmelerde kullanılabilir iyi bir kozdur. Cooper'a göre İngiltere'nin Avrupa'daki herhangi bir askeri ittifaka girmeme yönündeki geleneksel yaklaşımı NATO'ya zarar verebilir. Ayrıca ABD ile özellikle de Soğuk Savaş döneminde perçinlenen özel ilişki artık demode olmuş ve çağın gerek ve ihtiyaçlarına cevap veremeyen bir yaklaşımdır. Dikkatli bir planlama ve politika ile Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği desteklenmelidir çünkü bu girişim NATO'yu zayıflatmayacak aksine güçlendirecek bir girişimdir. Bu sayede ABD'nin Avrupa ülkelerinin Avrupa'nın savunma harcamalarına yeteri kadar katılmadığı suçlamasına da cevap verilebilmiş olacaktır. Onbeş Avrupa ülkesinin mali ve askeri gücü daha rasyonel ve etkin şekilde kullanılabilir. Fakat bu yaklaşımın en önemli noktası İngiltere'nin ABD ile olan ilişkilerini zedelemekten AB ile olanları geliştirmeyi istemesidir (Walker, 2000-2001: 7-16).

Yukarıda da ifade edildiği üzere İngiltere'nin kısmen büyük ve modern bir ordusu vardır ve pek çok Avrupa ülkesini şaşırtan bir gelişme olarak İşçi Partisi savunma harcamalarını arttırmıştır. İngiliz Stratejik Savunma Politikası silahlı

kuvvetler için yeni görevler önermektedir, öyle ki savunma bütçesinde kesintiye gidilse dahi, silahlı kuvvetler oluşturulacak yeni yapılanma ile herhangi bir güç kaybı olmadan rahatlıkla görev yapabilecektir (Freedman, 2001: 289-300). Bu sayede İngiliz Ordusu denizaşırı bölgelerde de tekrar asker bulundurabilecektir. Aynen Operation Safe Sword kapsamında Umman'da 25.000 asker, 100 uçak ve 30 gemilik bir görev kuvvetinin bulundurulmasına benzer şekilde (Walker, 2000-2001).

İngiltere'nin Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği'ne (ESDI) olan desteği Fransa'nın bu girişime olan desteğinden tamamen farklı sebeplere dayanmaktadır. Fransa bu girişimle ABD'den daha fazla bağımsız hareket edebilen bir yapı oluşturmayı amaçlarken, İngiltere ise bu yapılanma ile ABD denk ve onunla koordine hareket edebilecek bir yapılanmaya sahip olmayı planlamıştır. Bu bağlamda İngiltere Avrupa Ordusu'nun muhtemel bir çatışmaya NATO hiçbir müdahalede bulunmazsa kullanılmasını veya NATO ile işbirliği yapması ve koordineli hareket etmesini öngörmüştür. İngiltere'nin ESDI olan desteği 1998-1999 yılında Kosova'da yaşanan olaylardan sonra daha da artmıştır. Bu çatışmada İngiltere Balkanlar'da kullanabileceğini düşündüğü Sırbistan'ın marjinalleşmesini ve Rusya eksenine kaymasını ve ABD tarafından hırpalanmasını önleyememiştir, hatırlanacağı üzere. Fransa'nın ayrıksı bir yol izlemesi (*NATO hava akınları hakkındaki bilgiler Fransız subaylar tarafından Sırbistan'a aktarılmıştır*) ile NATO ve ESDI oluşan çatlak İngiltere'nin girişimleri ile kapatılmıştır (Toynbee ve Walker, 2001: 130). Bu da İngiltere'nin bu iki askeri yapının Fransa'nın düşündüğünün aksine birbirine rakip değil, ortak olması düşüncesini perçinlemiştir.

Genel olarak İngiltere ve Tony Blair'in İşçi Partisi hükümeti BM, NATO veya Avrupa Birliği kurumları, ABD ve ABD önderliğindeki girişimler vasıtasıyla güvenlik konularını kullanarak etki ve gücünü arttırmaya çalışmıştır. İngiltere o dönemde bu kanalları açık tutmayı başarabilirse önemli derecede bir siyasi esnekliğe sahip olacaktır. Bu da her ne kadar İşçi Partisi aksini iddia etse de, dış ilişkilerde takip edilen pragmatik yaklaşıma ek olarak belirgin bir aktivizme sebep olmuştur (Bentley, 2003). Örneğin: İngiltere, Nijerya ve Sudan Darfur'daki gelişmelere karşı hassasken, insan hakları ihlalleri olduğunu iddia ederken, Irak, Çin, Keşmir ve Tibet'te olanlara hemen hiç değinmemiştir (Walker, 2000-2001: 126).

Keza, İngiltere etkisini arttırmayı umduğu BM'nin bazı programlarına ve farklılıkla mücadele girişimlerine olan desteğini arttırmıştır ama İngiltere UNESCO'ya aynı ilgiyi göstermemiştir.¹⁵ Yine İngiltere BM Güvenlik Konseyi'nde re-

15 "İngiltere BM Kalkınma Programı (UNDP) yılda 35 milyon Pound, UNICEF'e ise 15 milyon Pound yardımda bulunmaktadır" (Walker, 2000-2001: 139; Bentley, 2003).

form yapılmasını isteyen Almanya ve Fransa'ya destek vermiştir (Walker, 2000-2001: 139).

7. Sonuç: AB-İngiltere İlişkisi ve Tehditler: Pound, Euro, Kimlik Politikası ve Atlantik İlişkilerinin Dengelenmesi:

İngiltere, Avrupa Birliği projesine siyasi alanda kendi elini güçlendirmek ve tekrar büyük bir güç olarak dünya sahnesine çıkabilmek için desteklemiştir. Bununla birlikte aşağıda sayılan konular bu gelişmeyi yavaşlatmıştır (Field, 1996a; Field, 1996b, Field, 2001). Bu konular sırasıyla;

–Aile Hukuku; İngiliz aile hukuku çocuk mahkemeleri ve hakları konusunda Almanya'ninkilerle çelişmektedir.

–Ekonomik yapıyı ve gelişmeyi desteklemek ve yönlendirebilmek için milli para birimini kontrol etme isteği,

–İngiltere'nin AB geç katılımı yüzünden birlik kurumlarında sınırlı bir etkisinin olması. Bu durumun değişmesi için yapılan diplomatik girişimler de birlik içinde gerilim ve mücadeleye sebep olmuştur.

–AB içinde Fransa-Almanya bloğunun ağırlığı,

–Küçük ülkelere yapılan mali ve tarımsal destekler.

–AB görev yapan İngiliz personelin azlığı. (*İngiliz personelin oranı mevcudun % 11 iken Fransızların oranı % 16'dır.*)

İngiliz demir-çelik ürünlerinin AB ülkelerine ihracında yaşanan sorunlar,

AB ile açık uçlu entegrasyona pek çok İngiliz'in kendi etnik ve kültürel kimliklerinin yok olacağı düşüncesi yüzünden karşı çıkması.¹⁶

–AB karşıtları ve diğer muhalif gruplardan AB konusunda İngiltere yönetimine kamuoyu baskı olması.

–İngiltere ABD ile olan Atlantik ötesi özel ilişkisi ve ABD'nin son yıllarda girdiği eylemlerde stratejik ortak olarak destek vermesi AB'de çatlak oluşmasına sebep olmuş, Rusya, Almanya ve Fransa ile olan ilişkiler gerilmiştir.

Bu sayılan siyasi içerikli sorunlara ek olarak mali yönü olan sorunlarda vardır. Bunlardan en önemlisi ve en çok tartışma yaratanı Euro konusudur. Kültürel konularda tutuculuğu ile tanınan İngiltere, kimliklerinin bir parçası olarak gördükleri ve İmparatorluk döneminin yadigârı, hatırası olan paralarını bırakmayı veya değiştirmeyi istememiştir. Pound, diğer pek çok şey gibi İngiltere'nin geçmişte

16 "İngiltere bu sorunların üstesinden gelebilmek ve müzakerelerde daha fazla zaman kazanmak için Almanya'nın daha önce önerdiğine benzeyen entegre bir federal model önermiştir" (Toynbee ve Walker, 2001: 143-144).

büyük olduğu günleri onlara hatırlatan bir hatıra, işarettir.¹⁷

Ayrıca başka konular da İngiltere'nin AB ile bütünleşme sürecini ciddi şekilde etkilemiştir. Bu sorunlardan en önemlileri şunlardır:

1. Deli Dana Hastalığı (Hayvanlarda BSE Sendromu): Bu hastalık İngiliz tarım ve hayvancılığını ciddi şekilde etkilemiştir (Toynbee ve Walker, 2001: 147; Major, 1999: 651). Öyle ki hastalığın ilk çıktığı sırada yaşanan histeri ve Muhafazakâr Parti'nin her iki duruma da çözüm bulmada başarılı olamaması 1997'deki seçim yenilgisini hazırlayan sebeplerden birisi olmuştur. Bu hastalık yüzünden İngiliz ürünlerine boykot uygulanmış, kendisi ABD'nin ürettiği hormonlu et ve et ürünlerini Dünya Ticaret Örgütü'nün kararları ve yapılan ikili ticaret anlaşmaları yüzünden almak zorunda kalan İngiltere, kendisine karşı uygulanan bu örtülü ambargo ve karantina konusundaki rahatsızlığını birçok AB toplantısını boykot ederek göstermiştir (Shaw, 2001: 38-41).

2. İngiltere ve Fransa Arasındaki Göçmen ve Karantina Konularında Anlaşmazlık: İki ülkenin sığınma politikaları ve göçmen politikaları konusunda fikir ayrılıkları vardır. Bu fikir ayrılıkları yüzünden özellikle 2001-2002 yılları arasındaki dönemde iki ülke arasındaki ilişkiler oldukça gerilmiştir. Durumu ve İngiltere'nin huzursuzluğunun sebebini bir örnekle açıklamak gerekirse; Sangatte Fransız Göçmen kampı Eurotunnel'in Fransa girişine çok yakındır ve buradan kaçan göçmenler çok rahat bir şekilde ellerini kollarını sallayarak İngiltere'ye girmişlerdir. Bu da sağlık ve göç konularında oldukça hassas olan İngiltere'nin kabul edemeyeceği bir şeydir (Mallet, 2002). Fransa'da merkez sol bir hükümetin iktidara gelmesi ve bu kampı kapatma kararı alması ilişkilerdeki gerilimi azaltmıştır.

3. Cebelitarık Konusu: Cebelitarık'ta bulunan İngiliz kolonisinin durumu Federalist kanatta yer alan iki ülke olan İngiltere ve İspanya'nın ilişkilerini zaman zaman gerginleştirmesine neden olmaktadır. İspanya bu bölgede hak iddia etmektedir. Bu bölgenin tarihen kendi toprağı olduğunu ve kendisinden zorla koparıldığını iddia eden İspanya, Kuzey Afrika'da, Cebelitarık'ın hemen karşısında yer alan Tanca, Septe ve Melilla konusuna hiç değinmemektedir.

2002 yılında BBC açıklamada bulunan dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı olan Jack Straw Cebelitarık'taki idarenin İngiltere ve İspanya arasında paylaşılacağını ifade etmiştir ama bu yaklaşımı koloninin 27.000 sakini tarafından hiç de

17 AB ve İngiltere arasındaki mali anlaşmazlıklar ve Euro sorunu için bkz. Toynbee ve Walker, 2001: 143, 145-146; BBC, 2003; Rickard, 2002: 14-16; Gallagher, 2000; Stewart, 2000: 18-25).

hoş karşılanmamıştır (BBC, 2002). Bu konunun gelecekte İngiltere ve İspanya arasındaki ilişkileri germe ihtimali çok fazladır.

Tüm bu sayılan sebepler; İngiltere'nin ısrarla Euro alanı dışında kalması ve Atlantik ötesi özel ilişkisi ile birleşince ülkenin AB ile olan ilişkilerini oldukça girift hale getirmiştir. Adada ve kıtada Avrupalı ve İngiliz kimliklerinin birbirinden farklı olduğu düşüncesi de bu anlaşmazlıkları daha körüklemiştir.

Zaten her ne kadar dönem dönem farklı iddialar ortaya atılsa da, İngiltere'de İngilizlik bilinci ile kıyaslandığında Avrupalılık bilinci oldukça düşük kalmıştır.¹⁸ Ayrıca, Avrupa ile bütünleşmenin asimilasyona, İngiliz kimlik, kültür ve geleneğinin yok olmasına yol açacağı düşüncesi de günümüzde Brexit sürecinde ne kadar güçlü ve etkili ise aynı oranda o dönemde de etkili olmuştur.¹⁹

18 "Yapılan araştırmalarda nüfusun sadece % 37'si kendini Avrupalı olarak gördüğünü ifade etmiştir" (Field, 1996a, 1996b, 2001)

19 "Bu şekilde düşünenlerin oranı % 68'tir" (Field, 2001).

Kaynakça

- Bainbridge, T. (1998). *The Penguin Companion Guide to European Union*. Londra: Penguin Books.
- Bentley, T. (2003). Tony Blair, Issue by Issue. *Le Monde Diplomatique*. <http://www.monde-diplomatique.fr/md/en/index.html>. Erişim Tarihi : 20.05.2020.
- Blair Says Early Europe Poll Possible. (2003, 10 Haziran). *BBC*.
- Braudel, F. (1986). *The Perspective of the World (Civilization and Capitalism: 15th-18th Century)*. Londra: William Collins.
- Brewer, J. (1989). *The Sinews of Power: War, Money and the English State*. Londra: Unwin and Hyman.
- Budge, I., Crewe, I., McKay, D. ve Newton, K. (1998). *The New British Politics*. Harlow, Addison Wesley: Longman.
- Bulmer, S. (2000). European Policy: Fresh Start or False Down?. Coates, D. ve Lawler, P. (Eds.). *New Labour in Power* içinde (ss. 240-254). Manchester: Manchester University Press.
- Camps, M. (1964). *Britain and the European Community 1955-1963*. Oxford: Oxford University Press.
- Canan-Sokullu, E. (2017). İngiltere'nin AB ile İmtihanı: Siyasal Söylemlerde Avrupa-Şüpheliğin Evrimi ve Brexit. *EURO Politika, (Brexit Sonrası Birleşik Krallık ve AB'nin Geleceği), Özel Sayı*, 11-34.
- Cheyney, E. P. (1962). *The Dawn of a New Era: 1250-1453*. Londra: Harper Torchbooks.
- Curtice, J. ve Canavan, D. (2003, 26 Nisan). The Evolution of Devolution. *The Guardian*.
- Dallago, B. (1992). *Convergence and System Change: The Convergence Hypothesis in the Light of Transition in Eastern Europe*. Aldershot: Dartmouth Pub. Co.
- Field, H. (1996a, 3-4 Ekim). A Common European Culture? Citizenship, Culture and Government in the European Union. *Regulating Identities Conference*. Surfers Paradise: QLD.
- Field, H. (1996b, 3-4 Ekim). Creating European Identity. *Regulating Identities Conference*. Surfers Paradise: QLD.
- Field, H. (2001). *The United Kingdom and the European Union*. Queensland, Avustralya: European Union Lecture Program. Bond University.
- Freedman, L. (2001). Defense. Seldon, A. (Ed.). *The Blair Effect: The Blair Government* içinde (ss. 289-300). Londra: Little, Brown&Company.
- Gallagher, J. (2000, 11 Eylül). Loose the Pound or Loose the Job. *New Statesman*.
- Giddens, A. (1999). *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Oxford:

Polity Press.

- George, S. (1991). *Britain and European Integration Since 1945*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Harvie, C. (1991). Revolution and the Rule of Law (1789-1851). Morgan, K. O. (Ed.). *The Oxford Illustrated History of Britain* içinde (ss. 419-462). Oxford: Oxford University Press.
- Hain, P. (2002). Britain, Europe and Commonwealth. *The Round Table, The Commonwealth Journal of International Affairs*, 91(363), 41-45.
- Jahn, D. ve Henn, M. (2000). The New Rhetoric of New Labour in Comparative Perspective: A Three Country Discourse Analysis. *West European Politics*, 23(1), 26-46.
- Jones, G. H. (1990). *Convergent Forces: Immediate Causes of the Revolution of 1688 in England*. Ames: Iowa State University Press.
- Kavanagh, D. (2001). New Labour, New Millennium, New Premiership. Seldon, A. (Ed.), *The Blair Government* içinde (ss. 3-18). Londra: Little, Brown & Company.
- Langford, P. (1991). The Eighteenth Century. Morgan, K. O. (Ed.). *The Oxford Illustrated History of Britain* içinde (ss. 352-418). Oxford: Oxford University Press.
- Lynch, P. (1999). *The Politics of Nationhood: Sovereignty, Britishness and Conservative Politics*. Basingstoke: Macmillan Press.
- Mackintosh, J. P. (1970). *The Government and Politics of Britain*. Londra: Hutchinson.
- Major, J. (1999). *The Autobiography*. Londra: Harper Collins.
- Mallet, J. (2002, 12 Temmuz). France and UK Agree Sangette Deal. *Financial Times*.
- Matthew, H. C. G. (1991). The Liberal Age (1914-1984) Morgan, K. O. (Ed.). *The Oxford Illustrated History of Britain* içinde (463-523). Oxford: Oxford University Press.
- Meyer, K. E. (2000-2001). An Edwardian Warning: The Unravelling of a Colossus. *World Policy Journal*, 17(4), 47-57.
- Milne, K. (1997, 16 Mayıs). Labour's Quota, Women Are on a Mission to Modernise. *New Statesman*.
- Morgan, K. O. (2009). The Twentieth Century (1914-2000). Morgan, K. O. (Ed.). *The Oxford Illustrated History of Britain* içinde (ss. 523-601). Oxford: Oxford University Press.
- Myles J. ve Jill Qaudagno, J. (2000). Envisioning the Third Way: The Welfare State in the Twenty First Century. *Contemporary Sociology*, 29(1), 156-

167.

- Richardson, R. C. (1977). *The Debate on the English Revolution*. Londra: Methuen.
- Rickard, S. (2002). E-Day: The Impact of Euro on UK Business. *Credit Control*, 23(1), 14-16.
- Sampson, A. (1970). *The New Anatomy of Britain*. Londra: Hodder and Stoughton Limited.
- Shaw, S. A. (2001). *Mad Cows and Englishmen*. *Commentary Magazine*, 38-41.
- Stewart, T. (2000). Ireland and the Euro. *European Business Journal*, 12(1), 18-25.
- Steiner, J. (1986). *European Democracies*. New York: Longman.
- Stephen, G. (1998). *An Awkward Partner: Britain in European Community*. Oxford: Oxford University Press.
- There'll be No Short Cut to the Euro, Says Brown. (2003, 19 Haziran). *Daily Mail*.
- Torries Would Cancel Gibraltar Deal. (2002, 13 Temmuz). *BBC*.
- Toynbee, P. ve Walker, D. (2001). *Did Things Got Better? An Audit of Labour's Success and Failures*. Londra: Penguin Books.
- Verney, D. V. (1971). *British Government and Politics: Life Without a Declaration of Independence*. New York: Harper&Row.
- Walker, M. (2000-2001). Europe: Superstate or Superpower? *World Policy Journal*, 17(4), 7-16.
- Walshe, R. D. (1967). *The Student's Guide to World History 1889-1965*. Sydney: Martindale Press.
- Watson, P. ve Barber, B. (1990). *The Struggle for Democracy*. Londra: W. H. Allen.
- Webb, R. K. (1980). *Modern England: From Eighteenth Century to the Present*. (2. Baskı). New York: Harper&Row.
- Wooten, D. (Ed.). (1986). *Divine Right and Democracy: An Anthology of Political Writing in Stuart England*. New York: Penguin Books.
- Young, J. W. (1993). *Britain and European Unity 1945-1992*. Londra: Macmillan.

ANAVATAN PARTİSİ (ANAP) İKTİDARINDA DIŞ POLİTİKA VE MUHALEFET: ORTADOĞU ÖRNEĞİ (1983-1991)

Murat Kasapsaraçoğlu¹

Giriş

12 Eylül 1980 darbesiyle yönetime doğrudan el koyan ve sonrasında Milli Güvenlik Konseyi'ni (MGK) oluşturan dönemin Genelkurmay Başkanı Kenan Evren liderliğindeki generaller ülkeyi 1983 seçimlerine kadar yönetmişlerdir. Seçimlere kadar geçen üç yıllık dönemde 12 Eylül öncesinde faaliyet gösteren partiler kapatılmış, bu partilerin liderlerinin ve üyelerinin büyük çoğunluğuna siyaset yasakları getirilmiş, ekonomi alanında 24 Ocak 1980'de ilan edilen neo-liberal döneme geçiş kararları uygulanmaya başlanmış ve sosyal alanda da darbe öncesi dönemin sağ-sol çatışmasını ortadan kaldırmaya yönelik uygulamalar hayata geçirilmiştir. Aynı dönemde cumhuriyet tarihinin en özgürlükçü anayasası olarak bilinen 1961 anayasasının yerine 1982 anayasası hazırlanarak referanduma sunulmuş ve aynı referandumda Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığı da oylanarak yüzde doksanın üzerinde bir oy oranıyla hem anayasa hem de Evren'in cumhurbaşkanlığı kabul edilmiştir. Darbe sonrasında ülkede gerekli değişimlerin meydana geldiğine inanan MGK üyeleri 1983 yılına gelindiğinde sivil demokrasiye geçişin ilk adımı olarak seçim kararı almışlar ve 12 Eylül sonrasında ilk genel seçimler 6 Kasım 1983 tarihinde yapılmıştır.

1983 seçimlerine MGK tarafından yalnızca üç partinin katılmasına onay verilmiştir. Emekli bir asker olan Turgut Sunalp tarafından kurulan ve MGK tarafından açıkça desteklenen Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), Necdet Calp tarafından kurulan Halkçı Parti (HP) ve Turgut Özal tarafından kurulan ANAP seçimlere katılmış ve Özal'ın ANAP'ı yüzde kırk beş oyla tek başına iktidara gelmiştir. Zürcher'e göre ANAP "ideolojik akımların ve çıkar gruplarının garip bir koalisyonudur." (Zürcher, 2013, s. 407) Parti, Özal'ın liderliğinde liberal, muhafazakar ve milliyetçi eğilimleri bir araya getiren bir merkez sağ parti olarak ortaya çıkmıştır. 1983 yılında Başbakan olan Özal 1989 yılına kadar bu görevini sürdürmüş ve Cumhurbaşkanı Evren'in görev süresi dolduktan sonra partisinin meclisteki çoğunluğu sayesinde Türkiye Cumhuriyeti'nin sekizinci cumhurbaşkanı seçilmiştir. 1989 yılında cumhurbaşkanı seçilen Özal 1993 yılında hayatını

¹ Antalya Bilim Üniversitesi, murat.kasapsaracoglu@antalya.edu.tr

kaybettiği güne kadar görevini sürdürmüştür. Özal'ın partisi ANAP da 1991 seçimlerine kadar ülkeyi tek başına yönetmiş ve bu seçimlerde iktidarı kaybetmiştir. ANAP'ın 1983-1987 yılları arasındaki ilk iktidarı döneminde mecliste muhalafet olarak yalnızca MDP ve HP yer almıştır. (Ahmad, 2007, s. 223-224; Zürcher, 2013, s. 406-408) 1987 yılında yapılan referandumla siyasi yasakların kaldırılması ve Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan gibi liderlerin siyasi arenaya geri dönmesinin yanı sıra 1987 seçimlerinde Demirel'in Doğru Yol Partisi (DYP), Erdal İnönü'nün Sosyal Demokrat Halkçı Parti'si (SHP), Bülent Ecevit'in Demokratik Sol Parti'si (DSP) ve Necmettin Erbakan'ın Refah Partisi (RP) meclise girerek önceki döneme kıyasla daha etkin ve sert bir muhalafet yürütmeye başlamışlardır. (Ahmad, 2007, s. 230-232; Zürcher, 2013, s. 409-411)

Bu dönemdeki iktidar-muhalefet ilişkilerine dair pek çok çalışma yapılmasına rağmen özellikle ANAP döneminin dış politikasına muhalafetin bakış açısını yansıtan çalışmalar oldukça sınırlı sayıdadır. Oysa ki bu dönemde gerek Türk-Amerikan ilişkileri, gerekse Türkiye'nin Avrupa, Ortadoğu, Balkanlar ve Orta Asya Cumhuriyetleri ile ilişkilerinde oldukça önemli ve bugün dahi tartışılan gelişmeler yaşanmıştır. Bu çalışmanın amacı Türkiye'nin ANAP iktidarı veya kimilerine göre Özal iktidarı dönemindeki Ortadoğu politikasına muhalafet partilerinin bakış açısını ortaya koymak ve iktidar-muhalefet ilişkilerinin ANAP'ın Ortadoğu politikasına yansımalarını irdelemektir. Bu bağlamda mecliste yapılan bütçe görüşmelerinde muhalafet partilerinin temsilcilerinin ANAP'ın Ortadoğu politikası hakkında yaptıkları açıklamalara ve eleştirilere odaklanılacak ve bu kaynaklar ANAP'ın Ortadoğu politikası üzerine yazılmış ikincil kaynaklarla desteklenecektir. Bu çerçevede çalışma; Türkiye'nin bölge ülkeleriyle siyasi ve ekonomik ilişkileri, İran-İrak Savaşı ve Körfez Savaşı sırasında ANAP iktidarının ürettiği ve uyguladığı politikalar ve muhalafet olmak üzere üç ana parçadan oluşacaktır. ANAP iktidarının Ortadoğu politikalarının analizinden önce bu dönemde uygulanan dış politikanın dinamikleri incelenecek ve bu dinamikler ışığında ANAP'ın Ortadoğu politikası ve muhalafetin bu politikalara yaklaşımı analiz edilecektir.

ANAP Döneminde Türk Dış Politikasının Dinamikleri

12 Eylül darbesi Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarında olduğu kadar dış politikası açısından da bir kırılma noktası olmuştur. 1963-64 yıllarından itibaren Türk dış politikasının en önemli meselesi haline gelen Kıbrıs sorunu ve 1960'lı yılların sonundan itibaren ortaya çıkan haşhaş sorunu nedeniyle kötüleşen Türk-Amerikan ilişkileri darbeden sonra yeniden rayına girmeye başlamıştır. Bunun en önemli göstergelerinden biri Kenan Evren'in Yunanistan'ın 1974

yılında çıkarıldığı NATO'nun askeri kanadına dönüşüne Rogers Planı çerçevesinde ve asker sözüne güvenerek hiçbir resmi teminat almadan onay vermesidir. Bu karar Türkiye'nin Kıbrıs ve Ege konularında Yunanistan'a karşı elindeki en önemli kozu kaybetmesine neden olmuştur. Darbe sonrasında ABD ile başlayan yakınlaşma ANAP döneminde de devam etmiştir ve Ortadoğu bağlamında bu yakınlaşmanın en önemli yansıması Körfez Savaşı'nda Türkiye'nin ABD ile hareket etmesi olmuştur.

ANAP döneminde iç politikada olduğu kadar dış politikada da en önemli siyasi aktör ülkeyi başbakan (1983-1989) ve cumhurbaşkanı (1989-1993) olarak yöneten Turgut Özal'dır. Bu dönemde gerek dış politikanın belirlenmesinde gerekse uygulanmasında Özal'ın dış politika felsefesi belirleyici olmuştur. Daban Özal'ın dış politika felsefesini dört prensiple özetlemektedir: “1) ekonomi odaklı dış politika, 2) Batı'ya yönelik dış politika, 3) sivilleşmeye yönelik dış politika, 4) komşu ülkelere ve bölgesel işbirliklerine yönelik dış politika.” (Daban, 2018, s. 85-88) Benzer bir şekilde Ataman da Özal'ın dış politika felsefesini şu şekilde özetlemektedir: “1) liberalleşme ve ekonomi ağırlıklı dış politika, 2) çok boyutluluk ve alternatifler geliştirme, 3) aktif, popüler ve yüksek profilli bir dış politika, 4) etnik unsurlara yeni bir yaklaşım.” (Ataman, 2003, s. 51-60)

Özal'ın dış politika felsefesinin en önemli özelliklerinden biri ekonomi odaklı olmasıdır. 24 Ocak Kararları olarak bilinen ve Türkiye ekonomisini ithal ikameci sistemden neo-liberal sisteme dönüştüren prensiplerin darbeden önceki Demirel hükümetinin Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) Müsteşarı olarak yaratıcısı olan Özal dış politikaya bir ekonomist bakış açısıyla yaklaşmıştır. 24 Ocak Kararları'nın amacı kısa dönemde Türkiye'nin ithalat-ihracat dengesini düzeltmek ve enflasyonu düşürerek fiyat istikrarını sağlamak, uzun dönemde ise ihracata yönelik bir ekonomi yaratmaktır. Bu bağlamda Türk lirasının değeri düşürülmüş, döviz kurları günlük olarak belirlenmeye başlanmış, fiyat kontrolleri liberalleştirilmiş, kamu destekleri kaldırılmış ve serbest faiz sistemine geçilmiştir. (Pamuk, 2014, s. 265-266; Kazgan, 2006, s. 127-131) 24 Ocak Kararları'nın Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerine yansıması ise ithallatta serbestleşme, yüksek ihracat teşvikleri ve Türk lirasının değerinin kademeli olarak düşürülmesi olmuştur. (Boratav, 2018, s. 172) Türkiye ekonomisindeki bu dönüşümün sağlanabilmesi için ise Özal'a göre ekonomi ile dış politikanın bir arada gitmesi hayati öneme sahiptir. İktidara geldiğinde Dışişleri Bakanlığı'na verdiği en önemli talimat Türkiye'ye on yıllık bir barış ortamının sağlanması olmuştur çünkü Özal'a göre ekonomik kalkınma için ülkenin bu ortama ihtiyacı vardır. Özellikle de ABD ile sorunlardan kaçınılması gerekmektedir çünkü Özal'a göre “ABD'nin eli kolu uzundur ve Türkiye'yi her taraftan rahatsız edebilir.” (Cemal, 2013, s. 240) Ertosun'a göre Özal

ülkeler arasındaki ekonomik bağımlılığın siyasi sorunların çözümünde rol oynayacağına inanmaktadır. Bu bağlamda dış politika ekonominin dışa açılmasında araçsallaştırılmalıdır. Türk dış politikasının güçlü olabilmesi için ise Türkiye'nin ekonomisi güçlü olmalıdır. (Ertosun, 2016, s. 33; Akçay, 2016, s. 46-47; Cemal, 2013, s. 244-245)

Özal'ın dış politika felsefesinin bir diğer bileşeni ise Batı merkezli olması fakat aynı zamanda Türkiye'nin Ortadoğu, Balkanlar ve Orta Asya Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerinin geliştirilmesine önem vermesidir. Türkiye'nin dış politikadaki seçeneklerinin artırılmaya çalışılmasında da ekonominin büyük bir rol oynadığı ise yadsınamaz bir gerçektir. Balcı ve Gülener'e göre Özal'ın Batı ve özellikle ABD odaklı dış politikası ilk olarak 1960'ların ortasından 1980'lere kadarki dönemde Türkiye'nin ABD ile yaşadığı krizlerin "maliyetini azaltmak" ve bununla paralel olarak ABD düzeni içinde kalarak Türkiye'yi otonom bir bölgesel güç haline getirmektir. (Balcı ve Gülener, 2018, s. 78) Özal'ın kendisinden önceki dönemden farkı ise Batı sisteminden bağımsız olmak yerine Batı sistemi içinde bir otonomi arayışı içinde olması ve Türkiye'nin özellikle İslam dünyası ülkeleriyle ilişkilerini Batı'yla olan ilişkileriyle uyumlu hale getirmeye çalışmış olmasıdır. (Balcı ve Gülener, 2018, s. 82-83) Bu stratejinin başarısı ise tartışmaya açık bir konu olarak durmaktadır. Özellikle Türkiye'nin Özal dönemindeki Ortadoğu politikası göz önünde bulundurulduğunda hedeflenen sonuçlarla elde edilen sonuçların birbiriyle uyumlu olduğunu söyleyebilmek oldukça güçtür. Örneğin Türkiye'nin Körfez Savaşı sırasındaki beklentileri ile sonrasında yaşananlar bir arada düşünüldüğünde savaş sonrasındaki gelişmelerin Türkiye'nin çıkarlarına zarar verdiği altı çizilmesi gereken hususlardan biridir.

Özal'ın dış politikasının bir diğer belirgin özelliği de karar alma süreçlerinde ve uygulamalarda Özal'ın oynadığı baskın roldür. Yukarıda da belirtildiği üzere Ataman bu durumu "aktif, popüler ve yüksek profilli dış politika" olarak nitelendirmektedir. Özal'ın dış politikada hem Türkiye hem de kendi adına aktif bir yapı oluşturma yolunda gayret sarf ettiği inkar edilemez. Kendisi de yaptığı bir söyleşide bu durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır:

Dışişleri Bakanlığı'nın görevi Türkiye'nin durumunu ve çıkarlarını korumak. Türk sınırlarını muhafaza etmek. İnanmışlar ki biz başımızı çıkartırsak bizi muhakkak vururlar. Onun için etliye sütlüye karışmayalım. Dışişlerine göre politika tespit edilirken önce etrafı gözlemek geliyor. Herkes ne yapıyorsa ortalamasını almak en başarılı sayılıyor. Herkesin peşinden gitmek akıllı olmak zannediliyor. İsmet İnönü'nün devrinden kalan korkunç temenni bizim Dışişlerinin hakim çizgisi... Türk dış politikasında iki çizgi var... Biri Atatürk'ün biri İsmet Paşa'nın çizgisi...Atatürk şartlar elverdiğince Hatay'ı alıyor, Boğazlar rejimini Montrö'de

değiştiriyor. İtalya'ya ve Almanya'ya karşı İngiltere'nin Fransa'nın yanına geçiyor. Fakat İnönü'nün çizgisi fevkalade tutucu... Sadece statükoyu devam ettiriyor. Alınabilecek şeyleri de almaya çekiniyor... Askeri, sivil, hariciyesi, dahiliyesi ile Türk bürokrasisi Atatürk'ün değil İnönü'nün çizgisindedir... (Barlas, 1996, s. 120-121)

Bu ifadelerden Özal'ın o dönemki asker-sivil bürokrasinin işleyişine karşı eleştirel tavrı net bir şekilde anlaşılmaktadır. Ona göre dışişleri bakanlığı ve ordu özellikle dış politikada pasif davranmakta ve bu durum eldeki fırsatların kaçmasına neden olmaktadır. Özal'a göre ise bunun tam tersini yapmak ve dış politikada Türkiye'yi bir oyun kurucu haline getirmek şarttır. Bunun sonucunda Özal'ın en önemli amacı Türk dış politikasının geleneksel yapısını yıkmak ve "tek başına hareket eden kendine özgü bir yapı kurmak" olmuştur. Bu uygulamanın altında Özal'ın bürokrasiye karşı olumsuz tavrı ve bürokrasinin "işleri yavaşlattığına, tutuculuğuna, yaratıcılıktan ve işlevsellikten uzak olduğuna" dair inancı yatmaktadır. (Akçay, 2016, s. 46-47; Dündar, 2016, s. 4) Bunun sonucunda da Özal dış politikanın belirlenmesinde ve uygulanmasında bürokrasiyi zaman zaman devre dışı bırakan, kurumlar yerine kişilerle çalışma eğilimine sahip, kurumsallık yerine pratik çözüm yolları üretmeye çalışan ve alışılmışın dışında, iş bitirici bir lider profili çizmiştir. (Dündar, 2016, s. 2-6; Demir, 2007, s. 552-553; Ataman, 2002, s. 122-125) Bazı yazarlar tarafından takdir edilen bu durum bazı yazarlar tarafından ise eleştirel bir bakış açısına tabi tutulmuştur. Örneğin Güldemir'e göre Özal'ın bu tutumu onun dış politikasının en tedirgin edici öğelerinden biridir. (Güldemir, 1992, s. 115) Özal'ın dış politikadaki baskın rolünün en önemli yansımalarından biri Körfez Savaşı olmuştur. Savaş sırasında cumhurbaşkanı olan Özal Türkiye ile Irak arasındaki boru hattının kapatılması kararını tek başına almış ve uygulamıştır. Aynı zamanda ABD'nin İncirlik Üssü'nü kullanmasına izin vermiş ve Saddam Hüseyin'in Irak'ına karşı uygulanan ambargoya da destek olmuştur. Özal bu kararını şu sözlerle açıklamaktadır:

Kesin söyleyeyim... (Körfez Krizi sırasında) CIA falan uyudu. Haber almadı. Bizim üstünlüğümüz daha başlangıçta Körfez krizindeki anahtar ülkenin Türkiye olduğunu görmemizdir. Oturup hesabı yaptık. Biz Irak boru hattını kapatmazsak bize kapattırırılar diye mütalaa ettim durumu. Yani Irak'ın yanında yer almaya veya tarafsız kalmaya dayanamayız. Hem Amerika hem Batı ile aramız açılır. Bu mümkün olmayacağına göre hızlı ve akıllı davranmak şart... Körfez Krizi başlayınca Başkan Bush bize "Boru hattını kapatır mısınız" dedi. Kapatırsak Türkiye'nin uğrayacağı zararı karşılayacağını falan söyledi. Onun üzerine kendisine "Birleşmiş Milletler'den bu konuda uyulması zorunlu kararı vardır. O zaman yapabiliriz" dedim. Zaten o kararı aldılar Güvenlik Konseyi'nde. Şimdi

bize Dışişleri Bakanı (James) Baker'ı yolluyor... Baker'ın gelmesinden iki gün önce Güvenlik Konseyi'nin zecri tedbirlerin Irak'a karşı alınması kararı çıktı. Ben hemen Bakanlar Kurulu'nu çağırdım, "Derhal Türkiye- Irak petrol boru hattını kapatıyoruz" dedim... Oysa ben Baker'ın gelince aynı şeyi isteyeceğini biliyorum. O söyledikten sonra kapatırsanız "Amerika baskı yapıp kapattı" diyecekler. Nitekim Baker geldiği zaman bir talepte bulunmadı... giderken "President Özal eğer boru hattını kapatmasaydınız biz de sizin limanlarınıza abluka uygulayacaktık" dedi. Biz zorlama olmadan boru hattını kapatarak Saddam'a karşı kurulan Birleşmiş Milletler koalisyonuna ve Bush'a moral destek sağlamış olduk... (Barlas, 1996, s. 119-122; Birand ve Yalçın, 2001, s. 417-440)

Özal'ın bu tarz uygulamaları ise özellikle dışişleri bakanlığında ve orduda krizlere neden olmuş ve bu dönemde devlet bürokrasisinde bazı kırılmalar meydana gelmiştir. Örneğin Todor Jivkov döneminde Bulgaristan Türkleri'ne yönelik baskılar sonucunda Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelen sığınmacıların dönemin Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz'ın bilgisi olmadan ülkeye kabul edilmeleri sonucu Yılmaz istifa etmiştir. Benzer şekilde Körfez Savaşı sırasında Irak'a asker gönderilmesi kararına direnen Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay görevinden istifa etmiştir. Yine bu dönemde 1991 yılında ABD'de yapılan Bush-Özal görüşmesine ABD Dışişleri Bakanı James Baker katıldığı halde görüşmeye alınmayan Dışişleri Bakanı Ali Bozer görevini bırakmıştır. (Kurt, 2018, s. 164; Demir, 2007, s. 559-564; Yavuzalp, 1996, s. 253, 318-327) Bu tarz gelişmeler dış politikada Özal'ın hakimiyetini artırırken bürokratik yapının ise bozulmasına neden olmuştur.

Özetlemek gerekirse ANAP iktidarında Türk dış politikasının oluşturulmasında ve uygulanmasında en baskın figür Özal olmuştur. Özal'ın dış politika felsefesini kısaca şu şekilde ifade etmek mümkündür: ekonomi odaklı, Batı merkezli, bölgesel işbirliklerinin geliştirilmesini önceleyen, aktif bir politika arayışı. Türkiye'nin Ortadoğu politikası da bu dinamikler ışığında oluşturulmaya ve uygulanmaya çalışılmıştır. Bir sonraki bölümde ANAP iktidarı döneminde Türkiye'nin Ortadoğu politikasının muhalefetteki yansımaları analiz edilecektir. Bu bağlamda ilk olarak Türkiye'nin bölge ülkeleriyle siyasi ve ekonomik ilişkileri ve bu ilişkilere muhalefetin yaklaşımı ortaya konulacaktır.

Bölge Devletleriyle Siyasi ve Ekonomik İlişkiler ve Muhalefet

ANAP iktidarı döneminde Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik aktif bir politika izleme çabası içinde olduğu görülmektedir. Özellikle Ortadoğu ülkeleri ile ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi Özal döneminin en önemli amaçlarından biri olmuştur. Bu durum, Özal'ın Batı merkezli ancak alternatifleri de geliştirmeye yönelik politikasının bir sonucudur. Özal'a göre Türkiye Ortadoğu'da barış or-

tamının kurulmasını sağlayabilecek yegane ülkedir. Bunun en önemli sebeplerinden biri Türkiye'nin Batı ittifakı içinde yer alması ve Batı ile Ortadoğu arasında köprü kurabilme potansiyeline sahip olmasıdır. Balcı ve Gülener'e göre Özal'ın Ortadoğu ile siyasi ve ekonomik ilişkiler geliştirme hedefinin en önemli dayanağı Batı ve özellikle ABD karşısında Türkiye'nin stratejik değerini ve pazarlık gücünü artırmaktır. (Balcı ve Gülener, 2018, s. 83-84) Diğer bir deyişle Özal'ın hedefi özellikle ekonomik alanda Ortadoğu ülkeleri ile ilişkileri geliştirirken siyasi ve askeri alanda da Ortadoğu politikasını Batı'ya karşı bir kaldıraç olarak kullanmaktır. Bu bağlamda Özal döneminde Ortadoğu ülkeleri ile ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi yolunda atılan en önemli adımlardan biri 1984 yılında Türkiye, İran ve Pakistan arasında Ekonomik İşbirliği Örgütü (EİÖ)'nün kurulması olmuştur. Sonraki dönemde bu örgüte Orta Asya Türk Cumhuriyetleri de üye olmuştur. Örgütün kurulmasının ardından bu ülkeler ile ikili ticaret hacmi artmıştır. Özal'ın İslam dinine vurgu yapmasının da Türkiye'nin bu ülkelerle bir araya gelmesini kolaylaştıran etkenlerden biri olduğu söylenebilir. (Daban, 2018, s. 87-88) Ayrıca İran-Irak Savaşı'nda Türkiye'nin tarafsız bir politika izlemesi de Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle yaptığı ticaretin 1984 yılına kadar artmasına neden olmuş ancak daha sonra özellikle İran ve Irak ekonomilerinin krize girmesi sonucu Türkiye'nin bölge ülkeleriyle ticaret hacmi azalmıştır. (Oran, 2006, s. 148) Tüm bunların yanı sıra Güldemir'e göre ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine benzer şekilde Özal bölgede yaşanan sorunlarda arabuluculuk yapma konusunda da oldukça gayretlidir. Bu gayret kişisel bir hevesten ziyade izlenecek aktif politikalarla Türkiye'yi Ortadoğu'da söz sahibi bir ülke haline getirme hedefinin bir sonucudur. (Güldemir, 1992, s. 118)

Özal'ın önce başbakan ardından da cumhurbaşkanı olarak gösterdiği bölge ülkeleriyle siyasi ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik tüm çabalara rağmen 1980 ve 1988 yılları arasında yaşanan İran-Irak Savaşı'nın ve 1990 yılında patlak veren Körfez Savaşı'nın bu çabaların istenen sonuca ulaşmasını engelleyen faktörler olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Bununla birlikte Türkiye'nin iki yakın komşusu olan Irak ve Suriye ile yaşadıkları sorunlar da istenen hedeflere ulaşılmasının önündeki engeller olarak karşımıza çıkmaktadır: terör ve su sorunları. 1970'li yılların sonunda nüveleri oluşturulan ve Türkiye'ye yönelik ilk saldırısını 1984 yılında Şemdinli ve Eruh baskınlarıyla gerçekleştiren PKK (Partiye Karkeren Kürdistan – Kürdistan İşçi Partisi) terör örgütü Türkiye'nin Irak ve Suriye özelinde Ortadoğu politikasını uzun yıllar boyunca belirleyen bir faktör olmuştur. Gerek Irak gerekse Suriye PKK'ya destek veren iki komşu ülke olmuş ve Özal bu iki ülkeyle ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi halinde bu ülkelerin PKK'ya verdikleri desteği keseceklerine inanmıştır. Diğer bir deyişle bölge içi

sorunların bölgesel işbirliği sonucunda ortadan kaldırılabileceğini hesaplamıştır. Fakat Türkiye ile Irak arasında imzalanan sınır ötesi operasyon anlaşması ve Türkiye ile Suriye arasında imzalanan su paylaşımı anlaşmasına rağmen iki ülke PKK'ya verdikleri desteklerden uzun yıllar boyunca vazgeçmemişlerdir. Bunun sonucunda da Türkiye, Suriye ve Irak'a karşı daha güvenlikçi politikalar üretmek zorunda kalmıştır. Bu politikanın önemli bir diğer sebebi de İran-Irak Savaşı ve bu savaş sırasında Irak Kürtlerinin merkezi yönetime karşı faaliyetleri olmuştur. (Sinkaya, 2011, s. 86-87)

Türkiye'nin en uzun sınır komşusu Suriye ile ilişkilerini gerginleştiren tek gelişme bu ülkenin PKK terör örgütüne destek vermesi ve örgütün lideri Abdullah Öcalan'ı Suriye topraklarında barındırması değildir. Türkiye'nin elektrik üretimi ve sulama amacıyla Fırat ve Dicle nehirlerinden faydalanarak hayata geçirmeyi planladığı Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) de iki ülke arasında gerginliği artıran nedenlerden biri olmuştur. 1987 yılında Fırat Nehri üzerinde Atatürk Barajı inşa edilmeye başlandığında Özal Suriye'yi ziyaret ederek devlet başkanı Hafız Esad ile görüşmüş ve Suriye'nin topraklarında faaliyet gösteren PKK'ya desteğini kesmesi karşılığında Suriye'ye daha önceki gibi saniyede 500 m³ su gönderilmesini garanti altına alan bir anlaşmaya varmıştır. Ancak Esad yönetimi PKK'ya destek vermekten vazgeçmemiştir. Bunun üzerine Özal Suriye, Ürdün ve Suudi Arabistan'ın batısına Ceyhan ve Seyhan nehirlerinden gelen suyla kurulacak Barış Suyu Projesi'ni ve Suudi Arabistan'ın doğusuyla Körfez ülkelerine su sağlayacak olan Körfez Boru Hattı Projesi'ni geliştirmiştir. Ancak su sağlanacak ülkelerden kaynaklı sorunlar ve projenin yüksek maliyeti nedeniyle bu projeler hayata geçirilememiş ve su meselesi Türkiye'nin komşularıyla işbirliğini artırmaktan ziyade sorun kaynağı haline gelmiştir. (Hale, 2003, s. 181-182; Tuncer, 2015, s. 44-50; Sönmezoglu, 2004, s. 253-256; Oran, 2006, s. 140-147)

Özal döneminde Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle olan siyasi ve ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesi çabalarının yanı sıra Özal'ın terör ve su konularındaki tavrını ANAP döneminin önemli siyasetçilerinden olan Işın Çelebi şu sözlerle açıklamaktadır:

İran'la ilişkilerimizi iyi sürdürmenin, Irak'la ilişkilerimizi iyi sürdürmenin ve komşu ülkelerle iyi sürdürmenin yanı sıra Türkiye'nin çok temel, gelecekteki temel kaynağının su olduğunu rahmetli Özal bize çok açık ifade etmiştir. İşte bu yüzden biz Barış Suyu projesini hazırladık... Şimdi bir kere Özal şunu çok net biçimde ifade etmiştir. Birçok toplantıda ve özel toplantıda Suriye'ye karşı çok kararlı ve net, kuvvetli bir şekilde durulmadığı takdirde, Irak'a karşı da PKK olayı önlenemez tezine çok net bir şekilde sahipti... askeri anlamda Irak'ta ve Suriye'de gerekirse sınır ötesi hareket yapabilecek güçte bir yapıya sahip olmanın

çok önemli olduğunu ve bu olayların PKK meselesini bitireceğine inanıyordu. (Birand ve Yalçın, 2001, s. 323- 325)

Özetlemek gerekirse Özal Ortadoğu politikasını Türk dış politikasının geneline benzer şekilde ekonomik ilişkileri merkeze alacak şekilde kurgulamış ve bu şekilde uygulamaya çalışmıştır. Diğer bir deyişle, Özal'a göre ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi diğer sorunların da çözülmesini beraberinde getirecektir. Ancak Ortadoğu'da yaşanan İran-İrak Savaşı gibi gelişmeler ve Türkiye'nin komşu ülkeleriyle ilişkilerini zedeleyen terör ve su sorunları bu varsayımın tersini ortaya çıkarmıştır. Bölge ülkeleriyle ekonomik işbirliği geliştirilmesine rağmen özellikle terör ve su sorunları Türkiye'nin aleyhine sonuçlar doğurmuştur.

Hükümetin siyasi ve ekonomik ilişkileri geliştirmeye yönelik çabalarının sonuçları bütçe görüşmelerinde meclisteki muhalefet partileri tarafından da ele alınmış ve ANAP hükümeti sert bir şekilde eleştirilmiştir. Özellikle Türkiye-Suriye ilişkileri ve iki ülke arasındaki sorunlar meclisteki muhalefet partilerinin gündemini oluşturmuştur. 1984 yılının Aralık ayında yapılan bütçe görüşmelerinde HP adına söz alan Erol Ağagil Türkiye ile Suriye arasında yaşanan gelişmelere dikkat çekmiştir. Ağagil'e göre Suriye'nin Sovyetler Birliği ile yakınlaşan ilişkileri bölgedeki tehdidi artırma potansiyeline sahiptir. Ayrıca ANAP hükümetinin girişimlerine rağmen Suriye'deki terör kamplarını kapattıramaması hükümetin dış politikasının başarısızlığıdır. Ağagil'e göre Türkiye hem Ermeni hem de PKK terör örgütlerine yardım eden Suriye ve Lübnan'a karşı daha "etkin, dinamik ve kararlı" bir politika izlemeli ve terörizmin kaynağına inmelidir. Ağagil hükümeti "havanda su dövmekle" suçlamaktadır. (TBMM Zabıt Ceridesi c.11 t.44, s. 30) Yine aynı görüşmelerde HP adına söz alan bir diğer milletvekili olan Mustafa Murat Sökmenoğlu da Ağagil'in dikkat çektiği sorunlara dikkat çekmiş ve Güneydoğu Anadolu'da meydana gelen terör faaliyetlerinin sorumlusu PKK'nın elindeki silahların Sovyetler Birliği yapımı olduğuna ve bu teröristlerin Suriye'de eğitildiğine dikkat çektikten sonra hükümetin "istikrarlı ve kararlı" bir politika güderek her türlü tedbiri alacağına inandığını belirtmiştir. (TBMM Zabıt Ceridesi c.11 t.44, s. 36)

Benzer şekilde 1985 yılının Aralık ayında yapılan bütçe görüşmelerinde SHP adına söz alan Halil İbrahim Karal, Özal'ın Arap ülkeleriyle ilişkileri geliştirme çabalarını eleştirmiş ve Türkiye'nin siyasi ve ekonomik ilişkilerini geliştirmeye çalıştığı ülkelerin uluslararası alanda Türkiye'yi Bulgaristan Türkleri, Ege ve Kıbrıs sorunlarının da dahil olduğu hiçbir konuda desteklemediklerine vurgu yapmıştır. (TBMM Zabıt Ceridesi c.22 t.45, s. 508) Yine aynı görüşmelerde SHP adına söz alan bir başka isim olan Erol Ağagil'in ağırlıklı olarak üzerinde durduğu konu Suriye meselesi olmuştur. Ağagil'e göre Suriye'nin Ortadoğu'da oyna-

mak istediği rol konusunda iki olasılık bulunmaktadır. Bu rollerden biri bölgede Sovyetler Birliği'nin vekilliği diğeri ise Arap dünyasının liderliğidir. İlk olasılığa göre Sovyetler Birliği Suriye'yi kullanmakta, ikinci olasılığa göre ise Suriye Sovyetler Birliği'ni kendi amaçlarına alet etmektedir. Ağagil konuşmasının devamında ise Türkiye'nin bu durum karşısında ne yapması gerektiği konusunda öneriler getirmekte ve öngörülerde bulunmaktadır:

Türkiye'nin bu teorilerinden hangisine itibar ettiği, Suriye'ye karşı takınılacak tutumu belirlemesi açısından önem taşıyor. Çünkü, her tanım ve teori de, çözümlerini kendi, içerisinde getiriyor. Eğer Suriye, gerçekten Moskova'nın vekilliği görevini üstlenmişse, Türkiye aleyhine girilen eylemlere bir Doğu-Batı sorunu gözü ile bakmak gerekir. Sorun böyle tanımlanınca, çözümü de, daha uzun ve çetin yollardan geçer. Yok, Suriye kendi başına hareket ediyorsa, o zaman Türkiye kendi göbeğini kendi kesmek zorundadır. Suriye'ye karşı Türkiye'nin elindeki kozlar nelerdir? Türkiye, Şam'la çözümcü bir iletişim kurmak için ne gibi adımlar atmakta, ne gibi açılımlarda bulunmaktadır? Durumu sağlıklı olarak değerlendirmek için bunları bilmek gerekir. Türkiye'nin sorunu salt Suriye sorunu değil kuşkusuz. Güneydoğuda meydana gelen olaylar bize bir kere daha gösteriyor ki, Türkiye'yi her cepheden bastırarak birtakım köşelere sıkıştırmak isteyenler var. Bunlar, Türkiye'nin hassas olduğu noktalara; sigaralarını bastırırken bir işkenceci hazıyla keyifleniyorlar. Eğer, Ermeni terörü, Kıbrıs, Güneydoğu... İstiyorlar, ki, Türkiye iyice bunalıp, içine kapansın; istiyorlar ki, Türkiye, bombardıman altında, bir korugana sığınmışların psikolojisi ile dünyadan kopsun; istiyorlar ki, Türkiye, demokrasiden ödünleri vererek, uluslar topluluğunda; parya durumuna düşsün... İstiyorlar; ama; onların istemesi yetmiyor ve yetmeyecek. Önemli olan, bizim ne istediğimiz ve ne yapacağımız. (TBMM Zabıt Ceridesi c.22 t.45, s. 515-516)

1989 yılında yapılan bütçe görüşmelerinde de Türkiye-Suriye ilişkilerinin Ortadoğu politikası ile ilgili en önemli konu olduğu göze çarpmaktadır. Görüşmelerde SHP adına söz alan Erdoğan Yetenç iki ülke arasında yaşanan gelişmelerin geniş bir analizini yaptıktan sonra hükümeti ve özellikle Dışişleri Bakanlığı'nı sert bir dille eleştirmiştir. Yetenç'e göre Türkiye ile Suriye arasındaki su meselesi uzun vadede daha ciddi boyutlara ulaşacaktır. Bu konuda Özal'ın Suriye'ye yaptığı ziyaret ise bir reklamdır öteye gitmemiş ve Türkiye ile Suriye arasındaki sorunların çözümüne bir katkı sunmamıştır. Suriye ise "saldırgan ve küstahça" tavırlarına devam etmektedir. Suriye uçakları Türkiye hava sahasını ihlal etmiş ve Türkiye hava sahasında olmasına rağmen Tapu Kadastro Müdürlüğü'ne ait bir pırpır uçağını düşürerek beş kişinin ölümüne neden olmuştur. Dışişleri Bakanlığı ise Suriye büyükelçisini çağırarak nota vermiş ve Türkiye'nin Suriye'den

tazminat beklediğini belirtmiştir. Tüm bunlara rağmen hiçbir gelişme olmamış ve Dışişleri Bakanlığı'nın tepkisi de bununla sınırlı kalmıştır. Ayrıca Suriye Enformasyon Bakanı Kıbrıs Rum Kesimi'ni ziyaretinde Hatay'ın Türk toprağı olmadığını ifade etmiş ve Yetenç'e göre Dışişleri Bakanlığı kınamakla yetinmiştir. Yetenç hükümetin ve bakanlığın bu meselelerdeki tutumunu eleştirmekte ve aynı konuşmasında Türkiye'nin Irak ve İran ile olan meselelerine de değinmektedir. Yetenç'e göre Irak Fırat Nehri'nin sularının kesilmesine karşılık Kürt kartını oynamaktadır. İran ise Türkiye'nin iç işlerine ve rejimine karşı illegal faaliyetler yürütmekte, bir yandan PKK'ya destek olurken bir yandan da Atatürk aleyhine propaganda yapmaktadır. (TBMM Zabıt Ceridesi c.37 t.54, s. 475-476) Yetenç ANAP hükümetinin tüm bu konulardaki tutumunu pasif bulmakta ve eleştirmektedir. Aynı görüşmelerde DYP adına söz alan İrfan Demiralp SHP sözcüsüyle benzer bir konuşma yapmış ve ANAP hükümetinin Ortadoğu politikasını eleştirmiştir. Türkiye'deki terörü destekleyen Suriye'ye karşı uygulanan politikayı yetersiz bulan DYP sözcüsü hükümetin Suriye ile ekonomik ilişkileri geliştirme çabalarına da değinmiştir:

Hükümet, 1984 yılından beri Suriye ile garip bir ticaret anlaşması peşinde koşmaktadır. "Efendim ticaret hacmimiz 80 milyon dolarmış da 100 milyon dolar olacaktı, yok 50 milyon dolarmış da artacaktı..." Bu nasıl ticaret anlayışıdır, anlamak mümkün değil. Sayın Başbakan Suriye'ye seyahate gidiyor, Sayın Dışişleri Bakanı Suriye'ye seyahate gidiyor arkalarından, nerede ise terörist getiriyorlar; hemen akabinde Türkiye'de büyük terör olayları yaşanıyor. Madem gidiyorsunuz, niye önleyip gelmiyorsunuz? demek ki, Türkiye caydırıcı değil. Türkiye caydırıcı değil derken, ben burada, Türkiye'nin mevcut ve potansiyel askerî gücünün caydırıcı olmadığını söylemiyorum. Türkiye'nin mevcut ve potansiyel askerî gücü caydırıcıdır; ama iktidar caydırıcı değil. Çünkü, iktidar, arkasındaki halk desteğini kaybetmiş. Halk desteği olmayan bir iktidarın caydırıcılığına Suriye de inanmaz, Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti de inanmaz. (TBMM Zabıt Ceridesi c.37 t.54, s. 493-498)

Aynı konuşmasında düşürülen Tapu Kadastro Müdürlüğü uçağına da değinen Demiralp hükümetin gereken caydırıcılığı gösterememesinden dolayı Suriye'den tazminat alamadığını öne sürmüştür. Konuşmasında İran konusuna da değinen DYP sözcüsü İran'ın Türkiye aleyhindeki faaliyetleri konusunda da ANAP hükümetine eleştiriler yöneltmiştir:

Sayın milletvekilleri, İran, Humeyni'nin ölümünü müteakip, bizzat güvenlik kuvvetlerince, güvenlik kuvvetlerinin gözetiminde Türkiye Büyükelçiliğine bir saldırı düzenlemiştir. Bu saldırı esnasında büyükelçilik ve onun bahçesinde bulunan çok sayıda otomobil de tahrip olmuştur. İşin maddî yönü o kadar önemli

değil, manevî yönü çok önemli, İran, Türk toprağına saldırmıştır, İran, Türkiye>den hiç çekinmediğini, Türkiye Büyükelçiliğine saldırmakla, bir gün Türkiye'ye de saldırabileceğini kanıtlamıştır. Bu saldırıyı yapanlar yakalandı mı? Bu saldırıyı yapanlar cezalandırıldı mı? İran, özür diledi mi ve İran'dan, orada meydana gelen zarar tazmin edildi mi? Bu soruyu Plan ve Bütçe Komisyonunda da sormuştum; fakat, sayın Bakan çok yüzeysel ve olumsuz bir cevap vermişti. Burada ise, zannediyorum hem Yüce Meclisi, hem de Türk Kamuoyunu tatmin eder bir cevap verecektir ve vermek mecburiyetindedir. (TBMM Zabıt Ceridesi c.37 t.54, s. 493-498)

Özetle, ANAP döneminde Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleriyle siyasi ve ekonomik ilişkileri ile ilgili muhalefetin en çok üzerinde durduğu konular terör ve su sorunlarıdır. Bu konular Türkiye'nin Suriye, Irak ve İran gibi komşularıyla ilişkilerinin gelişmesine engel olmuş ve bu ülkelerle ticari ilişkiler gelişmesine rağmen siyasi ilişkilerdeki tansiyon dönem boyunca düşmemiştir. Bütçe görüşmelerinde partileri adına söz alan milletvekilleri ise ANAP hükümetinin ve Dışişleri Bakanlığı'nın bahsedilen meselelerde pasif davranmasını eleştirmiş ve iktidarı daha sert bir politika izlemeye davet etmişlerdir. ANAP iktidarı döneminde Ortadoğu'da yaşanan en önemli gelişmelerden biri de İran-Irak Savaşı olmuş ve hükümetin izlediği politika muhalefet tarafından yine bütçe görüşmelerinde ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir.

İran-Irak Savaşı ve Muhalefet (1980-88)

1980 ve 1988 yılları arasında meydana gelen İran-Irak Savaşı ANAP döneminde Ortadoğu'da yaşanan ve sonrasında hem bölgede hem de Türk dış politikasında önemli sonuçlar doğuran gelişmelerden biridir. Irak'ın 17 Eylül 1980'de İran ile daha önce imzalamış olduğu Cezayir Antlaşması'nı feshederek 22 Eylül'de İran topraklarını işgal etmesiyle başlayan savaş sekiz yıl sürmüştür. Savaşın ilk yılları Irak'ın üstünlüğü ile devam etmesine rağmen özellikle savaşın ikinci yarısında İran ülkedeki Irak işgalini püskürtmüş ve Irak topraklarına girmiştir. Savaş Irak'ın güneyinde meydana geldiği için Irak kuvvetleri ülkenin bu kesiminde yoğunlaşmış ve bunun sonucunda ülkenin kuzeyinde daha sonra Kürt örgütleri tarafından doldurulacak bir güç boşluğu meydana gelmiştir. Bu süreçte İran ve Irak'ın zayıflamasından faydalanarak Arap dünyasının liderliğini ele geçirmeyi amaçlayan Suriye de bu örgütlere destek vermiştir. Bu gelişmenin uzun vadede Türkiye'ye etkisi ise PKK'nın bu süre zarfında Türkiye'de yapacağı faaliyetler için gereken hazırlığı tamamlamış olmasıdır. Benzer şekilde Irak lideri Saddam Hüseyin'in savaşın son döneminde kuzeydeki Kürtlere yönelik baskıları sonucunda da Türkiye sınırına doğru bir mülteci akını yaşanmıştır. (Oran, 2006,

s. 130-140)

Türkiye'nin İran-İrak Savaşı boyunca uyguladığı politika ise aktif bir tarafsızlık politikası olmuştur. Özal gazeteci Hasan Cemal ile yaptığı bir söyleşide savaşı iki devleti de memnun etmenin mümkün olmadığını ve bu politikanın bir nevi ip cambazlığına benzediğini ifade etmiştir. Sürdürülen bu tarafsızlık politikasının temel hedefi ise Türkiye ile savaşı devletler arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesidir. Diğer bir yönüyle de bu politika Türkiye'nin bölgedeki ağırlığını artırmaya yönelik olmuştur. (Cemal, 2013, s. 242-243) İran-İrak Savaşı boyunca Türkiye'nin uyguladığı politika ise özellikle ekonomik alanda meyvelerini vermiş ve Türkiye'nin İran ve Irak ile ticaret hacmi artmıştır. Bu artış yalnızca İran ve Irak ile de sınırlı kalmamış ve Türkiye'nin bölgeye yönelik ihracatı 1980'de yüzde on yedi iken 1985 yılında yüzde kırk ikiye yükselmiştir. (Yenal, 2013, s. 135; Pamuk, 2014, s. 269; Hale, 2003, s. 180-181) İran-İrak Savaşı'ndaki bu yararlı politikaya rağmen ANAP hükümeti ve dönemin Cumhurbaşkanı Özal Körfez Savaşı'nda Irak'ın karşısında yer almış ve bu politika hem siyasi hem de ekonomik anlamda Türkiye'nin zararına olmuştur. (Martin, 2000, s. 84, 92-93)

Uzun vadeli sonuçları Türkiye açısından olumsuz olsa da İran-İrak Savaşı'nda ANAP hükümetinin uyguladığı aktif tarafsızlık politikasının kısa vadede özellikle ekonomik anlamda Türkiye'nin yararına olduğu söylenebilir. Türkiye'nin bölge ülkeleriyle olan siyasi ve ekonomik ilişkilerinde olduğu gibi İran-İrak Savaşı'nda yaşanan gelişmeler ve iktidarın politikaları bütçe görüşmelerinde muhalefet partileri tarafından gündeme getirilmiş ve değerlendirilmiştir. 1984 yılının Aralık ayında yapılan bütçe görüşmelerinde HP adına söz alan Erol Ağagil ANAP hükümetinin Ortadoğu siyasetine öncelik vermesi gerektiğini belirterek Türkiye'nin İran-İrak Savaşı'nda arabuluculuk yapması gerektiğini vurgulamaktadır. Ağagil'e göre Yunanistan Başbakanı'nın Çad'da Libya ile Fransa arasında arabuluculuk yaptığı bir dönemde Türkiye'nin de iki komşusu arasında inisiyatif alarak arabuluculuk yapması ve daha aktif bir siyaset uygulaması gerekmektedir. Ağagil konuşmasında olayların kaygı ile izlendiğini belirtmekle yetinen Dışişlerini Bakanı'nı da eleştirmektedir. (TBMM Zabıt Ceridesi c.11, t.44, s. 30)

İran-İrak Savaşı'nın devam ettiği 1985 yılındaki bütçe görüşmelerinde MDP adına söz alan Kamran İnan ise savaşın Türkiye'ye yönelik başka bir boyutuna dikkat çekmektedir. İnan'a göre iki komşu arasındaki savaş her ne kadar "ıstırap verici" olsa da iki ülkenin Türkiye ile ilgili yaklaşımları konusunda gerçekçi olmak ve dostane düşünceleri belli bir sınırdan tutmak gerekmektedir. Savaşı iki devletin merkezi hükümetlerinin zayıflaması sonucunda Türkiye'nin aleyhinde olan tüm güçler Türkiye'nin güneydoğu sınırında bir araya gelmiştir. İki ülke

yetkilileri de bu güçleri kontrol edemediklerini ifade etmektedir. İnan'a göre bu beyanları yeterli bulmak hatalı bir karar olur ve Türkiye kendi sınırında kendi aleyhine oluşan bu duruma karşı son derece dikkatli olmalıdır. (TBMM Zabıt Ceridesi c.22, t.45, s. 533)

Bir yıl sonra yapılan görüşmelerde DYP adına söz alan Köksal Toptan ise hükümetin uyguladığı tarafsızlık politikasını destekleyen açıklamalarda bulunmuştur. Toptan'a göre Türkiye Ortadoğu'daki savaşlarda taraf tutmamalı ve kesinlikle bu savaşların dışında kalmalıdır. Bu tür bir politika ise Türkiye'nin yaşanan gelişmelere kayıtsız kalması anlamına gelmemektedir. Tam tersine Türkiye bölgede olup bitenleri yakından takip etmeli ancak sorunlara taraf olmaktan kaçınmalıdır. Türkiye aynı zamanda bölgede meydana gelebilecek toprak değişimlerine de göz yummamalıdır çünkü bu tarz bir politika uzun vadede Türkiye toprakları üzerinde tartışmalara da yol açabilme potansiyeli taşımaktadır. DYP sözcüsü ANAP iktidarının savaş sırasında uyguladığı politikayı "akılcı ve doğru" bir politika olarak nitelendirmektedir. Konuşmasının bir bölümünde Suudi Arabistan'ın Hatay topraklarını Türk toprağı olarak kabul etmemesine de değinerek bu durumun yakışsız olduğunu, bu duruma tepki göstermeyen iktidarın tepkisizliğinin ise onur kırıcı olduğunu vurgulamaktadır. (TBMM Zabıt Ceridesi c.35, t.49, s. 170-171)

Sonraki yıllarda yapılan bütçe görüşmelerinde İran-İrak Savaşı SHP sözcüleri tarafından gündeme getirilmiş ve hükümetin uyguladığı politikaları destekler nitelikte konuşmalar yapılmıştır. 1986 görüşmelerinde SHP sözcüsü Erol Ağagil savaşın bir an önce sona ermesini ve her iki ülkenin eskisi gibi bağımsız ve barış içinde yaşayan ülkeler haline gelmesini temenni ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca, bu ülkelerin iç işlerine müdahale edilmemesi gerektiği gibi bu ülkelerin de Türkiye'ye karşı aynı hassasiyeti göstermelerini beklediklerini vurgulamıştır. Konuşmasında Suriye'ye de değinen Ağagil bu ülkenin Hatay üzerindeki iddialarından ve teröre destek vermekten vazgeçmesi ve hiçbir devletin veya örgütün Türkiye toprakları üzerinde hayal kurmaması gerektiğinin altını çizmiştir. (TBMM Zabıt Ceridesi c.35, t.49, s. 182) Aynı görüşmelerde yine SHP adına söz alan Cüneyt Canver'e göre İran-İrak Savaşı sadece Batı'daki silah tüccarlarının ve Ortadoğu üzerine planları olanların işine yarayacak olan anlamsız bir savaştır ve her iki ülke bu durumun bir an önce farkına varmalıdır. (TBMM Zabıt Ceridesi c.35, t.49, s. 192) Yine SHP adına bu kez 1988 yılı görüşmelerinde söz alan İsmail Cem İran-İrak Savaşı'na değinerek partisinin ANAP hükümetinin dikkatli politikasını desteklediğini belirtmekle yetinmiştir. (TBMM Zabıt Ceridesi c.9, t.58, s. 457)

Özet olarak, ANAP hükümeti İran-İrak Savaşı'nda tarafsız bir politika izleyerek Özal'ın dış politika felsefesinin bir sonucu olarak meseleye ekonomik açıdan

yaklaşmıştır. Bunun sonucunda da savaş boyunca Türkiye'nin bölge ülkeleriyle ticari ilişkileri gelişerek 1980 yılındaki hacmin yaklaşık iki buçuk katına çıkmıştır. Meclisteki muhalefet partileri de ideolojileri fark etmeksizin Özal hükümetinin bu politikasına destek vermişler, fakat aynı zamanda bu savaşın Türkiye üzerindeki olumsuz etkilerine de dikkat çekmişlerdir. Özellikle Türkiye'nin güneydoğu sınırında kontrolü ele geçiren Türkiye'ye yönelik tehditleri artan terör gruplarının varlığı ve bu bölgede doğabilecek istikrarsızlığın Türkiye'ye olası etkileri muhalefet sözcüleri tarafından gündeme getirilmiştir. ANAP döneminde Türkiye'nin Ortadoğu politikasında yaşadığı en önemli sorunlardan biri olan ve 1990 yılında patlak veren Körfez Savaşı'nda ise hem iktidar İran-İrak Savaşı'ndaki ihtiyatlı ve tarafsız politikasından vazgeçmiş hem de muhalefet iktidarın politikalarına destek olmak yerine bu politikalara sert eleştiriler yöneltmiştir.

Körfez Savaşı ve Muhalefet (1990-91)

İrak'ın sekiz yıl süren ve özellikle ekonomik alanda Irak adına büyük kayıplara neden olan İran-İrak Savaşı sonrasında bu kayıpları gidermek amacıyla Kuveyt'i işgal etmesi üzerine patlak veren Körfez Savaşı uzun vadede Ortadoğu'da büyük değişimleri beraberinde getirmekle birlikte Türkiye'nin savaş sırasında uyguladığı politika da Türkiye adına olumsuz sonuçlara neden olmuştur. 2 Ağustos 1990 tarihinde Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesiyle başlayan savaşın erken döneminde ANAP hükümeti Irak'a yaptırımlarda bulunmak veya Irak aleyhinde harekete geçmek konusunda aceleci davranmamıştır. Bunun ana nedeni Türkiye'nin petrol ihtiyacının yaklaşık üçte ikisinin Irak'tan sağlanması ve Türkiye'den transit geçen petrolden Türkiye'nin yıllık gelirinin yaklaşık üç yüz milyon dolar seviyesinde olmasıdır. İlaveten bu dönemde Türkiye ile Irak arasındaki ticaret hacmi bir milyar dolardan fazladır ve Irak'ın bu ticaret karşılığında Türkiye'ye iki milyar dolar civarı borcu bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, dış politikaya ekonomi odaklı yaklaşan ANAP hükümeti, Körfez Savaşı'nın ilk günlerinde ekonomik kayıplara uğramaktan çekinerek net bir tavır koymaktan kaçınmıştır. İşgalin hemen ardından yapılan Milli Güvenlik Kurulu (MGK) ve Bakanlar Kurulu toplantılarının ardından Türkiye işgali kınadığını açıklamıştır. 3 Ağustos 1990'da yapılan MGK toplantısının ardından Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Türkiye-İrak petrol boru hattının faaliyetlerine devam ettiğini belirtmiş ve Suudi Arabistan petrol boru hattını kapatmadığı sürece Türkiye'nin de böyle bir karar almayacağını ifade etmiştir. (Brown, 2007, s. 86-87) Konu hakkındaki bir diğer görüşe göre ise Cumhurbaşkanı Özal, ABD Başkanı Bush'u 3 Ağustos 1990'da arayarak petrol boru hatlarının kapatılmasını önermiştir fakat 7 Ağustos 1990'da Birleşmiş Milletler'in (BM) Irak'a yönelik yaptırım kararı almasına kadar Türkiye petrol boru

hatlarını kapatmamıştır. BM kararının ardından ise Cumhurbaşkanı Özal başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu kararıyla Kerkük-Yumurtalık Petrol Boru Hattı kapatılmış ve özellikle muhalefet cephesinde oldukça sert eleştirilere neden olmuştur. Petrol boru hattının kapatılmasının ardından ise ortaya çıkan sorun Türkiye'nin BM koalisyon güçleriyle birlikte Irak'a karşı harekete geçip geçmemesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu noktada ise Türkiye'nin karar alıcıları arasında ikilik meydana gelmiştir. Körfez Savaşı'nı Türkiye'nin güvenliğine yönelik bir tehdit ve aynı zamanda müttefiklerine karşı bağlılığını kanıtlama fırsatı olarak gören Özal Irak'a karşı tutum almak gerekliliğini savunurken; Dışişleri Bakanlığı, ordu, meclis ve kamuoyu Türkiye'nin geleneksel tarafsızlığını koruması gerektiğini savunmuştur. (Brown, 2007, s. 86-87; Tuncer, 2015, s. 56-59; Oran, 2006, s. 551-552)

Irak'ın Kuveyt'ten yaptırımlar yoluyla çıkmayacağını anlaşılması üzerine ise operasyon kararı alan ABD liderliğindeki BM koalisyon güçlerine katılıp katılmama meselesi bu dönemde Türkiye'yi zorlayan gelişmelerden biri olmuştur. Bu bağlamda, Irak'a operasyon hazırlığı yapıldığı sırada Türkiye'deki karar alıcıların önünde resmi olarak koalisyonda yer almak veya tarafsız kalmak olarak iki seçenek bulunmaktadır. Koalisyonda yer alındığı takdirde ortaya çıkan olasılıklar ise şunlar olmuştur: Türkiye-Irak sınırında asker konuşlandırılması, Türk askerlerinin koalisyon güçleri içinde aktif yer alması, koalisyon güçlerinin Türkiye'de konuşlanmasına ve İncirlik üssünü kullanmasına izin verilmesi ve Türkiye'de ikinci bir cephe açılması. Karar vericiler bu sorunları çözmeye çalışırken Türk kamuoyu da Türkiye'nin Irak'a karşı operasyona katılmasına karşı çıkmıştır. Yapılan anketlere katılanların yaklaşık üçte ikisi bu tür bir operasyonu onaylamamıştır. (Brown, 2007, s. 87-88) Karar alıcıların büyük çoğunluğunda ve kamuoyunda Türkiye'nin Irak operasyonuna katılmaması gerektiği fikri hakim olmasına rağmen Cumhurbaşkanı Özal Türk askerlerinin Irak sınırında operasyona hazır bir şekilde konuşlandırılması ve İncirlik üssünün koalisyon güçlerince kullanılması yönünde kararlar alarak bu kararları muhalefetin itirazlarına rağmen ANAP'ın meclisteki çoğunluğu sayesinde meclisten geçirebilmiştir. (Brown, 2007, s. 88-89; Arcayürek, 2001, s. 20-26)

Özetlemek gerekirse, İran-Irak Savaşı'nın aksine Türkiye Körfez Savaşı'nda tarafsızlık politikasından vazgeçerek Irak'a karşı BM koalisyonuyla birlikte hareket etmiştir. Bu politikanın belirleyicisi ve uygulayıcısı Cumhurbaşkanı Özal olmuştur. Uygulanan politikayla beklenti Ortadoğu'da söz sahibi olmak ve bunun sonucunda siyasi ve ekonomik çıkar elde etmektir. Fakat beklentilerin aksine Türkiye'nin Körfez Savaşı'nda uyguladığı aktif politika uzun vadede Türkiye'nin çıkarlarına aykırı sonuçlar doğurmuştur. İlk olarak Türkiye Irak'a uygulanan am-

bargo sonucunda bölgedeki önemli bir ticari ortağını kaybetmiş, petrol boru hattının kapatılması sonucunda da en önemli petrol kaynağı ve transit ülke olması sonucunda elde ettiği gelir kaynağı ortadan kalkmıştır. Aynı zamanda Irak'ta inşaat projeleri üreten müteahhitler ve bu projelerde çalışan işçiler işsiz kalmıştır. İkinci olarak, Irak'ın kuzeyinde ortaya çıkan güç boşluğunu terör örgütleri doldurmuş ve Türkiye kendini uzun yıllar sürecek ve pek çok alanda Türkiye'ye sorunlar yaratacak bir terör sarmalının içinde bulmuştur. Bu sonuçla bağlantılı üçüncü bir sonuç da Türkiye'nin Batı ile ilişkilerinin terörle mücadele politikası sonucunda ortaya çıkan demokratikleşme ve insan hakları iddiaları nedeniyle sekteye uğramış olmasıdır. (Sönmezoğlu, 2004, s. 306-307; Sinkaya, 2011, s. 88) Türkiye'nin Körfez Savaşı sırasında uyguladığı politikalar ve bu politikaların Türkiye'ye etkileri bütçe görüşmeleri sırasında muhalefet tarafından da ele alınmış ve gerek ANAP hükümeti gerekse Cumhurbaşkanı Özal sert bir şekilde eleştirilmiştir.

1990 yılının Aralık ayında yapılan bütçe görüşmelerinde SHP adına söz alan Tevfik Koçak ANAP iktidarının ve Cumhurbaşkanı Özal'ın Körfez Savaşı sırasındaki politikasını "beceriksiz, öngörüsüz ve hesapsız" olarak nitelendirmektedir. Koçak Türkiye'nin bu savaş sırasında ABD'nin ileri karakolu görevini üstlenme gayreti içinde olduğunu belirterek savaş bittikten sonra Irak ile başbaşa kalacak olan tek NATO üyesinin ise Türkiye olacağını vurgulamaktadır. Konuşmasının devamında hükümeti ve cumhurbaşkanını çok sert bir şekilde eleştiren Koçak sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

Bazı durumlardan yararlanarak, komşu ülkenin paylaşılması üzerinde hesap yapmak ve bunun için kuvvet kullanmaya hazırlanmakla, büyük bir leş bulunduğu üzerine atlamaya hazırlanan akbaba konumuna düşmek arasında ne fark olduğunu da, bu arada sayın üyelere sormak isterim. Ülkemizin potansiyelini akıllıca seferber ederek, başkalarının dümen suyundan gitmektense, kendi öz gücümüzle, onurlu bir kalkınmayı seçmek, özümüze layık geleceği kendi emeğimizle kurabilmek, hiç kimseye uşaklık etmeden, başı dik yaşamak yerine, Amerikan güdümüne girmeyi tercih eden politika, layık olduğu kara lekeyi de kuşkusuz taşıyacaktır... Son Körfez bunalımı sırasında, Türk dış politikasının, Sovyetler Birliğini yok sayarak yürütülmesi de Hükümetimizin hazırlıksız olduğunun bir diğer kanıtıdır. Ortadoğudaki oluşumları hesaplarken, Sovyetler Birliğini unutmamak gerek. Şu günlerde zor günler yaşamış olsa bile, gücü hiç kimse tarafından yatsınmayacak olan Sovyetler Birliği ögesinin göz ardı edilmemesi gerektiği defalarca vurgulandı. Yeni oluşumlara göre çizilecek yeni bir politikada Sovyetler Birliğine yer verilmemesi, Moskova'nın düşüncesine hiç itibar edilmemesi, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında yeni güven bunalımlarına yol açabilir. (TBMM Zabıt Ceridesi c.53, t.49, s. 295-299)

Koçak'ın konuşmasında Sovyetler Birliği'ne yaptığı vurgu önemlidir zira Soğuk Savaş'ın bitmesine az bir zaman kala Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ni de dikkate alması gerektiği ve Sovyetler Birliği'nin Ortadoğu'da önemli bir aktör olduğunun vurgulanması sonraki dönemde yaşanan gelişmeler göz önünde bulundurulduğunda önemli bir öngörüdür.

Aynı görüşmelerde yine SHP adına söz alan İsmail Cem ise Körfez Savaşı'nda uygulanan politikanın ateşle oynamak olduğunu belirtmiştir. Cem'e göre savaşın ilk gününden itibaren uygulanan politika amatörce bir politikadır ve dış politikada amatörlüğe yer yoktur. Türkiye'nin Irak'ın ve Saddam'ın yok olacağına ve savaş sonrası gelişmelerden karlı çıkacağına dair öngörüsü yanlış çıkmıştır. SHP sözcüsü konuşmasının devamında savaş sırasında alınan kararların mecliste tartışılmamasına ve hem başbakanın hem de cumhurbaşkanının bu konudaki tutumlarına değinerek sert eleştiriler getirmiştir. Cem'e göre bu tarz kararlar ulusal kararlardır ve konsensüs yoluyla alınmalıdır. Oysa ki ANAP hükümeti ve cumhurbaşkanı Özal bu konuda meclise danışmamış ve kararların mecliste uzlaşmayla alınması konusunda hiçbir çaba sarf etmemiştir. (TBMM Zabıt Ceridesi c.53, t.49, s. 302-303)

Aynı görüşmelerde DYP grubu adına konuşan İrfan Demiralp, Körfez Savaşı sırasında ANAP hükümetinin ve Cumhurbaşkanı Özal'ın yürüttüğü politikanın "savaş yanlısı ve savaş meraklısı" bir politika olduğunu belirtmiştir. Demiralp'e göre Cumhurbaşkanı Özal iç politikadaki sorunları unutturmak ve dikkatleri başka yöne çekmek için Türkiye'yi sıcak savaşın eşiğine getirmiştir. Oysa ki böyle bir politika Türkiye'nin çıkarına bir politika değildir. Özal'a ithaf edilen "Bir koyup üç alacağız" sözünü de eleştiren DYP sözcüsü Türkiye'nin bu savaşa ne koyacağını ve savaştan ne elde edeceğinin bilinmediğine vurgu yapmıştır. Cumhurbaşkanı Özal'ın savaş sırasındaki karar alma sürecindeki baskın rolünü de eleştiren Demiralp, hükümet adına dış politikadan sorumlu yetkilinin Dışişleri Bakanı olduğunun altını çizerek Dışişleri Bakanı'ndan millete gelişmeler konusunda hesap vermesini talep etmiştir. Bu eleştirilerin ardından Türkiye'nin Körfez Savaşı sırasında uğradığı ekonomik zararlara da değinen Demiralp farklı yetkililerin bu konuda farklı rakamlar vermesini de eleştirerek sözlerini şu şekilde sürdürmüştür:

Değerli arkadaşlarım, Türkiye'nin Körfez krizinde uğramış olduğu zararın, bu konuyla ilgili tüm bakanlıkların katılımıyla, enine boyuna incelenip tespit edilmesi gerekir. Böyle bir komisyon bugüne kadar kuruldu mu, kurulmadı mı bilmiyorum; ancak, şayet kurulmuş olsaydı, bunun mutlaka sözü edilirdi. Körfez krizi süresi içerisinde, en başta nakliye şirketleri ve kamyoncu esnafı olmak üzere, ihracatçılar, üreticiler ve petrol ürünlerinin her türünü tüketen kesim zarar

görmüştür. Binlerce kamyon ve TIR, yollarda, ihracat güzergâhları üzerinde arabalarını park etmişler, Körfez krizinin başından beri kontaklarını açamamışlardır. İhraç için ürün yetiştiren köylü, ürününü ya tarlada bırakmış veya yok pahasına satmış ve zarar görmüştür. Bu zarar gören kesimlerin hangilerinin zararlarının ne oranda karşılandığı veya ne zaman karşılanacağı, bu kesimleri çok yakından ilgilendirmektedir. (TBMM Zabıt Ceridesi c.53, t.49, s. 309-312)

Sonuç olarak Türkiye Körfez Savaşı sırasında İran-İrak Savaşı'nın aksine aktif bir politika izleme hedefiyle ABD liderliğindeki BM koalisyonuyla eşgüdümlü hareket etmiştir. BM kararının hemen ardından Kerkük-Yumurtalık Boru hattını kapatan Türkiye bununla da kalmayarak hem Irak'a uygulanan ambargo ya destek vermiş hem de Irak sınırına asker yığmış ve İncirlik üssünü koalisyon uçaklarına açmıştır. Bu sürecin Türkiye adına en baskın siyasi aktörü ise Cumhurbaşkanı Özal olmuştur. Özal bu politikayla hem savaş sonrası düzende Türkiye'nin siyasi ağırlığını artırmayı hem de ekonomik anlamda Türkiye'nin karlı çıkmasını hedeflemiştir. Fakat savaş sonrası yaşananlar Türkiye'nin aleyhine olmuş ve Türkiye hem uzun yıllar sürecek terör sorunuyla karşı karşıya kalmış hem de ekonomik olarak zarar etmiştir. Türkiye'nin Körfez Savaşı'ndaki politikaları ise meclisteki muhalefet partileri tarafından sert bir biçimde eleştirilmiştir. Gerek karar alma süreçleri, gerekse alınan kararlar ve yapılan uygulamalar muhalefet sözcüleri sırasında kapsamlı bir şekilde ele alınmış ve şiddetli eleştirilere maruz bırakılmıştır.

Sonuç

12 Eylül darbesinden yaklaşık üç yıl sonra yapılan seçimlerde Özal liderliğindeki ANAP iktidara gelmiş ve 1991 seçimlerine kadar iki dönem ülkeyi tek parti iktidarı olarak yönetmiştir. Bu dönemde Türkiye'de siyasi, ekonomik ve sosyal pek çok değişim yaşanmıştır. Değişim yaşanan alanlardan biri de dış politika olmuştur. Dış politikanın en önemli aktörü ise Türkiye'yi 1989 yılına kadar başbakan ve 1993 yılına kadar da cumhurbaşkanı olarak yöneten Özal olmuştur. Özal'ın dış politika felsefesinin ana bileşenleri ekonomi odaklı, Batı merkezli olmakla birlikte bölgesel işbirliğine de önem veren ve aktif bir politika arayışı olmuştur. Özal dış politika felsefesini Atatürk'ün felsefesine benzetmiş ve İnönü'nün etkisinde kalmakla eleştirdiği sivil-asker bürokrasiyi pek çok zaman dışarıda bırakan bir süreç yönetimi sergilemiştir. Bu uygulamalar sonucunda Özal döneminde iki dışişleri bakanı ve bir genelkurmay başkanı istifa etmiştir. ANAP dönemindeki Ortadoğu politikasında da bu felsefenin etkileri yoğun bir şekilde görülmüştür.

ANAP döneminde Ortadoğu'da yaşanan gelişmeleri üç ana başlık altında top-

lamak mümkündür: bölge ülkeleriyle siyasi ve ekonomik ilişkiler, İran-İrak Savaşı ve Körfez Savaşı. Bu dönemde bölge ülkeleriyle ilişkileri ekonomi perspektifinden yaklaşan ANAP hükümeti tüm çabalarına rağmen terör ve su sorunlarıyla sekteye uğrayan bir durumla karşılaşmıştır. Özellikle Irak ve Suriye ile ilişkilerde bu iki mesele hükümetin başını oldukça ağrıtmıştır. Özellikle 1987 yılında siyasi yasakların kaldırılmasından sonra 12 Eylül öncesinin siyasi liderlerinin partileriyle birlikte meclise dönmesi sonucunda muhalefet daha da sertleşmiş ve bu sertlik dış politikaya da yansımıştır. Mecliste yapılan bütçe görüşmelerinde muhalefet sözcüleri hükümetin özellikle komşu devletlerden kaynaklanan terör meselesine yönelik politikalarını pasif bularak sert bir şekilde eleştirmişlerdir.

Bu dönemde yaşanan bir diğer gelişme de İran-İrak Savaşı olmuştur. Sekiz yıl süren savaş boyunca Türkiye tarafsız bir politika gütmüş ve bunun sonunda özellikle ekonomi alanında çıkarlarını gerçekleştirebilmiştir. Meclisteki muhalefet partileri de cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Ortadoğu'ya yönelik felsefenin bir uzantısı olan bu politikayı ideolojileri fark etmeksizin desteklemişlerdir. Bunun aksine, 1990 yılında Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi sonrası patlak veren Körfez Savaşı'nda ise ANAP hükümeti ve özellikle Cumhurbaşkanı Özal aktif politika yürütmek gayretiyle BM koalisyon güçleriyle hareket etmiş ve Kerkük-Yumurtalık Boru hattını kapatmakla kalmayarak Irak sınırına asker yığmış ve Irak'a uygulanan ambargoya destek vermiştir. Büyük siyasi ve ekonomik beklentilerle uygulanan bu politika ise uzun vadede Türkiye'nin çıkarlarını zedeleyen terör gibi siyasi ve ekonomik sonuçlar doğurmuştur. ANAP hükümetinin Körfez Krizi sırasındaki politikaları ise meclisteki muhalefet partileri tarafından gerek karar alma süreçleri gerekse politikalar ve sonuçları kapsamlı bir şekilde değerlendirilerek sert eleştirilere tabi tutulmuştur.

Özetlemek gerekirse, özellikle 1987 yılı sonrası sertleşen iktidar-muhalefet ilişkilerinin Türkiye'nin Ortadoğu siyasetinde de yansımaları görülmüş ve ANAP iktidarının bölgeye yönelik politikaları İran-İrak Savaşı hariç muhalefet tarafından desteklenmemiştir.

Kaynakça

- Ahmad, F. (2007). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Akçay, E. Y. (2016). Turgut Özal Dönemi Türkiye-Topluluk İlişkileri. *The Turkish Yearbook of International Relations*, 47, 45-58.
- Aral, B. (2001). Dispensing with Tradition? Turkish Politics and International Society during the Özal Decade, 1983-93. *Middle Eastern Studies*, 37, 1, 72-88.
- Arcayürek, C. (2001). *Büyüklerle Masallar Küçüklerle Gerçekler 3: Kriz Doğuran Savaş*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Ataman, M. (2003). Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış. *Bilgi*, 7, 2, 46-64.
- Ataman, M. (2002). Leadership Change: Özal Leadership and Restructuring Turkish Foreign Policy. *Alternatives*, 1, 1, 120-153.
- Balcı, A. ve Madakbaş Gülenler, E. (2018). Turgut Özal Dış Politikası: Amerikan Düzeninde Yeniden Konumlanma ve Otonomi Arayışı. *Muhafazakâr Düşünce*, 15, 55, 77-98.
- Barlas, M. (1996). *Turgut Özal'ın Anıları*, İstanbul: Sabah Kitapları.
- Birand, M. A. ve Yalçın, S. (2001). *The Özal: Bir Davanın Öyküsü*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Boratav, K. (2018). *Türkiye İktisat Tarihi 1908–2015*, Ankara: İmge Yayınevi.
- Brown, C. (2007). Turkey in the Gulf Wars of 1991 and 2003. *Turkish Studies*, 8, 1, 85-119.
- Cemal, H. (2013). *Özal Hikayesi*, İstanbul: Everest Yayınları.
- Daban, C. (2018). Turgut Özal Dönemi Türkiye Dış Politikası. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17, 33, 77-96.
- Demir, A. F. (2007). *Türk Dış Politikasında Liderler*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Dündar, L. (2016). Özal Dönemi Türk Dış Politikasında Turgut Özal'ın Kişisel Özelliklerinin Rolü. *Atatürk Yolu Dergisi*, 58, 1-20.
- Ertosun, E. (2016). Turgut Özal'ın Ekonomi Odaklı Dış Politikası: Yunanistan'a Yönelik Zeytindalı Diplomasisi Örneği. *Bilge Strateji*, 8, 15, 33-57.
- Güldemir, U. (1992). *Texas-Malatya*, İstanbul: Tekin Yayınları.
- Hale, W. (2003). *Türk Dış Politikası 1774-2000*, İstanbul: Mozaik Yayınları.
- Kazgan, G. (2006). *Tanzimattan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kurt, V. (2018). Özal'ın Dış Politikası: Uluslararası Siyaset, Değişim ve Süreklilik. *Muhafazakar Düşünce*, 15, 55, 157-171.
- Martin, L. (2000). Turkey's National Security in the Middle East. *Turkish Studies*, 1, 1, 83-106.

- Oran, B. (2006). Türk Dış Politikası, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2014). Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sinkaya, B. (2011). Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi. Adam Akademi, 1, 1, 79-100.
- Sönmezoğlu, F. (2004). Türk Dış Politikasının Analizi, İstanbul: Der Yayınları.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, c.9, t.58.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, c.11, t.44.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, c.22, t.45.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, c.35, t.49.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, c.37, t.54.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, c.53, t.49.
- Tuncer, H. (2015). Özal'ın Dış Politikası (1983-1989), İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Yavuzalp, E. (1996). Liderlerimiz ve Dış Politika, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Yenal, O. (2013). Cumhuriyetin İktisat Tarihi, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2013). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İstanbul: İletişim Yayınları.

YENİ BİR YAŞAM BİÇİMİ OLARAK PANOPTİKON İKTİDAR DÖNEMİNDE HEGEMONYANIN KURULUŞU

Ceren AVCİL¹

1. GİRİŞ

Yöneten ve yönetilen ilişkisinin mahiyeti, insanlık tarihi boyunca topluma yöne verir nitelikte olmuştur. Yönetimin meşruiyeti, halktan alınan rızaya bağlı olabildiği gibi, tek bir kişinin yönetimi haiz olduğuna dayalı anlayışa da bağlı olabilmektedir. Hangi şekilde olursa olsun toplumlar yönetilme, yönetenler ise iktidarı elinde bulundurma arzusunda olmuştur. Modern öncesi toplumlarda yönetimin bir kişiye bağlı olması ya da ruhani nitelikteki değerlere bağlı olması, bireyin pasif bir özne olarak toplumda konumlandığını göstermekteydi. Ne zamanki yönetim dünyevileşti, o zaman birey-toplum-iktidar ilişkileri de değişmeye başladı. Özellikle 1789 Fransız İhtilali ile birlikte iktidarın yapısı değişim yaşamıştır. Yine İngiliz Sanayi Devrimi, üretim ilişkilerinin tüm toplumu etkileyecek şekilde köklü dönüşümleri getirmiştir. Sonuç olarak, ruhani ve dünyevi ilişkiler arasındaki ayrışma, toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik yaşam alanlarının tamamında kendini göstermeye başlamıştır.

Modernite ile birlikte ortaya cereyan eden yönetim yapısı, geçmiş deneyimlerden farklı özellikler taşımaktadır. Her şeyden önce kitleleri mobilize etme işlevi gören ideoloji araçsal bir nitelik kazanmıştır. Bireylerin tutum, eylem ve söylem birlikteliğini sağlayan ideoloji, artık modern yönetim biçimlerinin sürekliliği ve güçlülüğü konusunda metaforik bir nitelik kazanmıştır. Tam da bu noktada panoptikon yönetim anlayışı, modern yönetim biçimlerine güçlü ancak görünmez bir şekilde meşruiyet kazandırmaktadır. Yöneten-yönetilen ilişkilerinin karşılıklı olmasına gerektiğine dayanan anlayış, yerini tekrar bireyin özne konumunu kaybettiği, gözetlendiği bir iktidar biçimine bırakmıştır.

Panoptikon yönetim biçimi, ideoloji ile iktidarın bütünleştirici gücü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu haliyle ideoloji, bir yönetim şekli olarak meşruiyet kazanmakta, diğer yönüyle de araçsallık işlevi üstlenmektedir. Ancak geleneksel yönetim anlayışından farklı olarak panoptikon yönetim anlayışı, belli bir kitleyi değil, toplumsal kesimlerin tamamı üzerinde varlığını devam ettiren ve kabul gören bir anlayışa evrilmektedir. Dolayısıyla ideoloji kavramı, yönetim karşısında ve yönetime rağmen olma ilkelerinin tersine, yönetim ile birliktelik çerçevesinde

1Dr. Öğr.Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, cavcil@agri.edu.tr,ORCID ID:0000-0002-6301-515Xr

yeni bir iktidar anlayışı yaratmaktadır.

İdeolojinin iktidara eklenmesinin somut yansımasının bir ürünü olan panoptikon anlayış, gündelik hayatın neredeyse her alanında kendini gösteren bir yapıya bürünmekte, bireyin hayatını onayı veya bilgisinin olup olmamasına bakılmaksızın önemli ölçüde etkilemektedir.

İdeoloji kavramı daha çok pejoratif yani olumsuz anlamı ile bilinmektedir. Ancak kavramın ele alınış biçimi, ele alındığı dönem ve kimler tarafından ele alındığı anlam farklılıklarını da gündeme getirmektedir. İdeoloji, bir yandan bireylerin sahip oldukları tutum, düşünüş ve algılayış biçimleri hakkında fikir verirken diğer yandan da iktidarların yönetim aracı haline gelerek yönetimin sürekliliği ve gücün sabitliğini sağlamaktadır. İdeolojinin iktidar aracı olarak kullanılma şekli bireyleri yaşamlarının her alanında kendini var eden ve gösteren bir niteliğe bürünmektedir. Nitekim panoptikon görüş, kitlerinin bir bütün olarak kontrol edilmesi amacını gütmektedir. İktidarlar, geleneksel yönetim modellerinde görünürlüğü ve meşruiyeti yasa, yaptırım vb. öğeler ile sağlarken modern dönemde yönetim anlayışı, meşruiyeti şeffaflığa dayanan, ancak yönetim araçlarının topyekün görünmezliğini esas alan bir yapıya dönüşmüştür.

Bu çalışmada, ideoloji ve iktidar kavramlarının tarihsel süreçteki dönüşümü ele alınacaktır. Bu dönüşümde iktidarın ideoloji ile eklenmesi ve yeni bir iktidar biçimi olarak panoptikon görüş, Michel Foucault ve Louis Althusser'in görüşleri üzerinden irdelenecektir.

2. İDEOLOJİ VE İKTİDAR KAVRAMLARI

İdeoloji kavramı, sosyal bilimlerde anlaşılması en zor kavramlardan birisidir (McLellan, 1996: 1). İçinde yaşadığımız dönemin olaylarını ve düşünce akımlarını anlatırken ideoloji kavramı oldukça sık kullandığımız bir kavram haline gelmiştir (Mardin, 2018: 15). İdeoloji kavramının yaşadığı dönüşüm, toplumların yaşadığı tarihsel, sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel değişimlerden bağımsız değildir. Nitekim kavramın ilk ele alınış biçimi daha çok negatif özellikleri barındırması ile ön plana çıkmaktadır. İdeoloji, en yalın haliyle “siyasal veya toplumsal bir öğreti oluşturan, bir hükümetin, bir partinin, bir grubun davranışlarına yön veren politik, hukuki, bilimsel, felsefi, dinî, moral, estetik düşünceler bütünü” (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.07.2021) şeklinde tanımlanabilir. Ancak ideolojinin dinamik yapısı, dönemsellik koşulları göz önünde bulundurulduğunda farklı anlam ve işlevler kazanmış, hatta kavramın olumlu olduğu kadar olumsuz bir nitelikte olduğunu belirten görüşler de hakim olmuştur. “Kavram; serüveninin kimi uğraklarında iyi, doğru ve güzeli, başka uğraklarında kötü, yanlış ve çirkini temsil etmiştir (Atılın, 2017: 285).

Mardin (2018:16), ideoloji kavramını “kitle toplumunun belirmesiyle beraber önem kazanan inançlar” şeklinde tanımlamakta ve bu inanç ve tutumların tek bir kişinin şahsına indirgenemeyeceğini, bu yönüyle de ideolojinin büyük ölçüde “idare edilen” kesim arasında yaygın olan fikir dizisi olduğunu vurgular.

İdeoloji kavramı olumlu bir bakış açısıyla ilk kez Fransız Devrimi’nde Fransız düşünür Cabanis, Antoine Destutt de Tracy ve arkadaşları tarafından 1796 yılında kullanılmıştır. İdeoloji kavramına “düşüncelerin bilimi” adını veren de Tracy, ideolojinin bütün bilimlerin üstünde olduğunu, bütün bilimlerin düşüncelerin ve düşünceler arası ilişkilerin ürünü olduğunu, dolayısıyla da ideolojinin tüm bilimlerin kaynağını açıklayabileceğini savunur (Örs, 2016: 9; Heywood, 2016: 177; Althusser, 2006: 80). İdeoloji kavramına 19. yüzyılda daha kalıcı bir anlam Marx tarafından verilmiştir. Marx, ideolojinin “yönetici sınıf”ın ve dolayısıyla da sınıf sisteminin ve sömürünün devamlılığını sağlayan düşünceleri anlamına geldiğini ifade etmiştir (Heywood, 2021: 61).

Eagleton (2020: 17-18) ise ideoloji kavramına yönelik olarak bugüne kadar tek ve yeterli bir tanımın yapılmadığını belirtmekte, bundan dolayı birden çok tanımın kullanımda olduğunu vurgulamaktadır:

- Toplumsal hayatta anlamın, göstergenin ve değerlerin üretim sürecidir.
- Belirli bir toplumsal gruba ya da sınıfa ait olan fikir kümesidir.
- Egemen bir siyasi iktidarı meşrulaştırmaya yönelik olan fikirlerdir.
- Egemen bir siyasi iktidarın meşrulaştırılması sağlayan yanlış fikirlerdir.
- Eylemi amaçlayan inançlar kümesidir.
- Bireylerin toplumsal yapı ile kurduğu ilişkileri yaşadıkları ortamdır.

Kavram, yaşadığı dönüşümler itibariyle farklı şekillerde ele alınması itibariyle farklı anlamlar yüklenen bir kavram haline gelmiştir. Nitekim Heywood (2019: 25) bu anlamları aşağıdaki şekilde sıralamaktadır.

- Bir siyasî inanç sistemi
- Eyleme dönük bir siyasî fikirler kümesi
- Yönetici sınıfın fikirleri
- Özel bir sosyal sınıfın veya sosyal grubun dünya görüşü
- Sınıfsal veya sosyal çıkarları içeren ve ifade eden siyasî fikirler
- Sömürülenler veya baskı altında tutulanlar arasında yanlış bilinçliliği teşvik eden fikirler
- Bireyi bir toplumsal bağlam içine yerleştiren ve bir kolektif aidiyet duygusu oluşturan fikirler
- Bir siyasî sistemi meşrulaştırmak için kullanılan, kamu gücüyle müeyyidelenirilmiş fikirler kümesi
- Hakikatin tekeline sahip olduğunu iddia eden, her şeyi kapsayıcı bir siyasî

öğreti

- Soyut ve büyük ölçüde sistematik bir siyasî fikirler kümesi.

Gramsci (2018:57-59) de ideoloji kavramının “düşünceler bilimi” iken nasıl “düşünceler sistemi” haline geldiğini sorgular. Ona göre tarihsel süreç ile birlikte zorunlu olan ideolojiler ile “kasıtlı” ideolojiler arasında bir ayırımın yapılması gerekir. Zorunlu olan ideolojiler, geçerliliği olan ideolojilerdir ve bunlar insanların örgütlenmelerini, insanların harekete geçmelerini, kendi durumlarının bilincine varmalarını ve savaşmalarını sağlayacak temeli oluşturur. “Keyfi” ideolojiler ise bireyseldir ve sadece polemik yaratır.

İdeoloji kavramına yönelik farklı bakış açılarının olması, ideolojinin bireyin gündelik hayatının akışkan olması ile de ilgilidir. İdeoloji ile toplum arasında doğrusal bir ilişki söz konusudur: Toplum, ideolojinin yapısını, içeriğini, amacını oluştururken ideoloji de toplumun aynası niteliğindedir, toplumu yansıtır. Bu anlamda ideolojiler, içinde yaşadığımız toplumsal ve siyasal hayatın birer haritası konumundadır (Freeden, 2011: 9). Dolayısıyla ideoloji, içinde yaşadığımız dünyayı nasıl algıladığımızıza dair kültürel, ekonomik, sosyal ve siyasal kodları içeren, düşünce ve söylem dünyamızı somutlaştıran eylem, sembol ve işaretleri temsil eden bir nitelik taşımaktadır. İdeolojiler bu çerçevede “grup üyeleri tarafından paylaşılan toplumsal temsillerin temeli” (Dijk, 2019:23) şeklinde tanımlanabilir. İdeoloji, bu yönüyle sürekliliğini de gündeme getirmektedir. İnsanlık tarihi boyunca ideolojiler hep var olmuştur, etkisi ve yapısı değişiklik gösterse dahi var olmaya devam edecektir.

İdeoloji kavramından bahsetmek, aynı zamanda iktidar olgusunu da irdelemeyi gerektirir. Günümüzde hiçbir yönetim yapısı yoktur ki ideoloji olmaksızın iktidarı elinde bulundursun. İktidar, en basit şekliyle yönetme gücüdür.

“Her şeyden önce, siyasal iktidarı elinde tutanlar, bütün bireyler adına ve onları bağlar nitelikte kararlar almak hakkına sahiptirler. Bu husus siyasal iktidarı, diğer sosyal iktidar türlerinden ayırt etmek bakımından en önemli ölçüttür. Yönetenlerin aldıkları kararlar, bir azınlık göz önünde tutularak alınmış olsalar bile herkese uygulanabilir. Ayrıca, siyasal iktidarı ellerinde tutan “yönetenler” aldıkları kararlara itaat etmeyi sağlamak için gerektiğinde, fiziki zorlamaya ve cezalandırmaya başvurmak hak ve olanaklarına sahiptirler” (Çam, 2011:105).

Dolayısıyla iktidar, yönetme gücünü kendinde bulan ve bunun meşruluğu üzerinden varlığını devam ettiren erktir. İktidarın yaptırım uygulama gücü de meş-

ruiyetine dayanmaktadır. Kitle rızası ile yönetimi elinde tutan iktidar, bekası ve düzeni sağlama adına güç kullanma tekeline de sahiptir. Yine de iktidar kavramı salt devlet çerçevesinde sınırlanamayan ve tüm toplumlarda mevcut olan evrensel bir olgudur (Vergin, 2020: 143).

İktidar, ister demokratik olsun, ister totaliter olsun, tüm toplum yapılarında var olan bir gerçekliktir. İktidarın toplumu yönetme şekli, yukarıda da ifade edildiği gibi dönemselsel koşullar itibarıyla farklılıklar göstermektedir. 21. yüzyıl enformasyon teknolojilerinin kitleselliği, hayatın her alanını olduğu gibi siyaset ve iktidar yapısını da etkilemiş, toplumlar yeni iktidar biçimlerinin yönetme şekillerine adapte olma yoluna girmişlerdir. Kuşkusuz, yeni iletişim teknolojilerinin birey düzeyinde yarattığı dönüşüm, toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasal etkileri ve sonuçları da olan bir mecra doğru ilerlemektedir. Birey davranışlarının da artık iktidar denetimi ya da bilgisi ve kontrolünde olması, iktidarın dönüşen yapısını gözler önüne sermektedir.

“Günümüzde enformasyon teknolojileri de, cep telefonlarının dinlenmesi, akıllı (smart) kartlar yoluyla ekonomik işlemlerin denetim altına alınması ve bu yolla çıkarılan tüketim/tüketici profillerinin veri bankalarında depolanması, şehirlerin ya da en azından işlek alanların kameralarla donatılması, internette ziyaret edilen web sitelerinin izlenmesi ve elektronik postaların okunması gibi çeşitli yöntemlerle iktidarların toplumsal denetim ve gözetim güçlerini en üst noktalara taşımaktadırlar” (Dolgun, 2004: 56).

İktidarın iletişim teknolojileri ile eklemlenerek toplumu, özelde de bireyi gözetleyen konuma gelmesi ideolojiden bağımsız bir yapı teşkil etmemektedir. İdeolojinin “bir siyasî sistemi meşrulaştırmak için kullanılan, kamu gücüyle müeyyidelendirilmiş fikirler kümesi” işlevi ile toplumun gözetlenen konuma gelişinde mantıklı bir ilişki söz konusudur. İktidarın bu dönemdeki varlığı, toplumun ne kadar denetim altında tutulduğu ile doğru orantılıdır. Tam da bu noktada, iktidarın önceki dönemlerin aksine, kendisini somut olarak göstermeden, ancak varlığını her yerde hissettiren bir yapıya dönüşümü söz konusudur. Dahası, panoptikon şeklinde adlandırılan bu sistem, iletişim teknolojilerinin gelişimine paralel olarak kapsam ve etki alanını genişletmiştir (Öztürk, 2013: 133). Dolayısıyla ideolojinin bu noktadaki işlevi, egemen gücün çıkarlarını temsil etmektedir. İdeoloji bu manada, “entelektüel ve maddi üretim sürecini mümkün olduğunca tümüyle kontrol ederek “yönetici sınıf”ın çıkarları”na hizmet etmektedir (Heywood, 2016: 178). İdeolojinin bu işlevi, Gramsci tarafından ortaya atılan he-

gemonya kavramını gündeme getirir. Gramsci, hegemonya kavramını sınıfa dayalı egemenlik ve iktidar ilişkilerinin yeniden üretimi çerçevesinde açıklar. Buna göre, kapitalist sistemin egemen olduğu toplumlarda sınıf egemenliği sadece tahakkümle ile sürdürülemez. Kapitalizmin temelini oluşturan egemenlik ve siyasal iktidar süreçleri, aynı zamanda rıza ve zorlamanın kendine özgü bileşimini de gerektirir. Gramsci, egemen sınıfın diğer sınıflar üzerindeki hegemonik etkisini açıklarken ideoloji kavramına başvurur. Bu noktada Gramsci, Marx'ın tahlillerinden farklı olarak ideolojinin “yanlış bilinç” olarak adlandırılmasından uzak durur. Gramsci, ideolojinin hegemonik olarak toplumsal örgütlenme ve tutunum işlevlerini yerine getirdiğini savunur. İdeoloji bu işlevi ile bireylerin örgütlenmelerinde ve bilinçlenmelerine katkıda bulunur (Yetiş, 2017: 88-90).

Görüldüğü gibi, Gramsci, Marx'ın ideolojiye olumsuz yaklaşımına karşıt olarak ideolojinin işlevsel yönünü ön plana çıkarmaktadır.

3. PANOPTİKON VE FOUCAULT

İktidar kavramına yönelik yapılan modern tanımlamalarına eleştirel bir yaklaşım Foucault tarafından öne sürülmüştür. “İktidar, her bireyin elinde tuttuğu bir siyasi hükümlanlık kurmak üzere bütünüyle ya da kısmen devredeceği somut şeydir” (Foucault, 2016: 95).

Eserlerinin önemli bir kısmında iktidar olgusuna değinen Foucault, iktidar kavramını birden çok kavram ile ilişkilendirerek açıklamaktadır.

“İktidar bir ilişki, bir eylem biçimidir. Ama bu, doğrudan doğruya başkaları üzerinde değil, başkalarının şimdiki ya da gelecekteki eylemleri üzerindeki bir eylemdir. Bir ilişkinin iktidar ilişkisi olabilmesi için her iki tarafın da sonuna kadar eylemde bulunabilecek durumda olması ve bu ilişkide tüm bir tepki, cevap alanının var olması gerekir. Dolayısıyla iktidar bir eylemler kümesinin başka bir eylemler kümesi üstünde etkili olduğu bir bütünsel yapıdır. İktidar, davranışları ve davranışların mümkün sonuçlarını yönlendirmektir” (Keskin, 2016: 20-21).

Foucault, iktidarın şimdiki ve gelecekteki davranışlar üzerindeki etkisine esasında yönetsel bir boyut kazandırmaktadır. İktidar, yönetim işlevi ile eylem ve ilişkilerde kendini göstermektedir.

Foucault, iktidar ilişkilerinin niteliğini yönelik yaptığı değerlendirmelere özgürlüğü de eklemektedir. Foucault'ya işleyiş bakımından iktidar, sadece bireysel ya da kolektif taraflar arasında meydana gelen bir ilişki değildir; bu ilişki, “ba-

zılarının başkaları üzerindeki eylem kipi” şeklinde algılanmalıdır. “Birilerinin” “başkalarına” uyguladığı iktidar sadece edimde söz konusudur ve bu iktidar rıza gösterme ile bir ilişkisi yoktur. Bu yönüyle iktidar, bireylerin kendi istekleriyle özgürlüklerini başkasına devrettikleri bir olgu değildir. Doğası gereği iktidar, böyle bir fikir birliğinin de görünümü değildir.

“İktidar, mümkün eylemler üzerinde işleyen bir eylemler kümesidir: eyleyen öznelerin davranışlarının kaydolduğu imkân alanı üzerinde yer alır: kışkırtır, teşvik eder, baştan çıkarır, kolaylaştırır veya zorlaştırır, genişletir ya da sınırlar, aşağı yukarı muhtemel hale getirir; uç noktada kısıtlar ya da mutlak olarak engeller; ancak eylemde buldukları ya da bulunabilecekleri ölçüde eyleyen özne ya da özneler üzerinde eylemde bulunma biçimidir. Başka eylemler üzerindeki bir eylem kümesi” (Foucault, 2016: 72-74).

İktidar eğer başkalarının eylemleri üzerinde eylemde bulunmak ise bir yönetim unsuruna bağlı olarak özgürlük de buna eklenmiş olur. Foucault’ya göre iktidar, ancak “özgür özneler” üzerinde ve onlar “özgür” oldukça uygulanabilir. Burada özgürlük ve iktidar birbirlerinin dışlayıcısı değil, tam tersine birbirlerinin varlık koşulu olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla iktidar ile özgürlük arasında karşılıklı bir ilişki vardır ve aralarında birbirlerini dışlamaya yönelik bir ilişki yoktur (Foucault, 2016: 75).

Foucault, iktidar kavramını açıklarken söylem açısından da bir değerlendirme yaparak iktidar ile söylem arasındaki ilişkiye değinir. Foucault’ya göre söylem, teorik bir oluşum olmanın yanında, düzenlenmiş toplumsal bir pratiktir. Bu yönüyle söylem hem iktidarı hem bilgiyi üretir (Demir Güneş, 2013: 61).

Foucault (2016: 180), iktidarın söylemin dışında olmadığını savunur. İktidar, söylemin kaynağı ve kökeni olmadığı gibi söylem boyunca da işler. “Söylem, genel iktidar mekanizması içinde işleyen bir dizi unsurdur. Sonuç olarak, söylemi bir olaylar dizisi olarak, siyasi olaylar olarak kabul etmek gerekir, bu olaylar dolayısıyla iktidar iletilir ve yönlendirilir”.

İktidar kavramının yaşadığı dönüşüm, Foucault’da panoptikon görüş ile ifadesini bulmaktadır. Özellikle modernite süreciyle birlikte iktidar, işleyiş biçimi ve etkinlik bakımından dönüşüme uğramıştır. “Tarihsel olarak, Tanrı ya da Tanrı kralların, “kutsal” iktidarların toplum üzerindeki denetiminin göstergesi olan “göz”, panoptikon ile birlikte dindışı, kutsal olmayan iktidarın yeni iktidar biçimiyle birlikte yeryüzüne inmiştir” (Bentham vd, 2019: 7). İktidarın ruhani yapıdan dünyevi duruma geçişi, iktidarın içinde barındırdığı yönetsel unsurları da etkilemiş, iktidar, farklı kontrol mekanizmaları aracılığıyla toplumları denetim

altına alma yoluna gitmiştir.

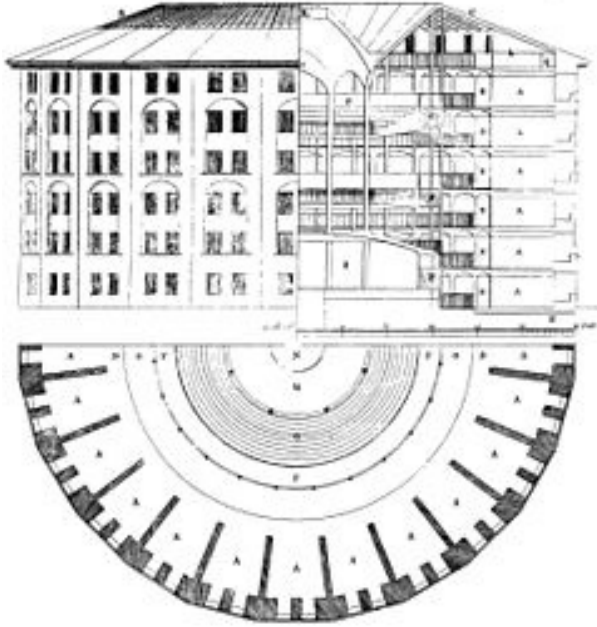
Panoptikon veya “gözetim evi-merkezi”, Jeremy Bentham tarafından geliştirilen ve bir gözetleme kulesinin çevresinde çok sayıda hücreden meydana gelen, birçek mahkumun bir gardiyan tarafından aynı anda denetlenmesini sağlayan büyük bir dairesel yapıdır. Panoptikon’un kökenleri Rusya’nın Cricheff kentine dayanmaktadır. Jeremy Bentham’ın kardeşi olan Samuel Bentham, 1780 yılında Büyük Katherina’nın gözdesi olan Prens Potemkin’e çalışmak için Cricheff’e gider. Samuel burada “merkezi denetim ilkesine dayanan ve bu sayede çok sayıda işçinin denetim altında tutulmasını sağlayan Panoptikon’u tasarlamıştır”. Jeremy Bentham kardeşini ziyareti esnasında gördüğü bu projeden oldukça etkilenir ve bu yapının bir hapisane görevi göreceği düşüncesi üzerinde durur. Dahası, Bentham, bu yapının okul, fabrika, hastane işlevi göreceğini de düşünür (Pease-Watkin, 2019: 77-79).

Bentham, bu düşüncelerine ilişkin olarak yazdığı “Panoptikon Mektupları”nı İngiltere’ye gönderir. Bentham (2019: 12) binaya ilişkin görüşlerini aşağıdaki şekilde ifade eder:

“Tek bir cümleyle söylemek gerekirse, bence bu binanın, çok sayıda insanın gözetim altında tutulmasının amaçlandığı binalar marifetiyle çevrelenemeyecek ya da denetlenemeyecek kadar geniş mekâna sahip olmayan, istisnasız bütün kurumlara uygulanabilir olduğu kabul edilecektir. Amacın dışında olması ya da amaçlanana ters düşmesi önemli değil: bina, endüstrinin her alanındaki iş kollarındaki ıslah edilemeyenlerin cezalandırılması, delilerin denetim altında tutulması, ahlaksızların ıslah edilmesi, şüphelilerin hapsedilmesi, tembellerin çalıştırılması, acizlerin bakılması, hastaların tedavi edilmesi, gönüllülerin yönlendirilmesi ya da eğitim alanında yeni neslin eğitilmesinde olsun: tek kelimeyle ölüm odalarında hükümlülerin kaldığı cezaevlerinin ya da yargılanma öncesi sanıkların tutulduğu nezarethanelerin ya da azılı suçluların kaldığı hapisanelerin ya da ıslahevlerinin ya da düşkünlerevinin ya da imalathanelerin ya da akıl hastanesinin ya da hastanelerin ya da okulların amacına uygulanabilir.

Samuel ve Jeremy kardeşler, Londra’ya döndükten sonra proje üzerinde epey çalışırlar. Jeremy Bentham, İngiliz hükümetinin bu tasarımı kabul etmelerine yönelik kampanya başlatmış olmasına rağmen tasarısı reddedilir ve Panoptikon bina projesi başarısızlıkla sonuçlanır (Pease-Watkin, 2019: 77-79).

Esasında Samuel Bentham tarafından tasarlanan, ancak sonrasında Jeremy Bentham'ın sistematize bir şekilde ortaya çıkardığı yapı, 1785 yılında Panoptikon adıyla anılır. Panoptikon kelimesinin kökenine bakıldığında “pan” ile “opticon” şeklinde iki kelimeden türediği görülür. Pan, bütün anlamına, opticon ise gözlemlemek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Panoptikon, “Bütünü Gözetlemek” işlevini yerine getirme amacına hizmet edecek şekilde adlandırılmıştır (Özdel, 2012: 23).

Görsel 1: Panoptikon Tasarımı

Kaynak: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Panoptikon>, Bowring, s: 180.

Peki, bu bina hangi işlevlerin tasarımıdır? Bentham (2019: 13), Gözetleme İlkesi Düşüncesi'ne yönelik yazdığı mektupta bu konuya yönelik düşüncelerini açıklar:

“...Gözetim-evi tasarımının oluşmasını sağlayanlar şunlardır: nezaret altında tutma, hapis, tecrit, zorla çalıştırma ve eğitim; bunların tümü de göz önünde bulundurulacak olan amaçlardır. Bu amaçların hepsi birlikte gerçekleştirilebilir, elbette bunlardan biri ya da birkaçı da en azından aynı kesinlik ve kolaylıkla gerçekleştirilebilir”.

Tam da bu amaçlara hizmet edecek şekilde Bentham tarafından 1791 yı-

İnada yayınlanan mimari plana, silindirik şekilde düzenlenmiş bir yapının içine mahkûmların kalacakları hücreler ve hücrelerin camla kaplı duvarları çizilip silindirin bir gözetleme kulesi yerleştirilmiştir. Bu şekilde, mahkûmları gözetleyen gardiyanların tüm mahkûmları eşit derecede ve her an gözetleyebilmesine imkan sağlanmıştır (Kutluer, 2016: 50).

Foucault (2019: 87-107), Bentham'ın gözetleme temeline dayanan Panoptikon fikrinin ilk uygulamasının 1751 yılında Paris askeri okulun yatakhane kısmında uygulandığını belirtir.

“Her bir öğrencinin camekânlı bir hücresi vardı; burada diğer öğrencilerle, hatta hizmetlilerle bile hiçbir ilişkiye girmeden bütün gece görülebiliyordu. Ayrıca, çok karmaşık bir mekanizma daha vardı, bunun tek amacı beraber yatılı okul öğrencilerinin hiçbirine fiziksel olarak dokunmadan saçlarını tarayabilmesiydi: Öğrencinin balı bir tür pencere deliğinden dışarı çıkarılıyor, gövdesi camlı bir bölmenin ardında kalıyordu ve bu, olup biten her şeyi görmeyi sağlıyordu”.

Foucault (2013: 294-295), 19. yüzyılda mekânların iktidar tarafından birer disipline etme aracı olarak kullanılmaya başlandığını ifade eder. Akıl hastaneleri, ıslahane, hapishaneler, eğitim kurumları ve hastaneler çift yönlü bir denetim işlevi görmektedir: “İkili ayırım ve işaretleme tarzı ve baskı altına alıcı ayırma, farklılaştırıcı dağıtım”. Burada bireylerin kim ve nerede olduğu, deli olup olmadığı, nasıl tanınması gerektiği şeklinde bir denetim söz konusudur. Bentham'ın düşüncesine yönelik olarak Foucault (2013: 294-296) aşağıdaki düşüncelerini dile getirir:

“Çevrede halka halinde bir bina, merkezde bir kule; bu kulenin halkanın iç cephesine bakan geniş pencereleri vardır; çevre bina hücrelere bölünmüştür, bunlardan her biri binanın tüm kalınlığını kat etmektedir; bunların biri içeri bakan ve kuleninkilere karşı gelen, diğeri de dışarı bakan ve ışığın hücreye girmesine olanak veren ikişer pencereleri vardır. Bu durumda merkezi kuleye tek bir gözetmen ve her bir hücreye tek bir deli, bir hasta, bir mahkum, bir işçi veya bir okul çocuğu kapatmak yeterlidir. Geriden gelen ışık sayesinde, çevre binalardaki hücrelerin içine kapatılmış küçük silüetleri olduğu gibi kavramak mümkündür. Ne kadar kafes varsa o kadar küçük tiyatro vardır, bu tiyatrolarda her oyuncu tek başınadır, tamamen bireyselleşmiştir ve sürekli olarak görülebilir durumdadır. Görünmeden gözetim altında tutmaya olanak veren düzenleme, sürekli görmeye ve hemen

tanımaya olanak veren mekânsal birimler oluşturmaktadır. Sonuç olarak hücre etkisi tersine döndürülmekte veya daha doğrusu onun üç işlevi –kapatmak, ışıktan yoksun bırakmak ve saklamak- ters yüz edilmektedir. Bunlardan yalnızca birincisi korunmakta, diğer ikisi kaldırılmaktadır. Tam ışık altında olma ve bir gözetmenin bakışı, aslında koruyucu olan karanlıktan daha fazla yakalayıcıdır. Görünürlük bir tuzaktır”.

Foucault, Bentham’ın panoptikon düşüncesinin “Colombus’un yumurtası” olarak adlandırdığı sistemin gözetleme işlevini 18. yüzyıl boyunca etkili bir şekilde gördüğünü, ancak modernleşme süreci ile birlikte iktidarın kullandığı yöntemlerin çeşitlendiğini ve farklılaştığını öne sürer. Foucault’nun panoptikona dair görüşleri Hapishanenin Doğuşu (2013) adlı eserinde yansımalarını bulur. Temelde gözetleme ve cezalandırma görevi gören hapishaneler Foucault için de bir denetim aracıdır. Buna göre hapishaneler, daha başlangıcından itibaren ıslah etme amacına yönelik olarak “yasal bir tutuklama” ya da bireylerin özgürlüklerinden alıkonulmasına yönelik olarak uygulamaya konulan bireyleri dönüştürme girişimidir ve bu uygulama 19. yüzyılın başlangıcından itibaren çifte yönlü işlevini sürdürmeye başlamıştır (Foucault, 2013: 338). Tüm bu süreçlerin esasında kapitalist sistemin gelişimi ile ilgili olduğunu belirten Foucault (2019: 157-158), birey-siyasi iktidar-kapitalist sistem ilişkisine değinir:

“...Feodal tipteki bir toplumda siyasi iktidar esas olarak yoksulların senyöre ve zaten zengin insanlara vergi ödediği, aynı zamanda onlar için askerlik hizmeti yaptığı bir iktidardı. Fakat kişilerin ne yaptığını hiç ilgilenilmiyordu, siyasi iktidar buna, sonuç itibarıyla, ilgisizdi. Bir senyörün gözünde var olan şey, toprak, köyü, köyünde oturanlardı, ailelerdi, fakat bireyler, somut olarak, iktidarın gözüne gözükmüyordu. Bir an geldi ki, herkesin iktidarın gözü tarafından fiilen algılanması gerekli oldu, kapitalist türde bir toplum olsun istendi, yani mümkün olduğunda yaygınlaştırılmış, mümkün olduğunca verimli bir üretimle birlikte; işbölümünde kimilerinin şu işi, kimilerinin bu işi yapmasına ihtiyaç olduğunda, halkın direniş hareketlerinin, ataletin ya da isyanın, doğmakta olan tüm bu kapitalist düzeni altüst etmesinden korkulduğunda, o zaman, her bireyin somut ve keskin gözetlenmesi gerekli oldu...”

Foucault, modern iktidar yaklaşımlarına karşıt olarak bizatihi egemenin kendisini sorgular. Buna göre, egemen, modern tanımların dile getirdiği gibi iktidarın

kaynağı değildir, iktidar ilişkileri sonucu ortaya çıkan bir konumdur. Ayrıca, sözü edilen egemen ve iktidar ilişkileri toplumun tamamına sirayet eden bir yapı değildir, belli bir kısma karşılık gelir. O halde Foucault, modern yaklaşımların öne sürdüğü merkezi iktidar yaklaşımı yerine toplumun her yerine yayılan ve dağılan bir iktidar söylemini dile getirmektedir. Foucault'ya göre “iktidar her yerdedir, çünkü her yerden üremektedir” (Şengül, 2017: 46-47).

4. ALTHUSSER, İDEOLOJİ VE İKTİDAR

Post-Marksist kuramın öncülerinden bir olan Louis Althusser, ideoloji kavramına Marksist bakış açısına eleştiri getirerek farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Temelde Marksist düşünürlerin ideolojiyi kültür bağlamından soyutlayarak ele almasını eleştiren Post-Marksistler, ideolojinin salt ekonomik kaynaklara dayanandırılmasına karşı çıkmışlardır.

Her ne kadar Marks ideoloji kavramının günümüze kadar yaygınlık kazanmasına önemli katkılarda bulunmuş olsa da Marks'ın ideoloji kavramına yönelik net bir tanımı yoktur. Bunun en önemli nedeni, Marks'ın izlemiş olduğu diyalektik yöntemidir. Diyalektik yöntem, kavramlara yönelik sabit tanımlamaların yapılmasını reddeder. Marks, ideolojinin kapitalist üretim sisteminde mevcut olan ilişkilerde ve çelişkilerde olduğunu öne sürer. Marks'ın kuramında bu ilişki ve çelişkiler devlet, hukuk, din ve felsefede gizlidir ve bunlar çarpıtılmakta ve maskeleyilmektedir. Söz konusu çarpıtma, maskeleyme ve gizleme, egemen sınıfın lehinedir ve kapitalist üretimi biçiminin yeniden üretilmesine hizmet etmektedir (Atılğan, 2017: 290-291).

Althusser (2006: 80) ise ideoloji kavramının ilk kullanımından Marks'ın kullanımına kadar olan süreçteki değişimine değinir. İdeolojinin ilk kullanımında “nesne olan düşüncelerin kuramı” olduğunu belirten Althusser, Marks'ta ise “bir insanın ya da toplumsal öbeğin zihninde egemen olan düşünceler, tasarımlamalar sistemi”ne dönüştüğünü vurgular.

Esasında Marks gibi Althusser de çalışmalarında bir ideoloji tanımı yapmamış, ideolojiyi onu oluşturan unsurlar ile tanımlamaya gitmiş, bu unsurların ideoloji ile olan ilişkisine yönelik açıklamalar yapmıştır (Kazancı, 2002: 60). Althusser ideolojiye yönelik yaklaşımlarını üç temel noktada vurgulamaktadır (Althusser, 2006: 81-104):

- İdeolojinin tarihi yoktur.
- İdeoloji, bireylerin gerçek varoluş koşullarıyla kurdukları imgesel ilişkinin, imgesel bir “tasarımlanmasıdır”.
- İdeoloji bireylere özne diye seslenir.

İdeolojilerin tarihinin olmadığını ileri süren Althusser'e göre, ideolojileri ele

alan kuramlar, temelde toplumsal formasyonlar içinde bir araya gelen üretim şekilleri ve sınıf mücadelelerinin tarihine dayanır. “Böylece kuram ve tarih, kendine özgünlükle sivrilemeyen, belirmeyen fakat sınıf mücadelelerinin bir değişkeni olarak ortaya çıkan kavramlar, gerçekliklerdir” (Kazancı, 2002: 60). Yine Althusser, ikinci önermesinde ideolojinin bireylerin gerçek varoluş koşullarının imgesel olarak “tasarımlandığını” belirtir. Burada ideolojilerin ayrıca maddi bir varoluşa sahip olduğunu belirten Althusser, ideolojiyi meydana getiren “düşüncelerin” veya “tasarımlamaların” tinsel veya düşünsel temele değil, maddi temele dayandığını vurgular. Althusser, üçüncü önermesinde “Her ideoloji ancak bir özne aracılığı ile ve özneler için var olabilir” demektedir. Yani ideolojiler ancak özneler aracılığıyla var olur ve ideoloji bu özne kategorisi üzerinden işlev görür. “Özne kategorisi her tür ideoloji, somut özneler “kurma” işlevine (kendisini tanımlayan da budur zaten) sahip olduğu sürece, her tür ideolojinin kurucusudur” (Althusser, 2006: 96). Dolayısıyla Althusser’in ideoloji kavramına yönelik yaklaşımında özne, ideolojiden bağımsız veya ideoloji dışı bir unsur değildir. “Althusser’de ideoloji, yalnız kendini yeniden üretmez. İdeoloji kendini yeniden üretmekle sistemi de otomatik olarak yeniden kurgulamaktadır. İdeolojinin toplumsal işleviyle ilgili olarak denilebilir ki, Althusser’de ideolojik oluşum, sistemi çok önemli sonuçlara götürmektedir. Özgün tarihi yoktur ama yaşanılan ortam ve dönemin haritasını oluşturmaktadır” (Kazancı, 2003: 43).

Althusser, ideoloji kavramına yönelik yaklaşımında Marksist düşünürlerden ayrılmaktadır. Her iki fraksiyonu birbirinden ayıran temel özellik, ideolojinin hangi ögeler üzerine oturtulduğudur. İdeoloji salt ekonomik yapı üzerine midir yoksa kültür de dâhil midir? Marx’ın ideolojiye bakış açısı ekonomi temellidir. Marx, ideolojiyi ekonomik olarak ele almıştır. Marx’a göre toplumlarda maddi güce sahip olan kesimler, aynı zamanda yönetimi elinde tutan kesimdir. Bu maddi gücü elinde bulunduran kesim, aynı zamanda zihinsel üretim araçları üzerinde de kontrol gücüne sahiptirler (Heywood, 2021: 61). Marks ve Engels, Alman İdeolojisi (2013) adlı eserlerinde üretim ilişkilerinin belirleyiciliğine vurgu yaparlar:

“İnsanların kendi geçim araçlarını üretme tarzı, her şeyden önce hâlihazırda buldukları ve yeniden üretmeleri gereken geçim araçlarının niteliğine bağlıdır. Bu üretim tarzı, yalnızca bireylerin fiziksel varlığının yeniden üretimi olarak görülmemelidir. O şimdiden, daha çok, bu bireylerin gerçekleştirdiği belirli bir faaliyet biçimi, hayatlarını ifade etmenin belirli bir biçimi, belirli bir yaşam tarzıdır. Bireylerin hayatlarını ortaya koyuş tarzı, onların ne olduklarını da ortaya koyar. Dolayısıyla, onların ne oldukları üretimleriyle -ne üret-

tikleriyle olduğu kadar nasıl ürettikleriyle de- örtüştür. Bu nedenle, bireylerin ne oldukları, onların maddi üretim koşullarına bağlıdır” (Marks ve Engels, 2013: 30).

Marksist bakış açısı, devletin egemen sınıfların işçi sınıfını sömürü altında tutmasına bağlı olarak varlığını devam ettirdiğini öne sürmektedir. Yani Marksist görüş, devletin bir baskı aracı olduğunu öne sürer. Althusser ise bu yorumu ek-sik bulmaktadır. Althusser, Marksizm’in öne sürdüğü devletin birlik ve bütünlük içinde ele alınma durumuna *devletin bastırıcı aygıtı* adını verir. Buna göre, devletin bastırıcı aygıtları kategorisine polis, yargı, hükümet, ordu unsurları girmektedir ve bu unsurlar gerektiğinde şiddet kullanma potansiyeline de sahiptirler. Öte yandan, sanat, edebiyat, medya, okul gibi kültür, iletişim ve eğitim temelinde faaliyet gösteren unsurları barındıran *devletin ideolojik aygıtları* da mevcuttur. Devletin baskıcı aygıtları şiddet üzerine kurulu iken devletin ideolojik aygıtları ideoloji temelinde kuruludur (Vergin, 2020: 92-93). Devlet, ideolojik araçları yoluyla kendi ideolojisinin kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlar ve mevcut durumunu da bu şekilde meşrulaştırır (Örs, 2016: 24).

Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (2006) adlı kitabında devletin ideolojik aygıtları ile baskı aygıtlarının aynı şeyi ifade etmediğini vurgular. Marksist teoride hükümet, ordu, hapisane, polis, yönetim devlet aygıtları iken Althusser (2006: 62-68) bunlara Devletin Baskı Aygıtı adını vermektedir. Althusser, devletin ideolojik aygıtları (DİA)’nı sekiz ana gruba ayırmaktadır. Bunlar:

- Dinsel DİA
- Öğrenimsel DİA
- Aile DİA’sı
- Hukuki DİA
- Siyasal DİA
- Sendikal DİA
- Haberleşme DİA’sı
- Kültürel DİA.

Althusser, DİA’ların devletin baskı aygıtlarından (DBA) farklı olduğuna ilişkin görüşlerini birkaç noktada dile getirir. İlk olarak, DİA’lar birden çok iken devletin tek bir baskı aygıtı mevcuttur. İkincisi olarak, devletin baskı aygıtı sadece kamu elinde iken DİA’lar özel kesimin elinde de olabilir, yani okul, gazete, sendika, kilise vb. özel sektörün elinde olabilir. Althusser’e göre DİA’lar ister kamu, ister özel sektörün elinde bulunsun, önemli olan onların işleyiş mekanizmasıdır. Üçüncü olarak, devletin baskı aygıtları zor ile işlerken DİA’lar ideoloji ile işlerler. Her ne kadar devlet aygıtları baskı ve ideolojik aygıtlar olarak tanım-

lansa da salt ideoloji ya da salt baskı ile işleyen aygıtlardan söz etmek mümkün değildir. DİA'lar öncelikli olarak ideoloji ile işlerken ikincil planda simgesel dahi olsa baskı da kullanır. Benzer şekilde DBA'lar da baskıyı ilk planda kullanırken arka planda da ideolojiyi kullanırlar.

Hal böyle iken nasıl oluyor da DİA'lar bu kadar çeşitlilik ve farklılık içinde bir bütünlük oluşturabiliyor? Althusser (2006: 66-67), DİA'ların egemen sınıfa ait olan egemen ideoloji altında bu işleyişin bütünlük sağladığını ifade eder. Egemen sınıf devlet yönetimini elinde bulunduruyorsa, bu sınıfın DİA'larda da etkili olduğunu söylemek mümkündür. Gerçekten de DİA'larda gerçekleşen, zaten egemen sınıfa ait olan ideolojidir. DİA'lar ve DBA'lar arasında gerçekleşen "eylemler" her ne kadar birbirinden farklı olsa da aralarında bir özdeşlik olduğu aşikârdır. Nitekim "Hiçbir sınıf Devletin İdeolojik Aygıtları içinde ve üstünde kendi hegemonyasını uygulamadan devlet iktidarını kalıcı olarak elinde tutamaz."

Althusser, DİA'ların iktidar ile olan ilişkisindeki birlikteliğe vurgu yaparak esasında iktidarın eylem ve söylemlerinin de ideolojik bir yansımadan ibaret olduğunu vurgular. Dolayısıyla bizlerin günlük hayatımıza yansıyan uygulamaların temelinde ideolojik bir işleyiş olduğunu söylemek gerekir.

5. SONUÇ

İdeoloji ve iktidar kavramları, içinde bulunulan dönemin koşulları ve ele alınış biçimleri bakımından farklı tanım ve bakış açılarına tabi tutulmuş kavramlardır. Sosyal bilimler alanında çalışma yapan araştırmacıların üzerinde önemle durdukları bu iki kavram, ekonomi, siyaset, sosyoloji vb. dallar ile olan ilişkileri nedeniyle dinamik bir yapı göstermektedirler.

İdeoloji ile iktidar arasındaki bütünleyici ilişki, iktidarın kendisini somut veya soyut bir biçimde hissettirme şekline bağlı olarak değişkenlik gösterir. Geleneksel yönetim modellerinin vurguladığı iktidar tipi, birey-devlet ilişkilerinde devleti idealize ederek ön plana çıkarırken modern yönetim anlayışı bu ilişkinin karşılıklılığı ilkesi çerçevesinde şekillenmektedir. Nitekim klasik iktidar şekli, meşruyetini yöneticinin kişisel özelliklerinden veya uhrevi öğelerden alırken modern iktidar biçimi daha dünyevi unsurlar temelinde konumlanmaktadır. Modern iktidar, kendini geleneksel iktidar biçimlerine göre çok daha somut olarak hissettirse de günümüzde bireyi ön plana çıkaran bu anlayış, bir anlamda bireyi tutsak hale de getirmiştir. Birey eş zamanlı olarak hem özgür olduğunu hissetmektedir, ancak aynı zamanda kendisini çevreleyen iktidar sarkacının da içindedir. İçinde yaşadığımız yüzyıl, gözetleyen birey ve toplum anlayışından gözetlenen birey ve toplum anlayışına geçişi anlamak açısından bu anlamda önemlidir. Panoptikon yönetim anlayışı da bu amaca hizmet eden siyasal bir iktidar aracı olarak karşımı-

za çıkmaktadır. Genelde toplumun, özeldense bireyin bir bütün olarak gözetilmesi, bir yandan iktidarın varlığını denetim ve kontrol vasıtasıyla güçlendirmekte, diğer yandan da farklı iktidar odaklarının oluşmasını gündeme getirmektedir. Dolayısıyla klasik iktidarın monolitikliği, yerini çoklu ancak bölünmüş iktidar biçimlerine bırakmaktadır. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, panoptikon temelinde ve gözetim-denetim çerçevesinde iktidarın kim, nasıl olduğu sorusunu da anlamsız kılmıştır. İktidarın somut görünümü, yerini soyut ve anonim iktidarlara bırakmıştır.

İktidar olgusunun ideoloji ile eklemlenmesi, ideolojik hegemonyanın kurulmasına hizmet eder niteliktedir. İdeolojinin toplumları yönlendirme ve bilinçlendirme işlevi, ister baskı aygıtları ister ideolojik aygıtları olsun, toplumsal kesimlerden birinin diğeri üzerinde hegemonya kurmasına öncülük eder. Dolayısıyla toplumu ve bireyi denetim altına alan, gündelik hayatını şeffaf hale getiren, ancak bir anlamda da disipline eden panoptikon yönetim sistemi bu aygıtlar aracılığıyla modern iktidar biçimlerini şekil ve içerik bakımından da dönüştürmektedir. Bu açıdan bakıldığında Foucault ve Althusser'in iktidar tanımlamaları birbiriyle örtüşmektedir. İktidar, artık somut bir biçimde değil, görünmez şekilde ideolojik ve baskı aygıtları aracılığıyla kendini var etmektedir. Artık yöneten-yönetilen ilişkisi yönetim, disiplin, itaat ve hegemonya çerçevesinde cereyan etmektedir.

6. KAYNAKÇA

- Althusser, L. (2006). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Alp Tümertekin (çev.), İthaki Yayınları: İstanbul.
- Atılğan, G. (2017). “İdeoloji”, Gökhan Atılğan ve E. Attila Aytekin (haz.), *Siyaset Bilimi, Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler içinde* (ss. 285-297), İstanbul: Yordam Kitap.
- Bentham, J. (2019). “Panoptikon ya da Gözetim-Evi”, Barış Çoban ve Zeynep Özarıslan (haz.), *Panoptikon: Gözün İktidarı içinde* (ss: 9-67), İstanbul: Su Yayınları.
- Bentham, J., Pease-Watkin, C., Werret, S., Çoban, B. & Özarıslan, Z. (2019). *Panoptikon: Gözün İktidarı*, Barış Çoban ve Zeynep Özarıslan (çev.), İstanbul: Su Yayınları.
- Bowring, J. *The Works of Jeremy Bentham, Volume 4*, https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/1925/0872.04_Bk.pdf Çam, E. (2011). *Siyaset Bilimine Giriş*, İstanbul: Der Yayınları.
- Demir Güneş, C. (2013). Michel Foucault’da Söylem ve İktidar, *Kayı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Sayı 21, ss. 55-69.
- Dolgun, U. (2004). Gözetim Toplumunun Yükselişi: Enformasyon Toplumundan Gözetim Toplumuna, *Yönetim Bilimleri Dergisi* (1: 3), ss. 55-74.
- Eagleton, T. (2020). *İdeoloji*, Muttalıp Özcan (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2013). *Hapishanenin Doğuşu*, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), Ankara: İmge Kitabevi.
- Foucault, M. (2016). *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, Işık Ergüden, Osman Akınhay ve Ferda Keskin (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2016). *Özne ve İktidar*, Işık Ergüden ve Osman Akınhay (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2019). *İktidarın Gözü*, Işık Ergüden ve Osman Akınhay (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Freeden, M. (2011). *İdeoloji*, Hakan Gür (çev.), Ankara: Dost Kitabevi.
- Gramsci, A. (2018). *Hapishane Defterleri*, Aycan Özüpek (çev.), Eskişehir: Dorlion Yayınları.
- Heywood, A. (2016). *Siyaset Teorisine Giriş*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Heywood, A. (2019). *Siyasi İdeolojiler*, Prof. Dr. Levent Köker (çev.), Ankara: BB101 Yayınları.
- Heywood, A. (2021). *Siyaset*, Doç. Dr. Fahri Bakırcı (çev.), Ankara: Felix Kitap.
- Kazancı, M. (2002). Althusser, *İdeoloji ve İletişimin Dayanılmaz Ağırlığı*, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 57-1, ss. 55-87.
- Kazancı, M. (2003). Althusser ile *İdeoloji Üzerine Yapılamamış Bir Söyleşi*,

- Ankara Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi, 2003, 1(2), ss. 37-54.
- Keskin, F. (2016). “Sunuş: Özne ve İktidar”, *Özne ve İktidar içinde* (ss. 11-24), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kutluer, G. (2016). “Panoptisizm ve Sanat”, Barış Çoban ve Bora Ataman (der.), *Gözetim Toplumu: Panoptikon içinde* (ss. 49-60), EMO Yayın No: GY/2016/562 ISBN: 978-605-01-0901-6, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2018). *Din ve İdeoloji, Bütün Eserleri 2*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2018). *İdeoloji, Bütün Eserleri 3*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K. & Engels, F. (2013). *Alman İdeolojisi*, Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez (çev.), İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- McLellan, D. (1996). *Ideology*, Buckingham: Open University Press.
- Örs, H. B. (2016). “İdeoloji: Karmaşık Dünyayı Anlaşılır Kılmak”, H. B. Örs (Der.), *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler içinde* (ss. 5-45), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özdel, G. (2012). Foucault Bağlamında İktidarın Görünmezliği ve “Panoptikon” ile “İktidarın Gözü” Göstergeleri, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication- TOJDAC*, Volume 2 Issue 1, ss. 22-29.
- Öztürk, S. (2013). Filmlerle Görünürlüğün Dönüşümü: Panoptikon, Süperpanoptikon, Sinoptikon, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı 36, ss. 132-151.
- Pease-Watkin, C. (2019). “Bentham’ın ‘Panoptikon’u ve Dumont’un ‘Panoptique’i”, Barış Çoban ve Zeynep Özarslan (haz.), *Panoptikon: Gözün İktidarı içinde* (ss: 77-85), İstanbul: Su Yayınları.
- Şengül, H.T. (2017). “İktidar”, Gökhan Atılğan ve E. Attila Aytekin (haz.), *Siyaset Bilimi, Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler içinde* (ss. 41-53), İstanbul: Yordam Kitap.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (2021), <https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.07.2021.
- Van Dijk, T. A. (2019). *İdeoloji, Multidisipliner Bir Yaklaşım*, Ayşe Demir (çev.), Ankara: Hece Yayınları.
- Vergin, N. (2020). *Siyasetin Sosyolojisi, Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Yetiş, M. (2017). “Hegemonya”, Gökhan Atılğan ve E. Attila Aytekin (haz.), *Siyaset Bilimi, Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler içinde* (ss. 87-98), İstanbul: Yordam Kitap.

1982 ANAYASASI'NA GÖRE TÜRKİYE'DE [HALK OYLAMASI]¹

Rıfat Karakoç²

Giriş

“Halkın kurultay halinde toplanması hayalden başka bir şey değil, denecek. Bugün bir hayaldir, doğru; ama iki bin yıl önce hayal değildi. İnsanların özü mü değişti dersiniz?”

J.J. Rousseau

Demokrasinin esasen iki ana uygulama biçimi bulunmaktadır. Bunlar; doğrudan ve temsili demokrasidir. Doğrudan demokrasi vatandaşların hükümet faaliyetlerine doğrudan, aracısız katılımlarına imkân tanıyan bir sistemdir ve tarihteki ilk örneklerinin Antik Yunan site devletlerinde gerçekleştiği kabul edilmektedir (Solak, 2012, s.58). Esasen Yunan Yarımadası'nın, birbirine dağlarla kapalı, denize açık olan dar vadileri, Ege'nin küçük adacıkları Yunan toplumsal ve siyasal örgütlenişinin kent devleti biçiminde kurulmasını ve sürmesini kolaylaştırmıştır (Şenel, 2010, s.121). Coğrafi engeller de dâhil çeşitli nedenlerle karada genişleme imkânlarının bulunmayışı ve deniz ticaretine dayalı bir ekonomik sisteme sahip oluşları, Eski Yunan kent devletlerinin ömürlerinin uzun olmalarını sağlayan faktörlerin başında gelmektedir. Sayılan bu koşullarla birlikte ekonomik farklılaşmanın boyutu ve yurttaşların sayısının birbirlerini tanımaya imkân sağlayacak kadar az oluşu da, siyasal bilinçlenmeyi hızlandırmış, böylelikle siyasal örgütlenme ve siyasal düşünce gelişmiştir (Kışlalı, 1984, s.63). Bu ortamda; Antik demokraside tüm yasalar halk oylaması ile kabul edilmekteydi. Ancak günümüz demokrasilerinin hiç birinde böyle bir uygulama söz konusu değildir. Birkaç ülke örneği dışında modern demokrasilerde ortalama 4-5 yılda bir halk oylamasına başvurulmakta, bazı ülkelerde ise bu kurum hiç kullanılmamaktadır. Demokratik ülkelerin çoğunda halk oylamaları anayasa değişikliği, uluslararası bir antlaşma-

1 Çalışma kapsamında “halk oylaması” kavramının kullanılması öngörülmüş olmakla birlikte metin içinde “referandum” kavramı da kullanılacaktır. Bundaki temel amaç; alıntıların orijinalitesinin ve vurgularının kaybolmasının önüne geçilmesidir. Ayrıca 1982 Anayasası'nda esas olarak “halk oylaması”nın tercih edildiği görülmekle birlikte 2007 yılında yapılan bir değişiklikle Anayasa'nın 102. Maddesine ikinci oylamaya bir adayın kalması durumunda, oylamanın referandum yöntemiyle yapılacağına dair bir ifadeyle referandum kavramı da yer almıştır. 2017 yılında yapılan değişiklikle de bu kez Anayasa'nın 101. maddesinde aynı ifade yerini korumuştur. Bu durum mevzuatın bir karmaşıklık içermesine neden olmuştur. Ancak bu konu oldukça teknik ve hukuki bir içeriğe sahip olması ve özü itibarıyla konumuz dışında kalması bakımından çalışma kapsamında yeniden ele alınmayacaktır.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, rifat.karakoc@samsun.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3942-7426

nın onaylanması gibi ender durumlarda kullanılmaktadır (Uygun, 2015, s.423).

Doğrudan demokrasi, modern devlet yapısına uymayan ve çok fazla uygulama alanı bulamayan bir modeldir. Buna karşın temsili hükümet sistemi ile doğrudan demokrasi düşüncesini birleştirmeye çalışan yarı doğrudan demokrasi daha geniş bir faaliyet alanına sahiptir. Bu sistemde siyasal iktidar yurttaşlarca seçilen temsilciler vasıtasıyla kullanılmakta, fakat yurttaşlar, bazı önemli meselelerde, son kararı verme yetkisini elinde tutmaktadır. Halk oyuna hukuki yollardan siyasi kararların alınmasına katılma olanağını sağlayan doğrudan demokrasi kurumlarından biri halk oylamasıdır (Kapani, 1981, s.208).

Günümüzde demokrasinin uygulanış biçimi olan temsili demokrasi ise birçok bakımdan sorgulanmakta, eksik bulunmakta ve yeterliliği tartışılmaktadır. Özellikle demokrasinin bir kriz içerisinde olduğu tartışmaları 1970'lerden itibaren giderek yoğunluk kazanmıştır. Ancak krizde olanın aslında demokrasi değil, onun bir biçimi olan temsili demokrasi olduğu iddia edilmiş, ortaya çıkan bu durumun yine demokrasinin güçlendirilerek atlatılabileceği ortaya konulmuştur (Göktolga, 2014, s.98). Ortaya çıkan bu sorunları çözmek ve temsili demokrasi krizini atlatılmak için kullanılacak bir araç olarak halk iradesinin yönetime yansımaya daha geniş imkân verecek olan halk oylaması görülebilir. Ancak burada hemen şunu da belirtmek gerekir ki halk oylaması temsil müesseselerinin yerini almayı değil, takviye etmeyi amaçlamaktadır (Heywood, 2012, s.296).

Halk iradesi kavramı demokratik rejimler için oldukça önemli bir yere sahiptir. Demokrasinin özünü oluşturan ve onu diğer yönetim biçimlerinden farklılaştıran esas nitelik, yönetimde halkın iradesinin esas görülmesidir. Bu iradenin genellikle siyasal süreç, karar ve tercihlere tam olarak yansımadağı konusu ise yoğun tartışılan konulardan olmuştur. Zira halkın iradesinin karar alma süreçlerine tam manasıyla yansımaya, siyasal sistemin demokratikliği ya da ülkenin demokratikleşmesinin değerlendirilme kriteri olarak görülmektedir. Dolayısıyla demokratik olma iddiasını savunan tüm ülkelerde halk iradesi prensibine özel bir önem atfedilmektedir (Yeşilorman, 2011, s.192). Zira demokrasi açısından önemli olan vatandaşların siyasal yaşama etkin ve aktif olarak katılması ve böylelikle halk iradesinin yönetime yansımaya, yani halk iradesinin gerçekleşmesine katkı yapacak en temel demokratik araçlardan biri de halk oylaması uygulamasıdır.

Çalışma kapsamında genel olarak halk oylaması kavramına yönelik bir tanımlama yapılmaya çalışılacak, halk oylamasının olumlu ve olumsuz görülen yönleri değerlendirilecek, sonrasında konunun Türkiye örneğindeki anayasal düzlemde ele alınışı 1982 Anayasası özelinde değerlendirilecektir. Bununla birlikte 1982 Anayasası döneminde gerçekleştirilen 1987, 1988, 2007, 2010 ve 2017 tarihli

halk oylaması uygulamalarının da ayrı ayrı olarak değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

1. Halk Oylaması (Referandum) Kavramına Genel Bir Bakış

Etimolojik olarak latince *refero*'dan (geri götürmek, geriye taşımak, eve iletmek) Fransızca *réfendum*/referandum, kök anlamı olarak geri taşıma, geri götürme, kaynağına ulaştırma olan terim, anlam genişlemesiyle; Türkçe halk oyu, halk oyuna sunma, toplumun onayına başvurma, halk oylaması olarak (Eyuboğlu, 2004, s.565) karşılanmaktadır. Halk oylaması ise Türk siyasal yaşamında iki yabancı sözcüğün; referandum ve plebisit'in karşılığı olarak kullanılmıştır. Özellikle Fransa kamu hukuku geleneğinde, doğrudan halkın kararına başvurulmasını öngören bu yöntemler arasındaki tek ayırım konularından kaynaklanmaktadır. Referandumlar yasa ile düzenlenen konularda; plebisitler ise anayasal konularda yapılmaktadır. Gerek Fransa gerekse Almanya'daki uygulamalar neticesinde bir anlam kayması oluşmuş ve günümüzde genellikle bir konunun karara bağlanması için yapılan halk oylamalarına referandum, buna karşın bir konunun karara bağlanmasından çok, halkın belli bir siyasetçiye güvenip güvenmediğini saptamaya yönelik yapılan halk oylamalarına plebisit denmektedir (Eroğul, 1999, s.216).

Başka ve daha basit bir ayırım ise şu şekilde yapılabilir: Referandum, halka bir metni beğenip beğenmediğinin sorulması ya da bir reformun onaylanıp onaylanmadığı hususunda halkın irade beyanı olduğu halde, plebisitte bir kişiyi ya da yönetimi beğenip beğenmediği sorulması ya da bir kişiye güven duyup duymadığı söz konusudur. Referandumda halk bir metne, plebisitte bir kişinin adına oy kullanmaktadır (Çam, 1999, s.404, Soysal, 1987, s.268).

Dahl'a (2018, s.27) göre; bir *demos* demokrasi açısından gerekli hakların arzu edilir olduğuna inanmayı bırakırsa, demokrasileri kısa sürede bir oligarşiye ya da bir tiranlığa dönüşecektir. Bu değerlendirme; demokrasiye yönelik, sürecin ancak belli sürelerde (4-5 yıl) yapılan seçimlere indirildiği eleştirisi ile birlikte ele alındığında gerçekten şaşırtıcı olmaktadır. Bu nedenle demokrasilerde işte bu tür olumsuz değerlendirme ve eleştirilerin karşılanması için bir alternatif olarak halk oylaması kullanılmalıdır. Bu sayede halkın demokrasi açısından gerekli hakların arzu edilir olduğuna inanmaya devam etmesi sağlanır ve yurttaşlar alınan kararlara etkin ve aktif biçimde katılarak demokrasinin işlerliğine katkı sunarlar. Böylelikle hem yurttaşlık bilinci gelişir hem de yönetimin faaliyetlerinin meşruluğu desteklenir.

Bunun gerçekleşmesi ise günümüzde teknoloji sayesinde artık çok daha kolaydır. Her seçmen örneğin haftada bir sorunları ve önerilen çözümlerini gösteren bir video terminali kullanabilecek ve bu aygıtın yalnızca evet-hayır-çekimser

düğmelerine basarak oy verebilecektir. Gündemi gerçekte kimin belirleyeceği ve sorunları kimin formüle edeceği gibi (önemli) sorun bir yana bırakılacak olursa bu tür bir uygulamanın sorunlar üzerinde halkın kendisinin karar vermesini sağlayacağı açıktır (Sartori, 2014, s.151).

Halk oylaması konusunda ülkeler arasında oldukça önemli farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin; bu konuda sınırın en ucundaki İsviçre’de ulusal konularda halk oylamasına izin verilir, anayasal konular için referandum yapılması zorunludur ve sık sık yapılır. Sınırın diğer ucundaki Amerikan anayasası –bazı eyaletlerde yaygın olarak yapılmasına rağmen- halk oylamalarına izin vermez ve şimdiye kadar hiç ulusal halk oylaması yapılmamıştır (Dahl, 2010, s.138). Bununla birlikte Lijphart (2014, s.272) da otuz altı ülkeyi incelediği çalışmasında; yazılı anayasalar tarafından belirtilen değişiklik işleyişlerinin çarpıcı bir özelliği olarak, hem mutlak bir gereklilik hem de ihtiyari bir alternatif olarak referandumun sıklıkla kullanıldığını belirtmiştir.

Yöneticilerin iktidarı, öncelikle seçimin varlığından dolayı ve daha somut biçimde bakıldığında iktidarın hangi sınırlar içinde çalışacağını belirleyen yasalardan dolayı sınırlanmalıdır (Touraine, 2000, s.46). İşte halk oylaması bunu sağlayabilmenin de bir aracı olarak kullanılabilir ve demokrasinin işlerliğine oldukça da büyük katkı sunabilir.

Bir siyasal düzenin demokratik olarak tanımlanabilmesi için halkın denetimi ve siyasi eşitlik prensiplerini mümkün olan en uç şekilde yaşama geçirmesi gerekir. Demokrasiyi bir ölçeğin en ileri kısmı şeklinde düşünürsek, bu ölçeğin diğer ucunda yurttaşların karar alma mekanizmasından tümüyle uzaklaştırıldığı bir sistem bulunur (Beetham, 2014, s.67). İşte halkın karar alma mekanizmasından dışlanmaması hatta bizzat kendisini önemli ölçüde etkileyecek hususlarda karar verici konumda olmasını sağlayacak olan bir araç olarak halk oylaması düşünülebilir. Bununla beraber halk oylamasına yönelik sağlıklı bir değerlendirme yapmak için hem olumlu hem de olumsuz yönlerinin ortaya konulması gerekmektedir.

1.1. Halk Oylamasının Olumlu ve Olumsuz Görülen Yönleri

Halk oylamasını savunan görüşler; yasama meclislerinin olası otoriter eğilimlerini durdurduğu, halkın siyasal eğitimini ve sorumluluk bilincine katkı sunduğu, kamuoyunun doğrudan açıklanmasına olanak sağladığı ve parlamento çoğunluğu ile ülkedeki gerçek çoğunluk arasında uygunluğun gerçekleştirilmesini geliştirdiği hususları sayılırken, buna karşın referandumun her zaman kamuoyunu tam manasıyla yansıtmadığı, halkın birçok konular hakkında yeterli düzeyde aydınlanmadan sandık başına gittiği, özellikle teknik ve detaylı konular hakkında büyük toplulukların karar verme yeterliliğine haiz bulunmadığı ve halkın genel-

likle duygusal davranışlarla hareket ettiği öne sürülmüştür (Kapani, 1981, s.299-300). Halk oylamasının hem olumlu hem de olumsuz olarak görülen yönlerini ayrıntılı olarak şu şekilde açıklayabiliriz.

1.1.1. Halk Oylamasının Olumsuz Görülen Yönleri

Halk oylamasına yönelik en sert eleştirilerden biri; Sartori (2014, s.305) tarafından; *referandumların yararlı olmaları, her şeyden önce geniş halk yığınlarının bilgi durumuna ve yeterlilik düzeyine bağlıdır. Bu nedenle aşırı derecede karmaşık, birbirine kenetlenmiş ve nazik yapıli toplumların yönetimini sıfır-toplamli bir araçla, ister istemez geliş güzel karar verecek olan milyonlarca dağılık iradelelerin eline teslim etme fikri gerçekten, bizi tehdit eden idraksizlik uçurumunun görkemli bir kanıtı olmaktadır*, şeklinde getirilmiştir.

Başka bir değerlendirmeye göre halk oylamasının en büyük tehlikesi ise, halk oylamasının demokrasiyi ortadan kaldırmanın en etkili yollarından biri olabileceğidir. Çünkü demokrasi, yalnızca çoğunluğun yönetimi değil, çoğunluğun hukuk devletine saygılı yönetimidir. Bu iki husus çok ayrı şeyleri ifade etmektedir. Bu ayrıma dikkat edilmezse, demokrasi halkın eliyle kolaylıkla büyük bir yara alabilir. Örneğin hukuk devleti, üç devlet erkinden biri olan yargı alanında halkın oyuna başvurulmasını kabul etmez. Zira böyle bir durum; yargı kararlarının halka sorulması anlamına gelir ki bu da demokrasi açısından kabul edilemez (Eroğul, 1999, s.221) bir husustur.

Yine halk oylamaları, katılımın düşük olması ya da kararların içeriği nedeniyle sıklıkla eleştirilir. Bu tür olumsuzluklar, genellikle iki yanlış uygulamadan kaynaklanmaktadır. İlki, bazı halk oylamalarının, halkı çözülmesi en zor ve teknik sorunlarla karşı karşıya bırakmasıdır. İkinci yanlış ise; yeterli bilgi ve kapsamlı tartışma olanağı sağlamadan, medya baskısına ve dev sermayeli şirketlerin büyük kampanyalarla kamuoyunu etkilemesine karşı gerekli önlemleri almadan halk oylamasına gidilmesidir (Uygun, 2015, s.427-428).

Bir diğer husus ise halk oylamasına konu olan soru ya da soruların nasıl sorulduğudur. İlk olarak soru ya da soruların soruş biçimine göre cevap tam zıt şekillerde verilebilecektir. İkincisi evet ya da hayır şıklarıyla sınırlanmış bir soru biçimi, daha soru aşamasında birçok olasılığı dışlamış olur. Üçüncüsü zamanlama çok önemlidir. Çok yaşamsal bir sorunda bile, ortam iyi kollanarak birbirine tümüyle karşıt iki ayrı yanıt alınabilir (Eroğul, 1999, s.220).

Bir diğer eleştiri ise; seçmenler referandumlardaki oy pusulalarında tanıdık partileri veya adayları değil, genellikle “evet” ya da “hayır” şeklinde iki seçenek görürler. “Evet” ve “hayır” tercihleri tek bir soruya verilebilen bir cevap olabileceği gibi birden fazla meseleyi topluca kabul veya reddetmek anlamına da gelebi-

lır. Bazı durumlarda referandumdaki her mesele için vatandaşlar ayrı ayrı tercihlerini belirtme şansına sahip olsalar da Türkiye’deki yaygın uygulama birden fazla meselenin tek bir paket olarak seçmen önüne getirilmesi ve paketin tamamına “evet” veya “hayır” cevabı verilmesi şeklindedir (Osmanbaşoğlu ve Bekaroğlu, 2019, s.17). Ancak maalesef bu durum, yani; referandumların genellikle “evet” ve “hayır” şeklinde gerçekleştirilmesi, tümüyle oylanan kanun, ya da anayasa metnindeki detayların gözden kaçırılmasına neden olabilmektedir (Teziç, 1996, s.233-234).

Bir toplumda sık aralıklarla halk oylaması uygulamasının seçmenlerde bıkkınlık ve duyarsızlık yarattığı da söylenebilir. Bu tür hallerde halk oylaması olgusu seçmenler nezdinde sıradanlaşmakta ve bu suretle seçmenler halk oylaması kurumuna yabancılaşmaktadır (Şen, 2012, s.76). Son olarak belirtmemiz gereken bir husus da halk oylaması uygulamasının çoğunluğun tiranlığına dönüşebileceği tehlikesidir. Zira her konuda çoğunluğun taleplerinin uygulanmaya çalışılması azınlıkta kalanların haklarının zarar görmelerine kolaylıkla imkân verecek bir durum yaratabilecektir.

1.1.2. Halk Oylamasının Olumlu Görülen Yönleri

Halk oylamasını savunanlar, Gözler’in (1988, s.99) de belirttiği gibi; düşüncelerini Rousseau’nun egemenliğin devredilmezliği teorisine dayandırmaktadırlar. Rousseau’ya göre; egemenlik halktadır ve başkasına da devredilemez. Şöyle ki; “Egemenlik başlıca genel iradeye dayanır, genel irade temsil olunamaz; ya genel iradedir ya değildir, ikisinin ortası olamaz. Buna göre, milletvekilleri milletin temsilcileri değildirler ve olamazlar. Olsa olsa geçici işlerinin görevlileri olabilirler; hiçbir kesin karara da varamazlar. Halkın onamadığı hiçbir yasa geçerli değildir, yasa sayılmaz.” (Rousseau, 1969, s.127).

Bununla birlikte kararların seçilmiş temsilciler vasıtasıyla alındığı sistemlerde halk oylamasının, yurttaşların siyasal sürece doğrudan dâhil olmasını sağlayan değerli bir demokratik müessese olduğu söylenebilir. Zira halk oylamaları eliyle, seçmenlerin önemli kamusal konular ve yasa değişiklikleri üzerinde doğrudan yani; aracı olmadan söz sahibi olmaları veya alınan kararlara katılımları mümkün hale gelmektedir. Bir siyasal katılma biçimi, bir seçim davranışı olarak yapısal açıdan kendine has özellikler barındıran halk oylaması işte bu bakımdan önem arz eden bir konudur (Yeşilorman, 2011, s.193).

Ayrıca halkın siyasal hayata ilgisi ve katılma boyutları genişledikçe, toplumsal gerginlikler de hafifler. Siyasal katılmanın somut biçimlerinden biri olan seçmenin oy kullanması, toplumdaki gerilimleri azaltan, uzlaştırma yollarından en

önemlidir (Teziç, 1996, s.234).

Aynı zamanda halk oylaması özel bir konu ya da sorun üzerinde halkın görüşünün alınması yoluyla hükümetin halk karşısında sorumluluğunu arttırmaktadır. Halk oylaması kimi durumda da doğrudan demokrasi olarak nitelendirilerek yasama ve yürütmenin tehlikeli veya kötü gözükten kararlarına karşı bir denge gibi yararlı bir yöne sahiptir (Şahbaz, 2006, s.77).

Halk oylamalarının, halkın yönetimi anlayışı hususunda demokratik yönetimler açısından önemli bir meşruiyet vasıtası oldukları da iddia edilebilir. Şöyle ki, oylamaya sunulan metnin halkın çoğunluğunun desteğine ulaşması halinde başka bir değerlendirmeye ihtiyaç duymaksızın yürürlüğe girecek olması, bu durumu açıklamaktadır. Çünkü demokratik sistemlerde halkın kararının sorgulandığı başka bir üst merci yer almamaktadır. Bu nedenle parlamenterler, özellikle iktidarda olan temsilciler meclisinin başvurduğu bu yöntemle tasarının halkın desteği alınarak meşruiyeti sağlanmaktadır. Dolayısıyla, demokratik rejimlerde halk oylamalarının meşruiyetinin kaynağını halk iradesine dayandırması açısından yeri ve değeri eşsizdir (Yeşilorman, 2011, s.195-196).

Son olarak, halk oylaması halkın, kendilerini temsil edenlerin kaçınılmaz olarak çarpıtılmış görüşleri yerine, kendi adına konuşmasına icazet verdiği için demokrasiyi güçlendirir. İki seçim dönemi arasında kamuoyunun seyriyle aynı çizgide hareket etmesini sağlayacak şekilde seçilmiş hükümetlerin iktidarını frenler. Seçimlerin aksine halkın belli meseleler hakkında kendi görüşünü ifade edebileceği bir yol açar (Heywood, 2012, s.296-297). Sayılan bu hususlardan sonra Türkiye’de halk oylaması kurumunun anayasal düzlemde nasıl ele alındığı incelenmesi konunun bu düzlemde daha net anlaşılması için katkı sağlayacaktır.

2. 1982 Anayasası’na Göre Halk Oylaması

Türk seçmeni halk oylaması kurumuyla ulusal düzeyde ilk kez 1961 Anayasası için yapılan oylamada tanışmıştır. Halk oylaması ile kabul edilmesine karşın 1961 Anayasası’nın halk oylaması kurumunu öngörmemiş ve içeriğinde yer verilmemiş olması ilginçtir. Bu nedenle anayasa yürürlükte kaldığı sürece bir daha halk oylaması uygulaması gerçekleşmemiştir (Eroğul, 1999, s.217). 1961 Anayasası’nın halk oylamasına sunulması 157 sayılı kanun ile öngörülmüştür. Buna göre oylama sonucunda ret oyları çoğunluk sağlarsa, yeni seçim yasasına göre genel seçimlerle oluşacak yeni bir Temsilciler Meclisi’nin kabul edeceği metin bu defa halk oylamasına sunulmadan kesinleşecekti.³ Ancak bu hükümle-

³ Görüleceği üzere 1961 Anayasa tasarısının kabul edilmemesi halinde ne yapılacağı açıkça belirtilmiştir. Ancak 1982 Anayasa tasarısının halk oylamasında kabul edilmemesi durumunda ne yapılacağı konusunda bir

rin uygulanmasına gerek kalmayacaktır (Tanör, 2010, s.375). 9 Temmuz 1961’de gerçekleştirilen Cumhuriyet tarihinin bu ilk halk oylaması %81 katılım oranı ve Anayasa’nın %61,7 “Evet” oyuyla kabul edilmesiyle (TÜİK, 2008, s.1) sonuçlanacaktır.

1961 referandumunu ilk deneyim olmanın da ötesinde referandum koşulları, yürütülen propaganda ve ortaya çıkan sonucu bakımından oldukça ilginç bir örnektir. Bir askeri yönetim altında, sıkıyönetim koşullarında pek çok bileşenin desteği ile yoğun ve baskın bir “Evet” kampanyasının yürütüldüğü bir ortamda yapılan referandumda “Evet” oylarının fazla çıkması şaşırtıcı değildir. Ancak bununla birlikte “Hayır” oy oranı da beklentilerin çok üzerinde gerçekleşmiştir (Duman, 2018, s.243).

1982 Anayasası döneminde ise halk oylaması kurumu Anayasa’da ilkin ihtiyari olarak, sonrasında Anayasa’nın 175. maddesini değiştiren 17.05.1987 tarih ve 3361 sayılı kanunla hem ihtiyari hem zorunlu bir kurum olarak Türk Anayasa Hukuku sistemine girmiştir (Gözler, 1988, s.97). Yani değişiklikle beraber 1982 Anayasası halk oylaması konusunda iki farklı şekilde uygulama alanı içerir hale gelmiştir. Bunlar; anayasa değişiklikleri için, parlamentoda oluşan çoğunluğun niceliğine göre ihtiyari (isteğe bağlı) ve zorunlu halk oylaması şeklindedir. Mecliste 3/5’den yüksek 2/3’den düşük çoğunlukla kabul edilen metnin halk oyunu sunulması zorunlu iken, 2/3 ve daha büyük çoğunlukla kabul edilen metnin halk oyuna sunulması Cumhurbaşkanı’nın takdirine bağlıdır (Uygun, 2015, s.423, Teziç, 1996, s.230). Bu durumu düzenleyen Anayasa’nın 175. maddesi ise şu şekildedir:

“Cumhurbaşkanı Anayasa değişikliklerine ilişkin kanunları, bir daha görüşülmek üzere Türkiye Büyük Millet Meclisine geri gönderebilir. Meclis, geri gönderilen Kanunu, üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile aynen kabul ederse Cumhurbaşkanı bu Kanunu halk oyuna sunabilir. Meclisce üye tamsayısının beşte üçü ile veya üçte ikisinden az oyla kabul edilen Anayasa değişikliği hakkındaki Kanun, Cumhurbaşkanı tarafından Meclise iade edilmediği takdirde halk oyuna sunulmak üzere Resmî Gazetede yayımlanır. Doğrudan veya Cumhurbaşkanının iadesi üzerine, Meclis üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile kabul edilen Anayasa değişikliğine ilişkin kanun veya gerekli görülen maddeleri Cumhurbaşkanı tarafından halk

açıklık bulunmamaktadır. Bu durum tasarı reddedildiği takdirde askeri idarenin belirsiz bir süre daha devam edebileceği düşüncesini akla getirebilecek niteliktedir (Özbudun, 2016, s.31).

oyuna sunulabilir.”

Bu hüküm ile ilgili ilk olarak şunu söylemek gerekir ki; değişiklik öncesi maddenin ilk hali şöyledir: “*Cumhurbaşkanı Anayasa değişikliklerini Türkiye Büyük Meclisi’ne geri gönderdikten sonra, Meclis geri gönderilen kanunu aynen kabul ederse Cumhurbaşkanı bu kanunu halk oyuna sunabilir.*” Anlaşılacağı üzere bu ilk düzenlemeye göre; anayasa değişikliğinin halk oylamasına sunulmasında takdir yetkisi Cumhurbaşkanı’na verilmiştir. Kural olarak, Cumhurbaşkanı’nın bu yetkisini kullanabilmesi, anayasa değişikliğini içeren yasayı bir kez daha görüşülmek üzere TBMM’ye iade etmesi ve Meclis’in de iade edilen bu yasayı aynı şekliyle kabul etmesine bağlıydı (Şahbaz, 2006, s.278).

Bu düzenleme ile ilgili ikinci olarak şunu söylemek gerekir ki; 1982 Anayasası, anayasa değişikliği halk oylamasını düzenlemekte ve halk oylamasına başvurma yetkisini Cumhurbaşkanı’na tanımaktadır. Bir anayasa değişikliği tasarısının TBMM’de aldığı oyun üye tamsayısının 330 ile 367 aralığında olmasında Cumhurbaşkanı tasarımı onaylayamaz, ancak değişiklik teklifini uygun görürse halk oylamasına götürebilir, isterse 367 oya ulaşması için TBMM’ye iade edebilir. Bu biçimde 367 oya ulaşılması durumunda ise teklifi isterse halk oylamasına götürür, isterse onaylar. En başta 367 oy almış olsa bile Cumhurbaşkanı’nın teklifi iade etme yetkisi yine saklıdır. Bu durum demokratik değerler için sakıncalı görülmektedir. Bu nedenle değişiklik teklifinin 3/5’in altında meclis çoğunluğuna sahip olması durumunda zorunlu halk oylamasına tabi olması, bu oranın üstündeki çoğunluğa ulaşan anayasa değişikliklerinin de ana muhalefet partisinin kullanabileceği biçimde, TBMM üye tamsayısının 1/3 veya 1/4’ün isteği üzerine ihtiyari halk oylamasına bağlı olması önerilmektedir (Şen, 2012, s.79-80).

Burada konumuz açısından oldukça önem taşıyan Anayasa’nın 175/5 maddesi; “Doğrudan veya Cumhurbaşkanının iadesi üzerine, Meclis üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile kabul edilen Anayasa değişikliğine ilişkin kanun veya gerekli görülen maddeleri Cumhurbaşkanı tarafından halk oyuna sunulabilir. Halk oylamasına sunulmayan Anayasa değişikliğine ilişkin Kanun veya ilgili maddeler Resmî Gazetede yayımlanır.” ve 175/7 maddesi; Türkiye Büyük Millet Meclisi Anayasa değişikliklerine ilişkin kanunların kabulü sırasında, bu Kanunun halk oylamasına sunulması halinde, Anayasanın değiştirilen hükümlerinden, hangilerinin birlikte hangilerinin ayrı ayrı oylanacağını da karara bağlar.” hükümleriyle ilgili olarak Şahbaz tarafından yapılan değerlendirmeye yer vermenin oldukça faydalı olacağı düşünülmektedir. Şahbaz’a (2006, s.289) göre:

- Düzenlemeye göre; Cumhurbaşkanı’nın anayasa değişikliğine ilişkin ya-

sayı halk oylamasına sunup sunmamakta serbest takdir yetkisi olduğu için buna ihtiyari referandum denmektedir. Cumhurbaşkanı'nın ihtiyari halk oylamasına başvurabilmesi için iki durum öngörülmektedir. İlki; Meclisin doğrudan üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile anayasa değişikliğini kabul etmesi; ikincisi de Meclis'in Cumhurbaşkanı tarafından iade üzerine yine üye tamsayısının üçte iki çoğunluğu ile anayasa değişikliğini kabul etmiş olması gerekir. Yani bu iki durum dışında Cumhurbaşkanı'nın anayasa değişikliğini halk oylamasına sunabilmesi mümkün değildir.

- Cumhurbaşkanı, “kanun veya gerekli gördüğü halleri” halk oyuna sunabilir. Yani Cumhurbaşkanı'nın iki halde de halk oylamasına başvurup başvurmadık takdir yetkisi olduğu gibi, söz konusu anayasa değişikliğine ilişkin anayasanın “tümü” veya “gerekli görülen maddeleri”ni halk oylamasına sunup sunmama konusunda takdir yetkisi vardır.

Bu durumda Cumhurbaşkanı'nın meclis üye tamsayısının üçte ikiden az veya üçte ikiden fazla oyla kabul edilen anayasa değişikliğine ilişkin yasa veya belli maddeleri konusunda halk oylamasına başvurup başvurmadık takdir yetkisi var mıdır? yok mudur? sorusu düşünülmelidir.

- Cumhurbaşkanı'nın bu durumların gerçekleşmesi halinde takdir yetkisini kullanırken kendisini sınırlayan haller var mıdır, yoksa bunu takdirde tamamen serbest midir? sorusu da düşünülmelidir. Zira bir ülkede halk oylamasına gidilebilmesi kolay bir iş değildir. Çünkü halk oylamasına başvuran makamın kendi konumu da göz önünde bulundurması gerekir.

Demokrasilerin özünü oluşturan halk ögesi, çağımız demokratik siyasal sistemlerinde karar alma süreçlerine doğrudan değil, temsilciler eliyle dâhil olmaktadır. Temsili demokrasilerde yurttaşların, doğrudan katılımını zorunlu kılacak haller ortaya çıktığında, buna uygun bazı demokratik araçlar kullanılmaktadır. Halkın bu süreçlere doğrudan katılımına imkân veren en değerli vasıta halk oylamasıdır. İşte bu vasıta dünyada olduğu gibi ihtiyaç duyulduğunda Türkiye'de de uygulanmaktadır (Özdemir, 2017, s.268). Türkiye'de 1961 Anayasası halk oylaması ile başlayan bu halk oylaması uygulaması 1982 Anayasası döneminde de günümüze kadar altı kez uygulanmıştır. Bu uygulamaları ayrıntılı olarak değerlendirmek konunun daha net anlaşılması bakımından önem taşımaktadır.

3. 1982 Anayasası Döneminde Uygulanan Halk Oylaması Örnekleri⁴

Halk oylaması konusunda birbirinden farklı oldukça fazla sayıda tanım yapıldığı bilinmektedir. Ancak 1982 Anayasası döneminde Türkiye’de gerçekleştirilen halk oylaması örnekleri için en yalın ve uygun tanım Gözler (2017, s.106-107) tarafından; “meclisce kabul edilen bir kanun metninin halkın onayına sunulmasıdır. Bu yöntemde, meclisce kabul edilen bir kanun metninin yürürlüğe girebilmesi için seçmenlerin çoğunluğunca da kabul edilmesi gerekir” şeklinde yapılmıştır. Gerçekten de 1982 Anayasası döneminde günümüze kadar gerçekleştirilen tüm halk oylamaları *meclisce kabul edilen bir kanun metninin yürürlüğe girebilmesi için* halk tarafından onaylanması amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Cumhuriyet tarihinin ikinci halk oylaması, halk oylaması düzenlemesinin anayasal bir düzenleme olarak ilk kez yer aldığı 1982 Anayasası için gerçekleştirilmiştir. Milli Güvenlik Konseyi tarafından görevlendirilen Kurucu Meclis’in hazırladığı Anayasa tasarısı Meclis’in daha önce feshedilmesi sebebiyle halk oylamasına sunulmuştur. Anayasa’nın halk tarafından kabul edilmesi için askeri yönetim üyeleri, başta MGK Başkanı Kenan Evren olmak üzere yoğun bir siyasal kampanya yürütmüşlerdir (Aziz, 2019, s.171-172). Özellikle Devlet Başkanı Kenan Evren 1982 Anayasası’nı tanıtmak ve halktan “Evet” oyu talep etmek için mitingler düzenlemiş ve 12 Eylül 1980 askeri darbesini meşrulaştıran, askeri rejimi öven ve 1982 Anayasası’nı yücelten konuşmalar gerçekleştirmiştir (Dağtaş ve Pınar, 2017, s.122). Nihayetinde 1982 Anayasası aynı yıl 7 Kasım’da halk oylamasına sunulmuştur. Katılım oranının %91’i aştığı oylamada geçerli oyların %91,4’ü ile anayasa kabul edilmiştir. Bu oylamanın esasen bir plebisit niteliği taşıdığını söylemek daha doğru olabilecektir. Zira Anayasa’nın geçici 1. maddesinin getirdiği düzenlemeye göre; Anayasa’nın kabulü ile MGK Başkanı, Cumhurbaşkanı olmaktadır. Yani Anayasa’ya “Evet” oyu veren seçmen, hem anayasayı kabul ediyor hem de bir kişiyi de Cumhurbaşkanlığı’na seçmiş oluyordu. Bu kişinin de esasen o sırada devlet iktidarını elinde bulundurduğu düşünülürse, bu oylamanın aynı zamanda bir güven oylaması anlamını taşıdığı da net bir biçimde görülecektir (Eroğlu, 1999, s.217). Ayrıca %91 üzerinde bir “Evet” oyu ile Anayasa’nın kabul edilmesi, 1961 Anayasası’nın %61,7 ile kabul edilmesi ile karşılaştırılınca 1982 halk oylamasının çok daha antidemokratik bir süreç içerisinde gerçekleştirilmiş olmasıyla açıklanabilir (Özbudun, 2016, s.32). Aynı şekilde

4 Çalışmanın başlığı ve kapsamı doğrultusunda ve 1982 Anayasası’nın ancak kabulü sonrası gerçekleşen halk oylamalarının, 1982 Anayasası döneminde gerçekleşen halk oylamaları olacağı değerlendirildiğinden, 1982 Anayasası’nın kabulüne ilişkin gerçekleşen halk oylaması ayrı bir alt başlık halinde ele alınmamış, bu başlık altında değerlendirilmiştir.

halk oylamaları arasındaki bu “Evet” farkı her halk oylamasının “ayrı” bir halk oylaması olduğunu da doğrulamaktadır. Partilerin var olmadığı bir dönemde seçmenin davranışını sorulan soru ve soruyu soran makam belirlemiş görünmektedir (Karakartal, 1984, s.310). Zira halk oylamaları, halkın katılımının bizzat metnin hazırlanması şeklinde olmayıp, iktidar sahipleri tarafından belirlenmiş sınırlar çerçevesinde tasarlanmış metinlerin kabul ya da reddedilmesi biçiminde dar bir katılım olanağını içermesi bakımından eleştirilmektedir. (Yeşilorman, 2011, s.212).

Buraya kadar açıklanan kısım ile ilgili hem 1961 hem de 1982 Anayasa Halk oylamaları ile ilgili Özdemir tarafından yapılan bir karşılaştırmalı değerlendirme dikkat çekicidir. Özdemir’e (2008, s.239) göre; 1961 Anayasası halk oylamasında “Hayır” oyunu kullananların oldukça yüksek olmasındaki başlıca neden bir plebisit niteliği taşıması, verilen oyların anayasa belgesini beğenmek veya beğenmemekten çok askeri yönetimden memnun olmak veya olmamak anlamına gelmesiydi. 1982 Anayasası halk oylamasında ise %92’ye yakın bir “Evet” oyu kullanılması ise elbette ki yurttaşların 12 Eylül askeri idaresinden çok memnun bulunduğu şeklinde bir anlam taşımamaktadır. Kaldı ki; 1961 halk oylamasında seçmenlerin “Hayır” oyu kullanmaları daha mümkün iken 1982 Halk oylamasında tasarının kabul edilmesi amacıyla bazı baskılar da uygulanmıştır. Halkın %90’ları aşan “Evet” oyunun “generaller kışlarına çabuk dönsün” diye de verildiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Gerçekten de siyasi partilerin kapatılmış ve her türlü siyasi faaliyetin durdurulmuş olduğu 12 Eylül ortamında seçmenler bu anayasaya “evet” oyu vermek zorunda bırakılmışlardı; çünkü anayasanın reddedilmesi militarist rejimin belirsiz bir süre daha devamı anlamına gelecekti. Ayrıca anayasayı eleştirmek de yasak olduğu için seçmenler onun içeriği hakkında zaten yeterince bilgi sahibi değildiler (Erdoğan, 2005, s.54-55). Yapılan bu değerlendirmelerden sonra şu söylenebilir ki; Türk halkı her zamanki sağduyusuyla demokratik rejime ve sivil siyasete bir an evvel dönülmesi için gerekeni yapmış ve anayasayı kabul ederek bir belirsizlik ortamına geçilmesini engellemiş ve sivil siyasete dönülmesinin önünü açmıştır.

1987 Halk Oylaması

Türkiye’nin üçüncü halk oylaması, Anayasa değişikliği kapsamında yapılan ilk halk oylaması olan 1987 tarihli halk oylamasıdır. Bu halk oylamasına giden süreçte 3361 sayılı Kanunla bazı değişiklikler getirilmesi öngörülmüştür. Bunlar içeriğindeki Anayasa değişikliklerinden ilki 67. maddedeki; seçmen yaşının 21’den 20’ye düşürülmesi, 75. maddedeki; milletvekili sayısının 400’den 450’ye

çıkarılması ve 175. maddedeki; Cumhurbaşkanı'nın halk oylamasını gitmesinin kolaylaştırılması düzenlemeleridir (Karadeniz, 2018, s.67) Ancak esas olarak referandumun “siyasi yasakların kaldırılması referandumu” olarak da anılmasını sağlayan değişiklik; Anayasası'nın geçici 4. maddesinde yer alan eski siyasi parti liderlerine getirilen beş ve on yıllık siyasi yasakların kaldırılmasına ilişkin olarak gerçekleştirildi. Bu halk oylamasına Özal'ın, Demirel ve perde arkasından yönetilen Doğru Yol Partisi'nden korkmadığını göstermek için yasaklı liderlerin politikaya dönmesine izin verilip verilmeyeceğini belirlemek üzere gidilmiştir (Dodd, 2016, s.78).

Değişikliği yapan ve bunu halk oyuna sunan T. Özal hükümeti, oylamada “Hayır” kampanyası yürütmüştür. 6 Eylül 1987'de yapılan halk oylamasında çok az bir oy farkı ile siyasi yasaklar kaldırılmıştır. Böylelikle; S. Demirel, B. Ecevit, N. Erbakan, A. Türkeş'in yasakları kaldırılarak siyasete dönmelerinin yolu açılmıştır (Aziz, 2019, s.172). Kuşkusuz bu sonuç o günlerde siyasi iktidarı elinde bulunduranları pek de sevindirmemiştir (Eroğul, 1999, s.218). Katılım oranının %93,6 gibi oldukça önemli bir büyüklüğe ulaştığı halk oylaması %50,2 “Evet”, %49,8 “Hayır” gibi oldukça yakın bir farkla sonuçlandı (TÜİK, 2008, s.1). Özal hükümeti, kendileri için başarısızlık sayılabilecek olan referandum sonuçlarından dolayı kendi içinde küçük bir kriz yaşadı. Parti içinden referanduma itiraz etmek isteyenler olsa da, T. Özal buna izin vermemiştir (Osmanbaşıoğlu ve Bekaroğlu, 2019, s.75).

1987 halk oylaması neticesinde Yüksek Seçim Kurulu geçici 4. maddenin Türk milletinin onayıyla kaldırıldığını açıkladı. Böylece 12 Eylül askeri rejiminin dayattığı yasakların bir bölümü, aslında anayasa değişikliği ile kaldırılmış sayılmak gerekirken, anlamsız ve demagojik bir halk oylamasına götürülmüş, yasakların kaldırılmasının reddi gibi utanç verici bir sonuçtan da Türk demokrasisi kıl payı farkla kurtulmuş bulunuyordu (Tanör, 2008, s.73).

1988 Halk Oylaması

1988 yılındaki halk oylaması esasen ANAP hükümetinin, yerel seçimleri erkene çekmek için hazırladığı kanunun Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesine bir tepki olarak, halkın doğru seçim zamanına daha iyi karar vereceğine dair bir gerekçe etrafında konuyu onur meselesi haline getirmesi üzerine gerçekleştirilmiştir (Osmanbaşıoğlu ve Bekaroğlu, 2019, s.78).

Neticede Türkiye'nin dördüncü halk oylaması yerel seçimlerin erkene alınması ile ilgili olarak yapılmıştır. Yerel seçimlerin bir yıl erkene alınarak Milletvekili Genel seçimleri ile birleştirilmesi için Anayasa'nın 127. maddesindeki değişiklik için gidilen halk oylaması seçmenlerin %65 “Hayır”, %35 “Evet” oyu kullanma-

ları neticesinde hükümet için olumsuz olarak sonuçlanmıştır (Aziz, 2019, s.173).

1987 ve 1988 yıllarında gerçekleştirilen iki halk oylaması da iktidardaki Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi tarafından uygulamaya konmuştur. Bununla birlikte partinin ve o tarihteki genel başkanı ve Başbakan T. Özal'ın savunduğu konuların reddedilmesiyle neticelenmiştir. Genellikle iktidarların kazanacakları meselelerde halk oyuna gitmesi gelenek olmakla beraber Anavatan Partisi'nin bu konuda başarısız olduğu açıktır (Kalaycıoğlu, 2012, s.70). Bu durum sayılan iki halk oylaması sonucuyla da tescillenmiştir.

2007 Halk Oylaması

2007 yılındaki Türkiye'nin beşinci, AK Parti tarafından başlatılan ilk halk oylaması ise Cumhurbaşkanlığı seçimleri ile ilgili bir dizi siyasi krizin ardından 21 Ekim'de gerçekleşmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. Cumhurbaşkanı A. N. Sezer'in görev süresinin dolmasıyla TBMM'de yeni bir Cumhurbaşkanı seçmek için süreç başlamış, AK Parti'nin Cumhurbaşkanı adayı; partinin kurucularından olan ve o günkü hükümetin Dışişleri Bakanlığı görevini yürüten Abdullah Gül olmuştur (Osmanbaşıoğlu ve Bekaroğlu, 2019, s.85).

Cumhurbaşkanı adayı Abdullah Gül'ün seçilebilmesi için gerekli oy sayısının 367 olması ile ilgili ortaya çıkan kriz durumunun aşılması için AK Parti hükümeti, Anayasa'nın ilgili maddelerinde değişiklik yaparak konuyu halk oyuna sunmuştur. Ancak halk oylaması öncesi erkene alınan Milletvekili Genel Seçimi'nin yapılarak TBMM üye sayısının %47 ile AK Parti'nin çoğunluğu elde etmesi ile yapılacak halk oylamasının önemi azalmıştır. Bu nedenle yoğun ve canlı bir kampanya yürütülmemiştir. 21 Ekim 2007 tarihinde yapılan halk oylamasında %69 gibi bir oranda "Evet" oyu ile Anayasa'daki değişiklikler kabul edilmiştir (Aziz, 2019, s.173-174). Böylelikle 31 Mayıs 2007 tarih ve 5678 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından seçilmesi benimsenmiştir. Buna göre, değişiklikten önce Cumhurbaşkanı TBMM tarafından 7 yıl için seçilirken ve bir kişi bir defa Cumhurbaşkanı seçilebilirken, değişiklik sonrasında Cumhurbaşkanının halk tarafından 5 yıllık dönemler için seçilmesi ve aynı kişinin iki defa seçilebilmesi mümkün hale gelmiştir (Özbudun, 2016, s.53).

2010 Halk Oylaması

2010 yılında referanduma konu olan Anayasa değişiklikleri; hem paketin oluşturulması, mecliste görüşülmesi, Anayasa Mahkemesi'nde iptal davasına konu olması ve halk oylamasıyla kabulü döneminde yaşananlar ve hem de içeriği sebebiyle önceki değişikliklerden çok daha fazla ülke gündemini meşgul etmiştir.

Bu değişiklikler, hemen hemen tek bir partinin milletvekillerinin oylarıyla kabul edilen ve ardından zorunlu olarak referanduma sunulan bir prosedürün sonucunda tekemmül ettirilmişlerdir. Diğer yandan, her ne kadar 1987 ve 2007 değişikliklerinde de referanduma başvurulmuşsa da, 2010 değişikliklerinin halk oylaması sürecinde daha yoğun tartışmalar yaşanmıştır (Hakyemez, 2010, s.388).

2010 halk oylaması Türkiye’de gerçekleştirilen diğer örnekleri gibi çok fazla maddeden oluşan bir bütünün “evet” ya da “hayır” şeklinde oylanması şeklinde gerçekleşmiştir. Bu nedenle esasen seçmenlerin önüne oldukça fazla teknik detay içeren bir değişiklik “torbası” sunulmuştur. Yine de Osmanbaşıoğlu ve Bekaroğlu’nun (2019, s.100) iddiasına göre; paket bir bütün olarak değerlendirildiğinde, sivil ve mesleki hak ve hürriyetleri geliştiren önlemler, bürokratik otoriteyi sınırlandıran ve merkezin sivil siyasete müdahalesini azaltmaya yönelik maddelerden oluşmaktadır. Benzer yönde Hakyemez (2010, s.390-405) de, paketin anayasanın sorunlu maddelerinin tümüne esaslı çözümler getirme iddiasını taşımadığı şerhini düşmüş olmakla beraber, getirilen olumlu yeniliklerin Türkiye’deki demokratik hukuk devletinin gelişimine katkı sağlayabileceğini, yine bu yeniliklerle birlikte Türk siyasal hayatında bürokratik vesayetçi yapının demokratik boyuta doğru evrilmesinin daha iyi sağlanacağını öne sürmüştür.

2010 yılına damga vuran olay şüphesiz, neredeyse bir seçim havası taşıyan ve özellikle muhalefet partileri tarafından bir anlamda iktidarın güven oylaması anlamı yüklenen bu halk oylaması olmuştur. İktidar partisi tarafından hazırlanan değişiklik paketi, reddedilen siyasi partilerin kapatılmasını zorlaştıran Anayasa’nın 69. maddesine ilişkin değişiklik önerisi dışında, Anayasa’ya göre Cumhurbaşkanının onayı halinde referanduma sunulmayı zorunlu kılan 330 ile 367 arasındaki çoğunluk oyu ile kabul edilmiştir. Cumhurbaşkanı’nın da metni onaylayarak halk oylamasına sunulmak üzere Yüksek Seçim Kurulu’na göndermesi ile Türkiye 6. kez halk oylamasına gitmiştir. Sonuç olarak %58 “Evet”, %42 de “Hayır” sonucu çıkmıştır (Tekin ve Okutan, 2011, s.237-238).

2017 Halk Oylaması

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde günümüze kadar yapılan en son –belki de en önemli-halk oylaması 16 Nisan 2017’de gerçekleştirilen Anayasa değişikliği ile ilgili halk oylamasıdır. Bu halk oylaması daha önceki altı halk oylamasından oldukça önemli ölçüde farklılıklar içermektedir. Zira bu halk oylamasıyla Türkiye Cumhuriyeti’nin yönetsel yapısına ilişkin değişikliğin oylanması durumu ortaya çıkmıştır. Halk oylamasının sonucunda %51,43 “Evet”, %48,57 “Hayır” oyu verilmiştir (Aziz, 2019, s.177-178).

Katılım oranı AK Parti döneminde yapılan referandumlar arasında en yüksek

oranı yakalamış fakat evet oyları ise en düşük seviyede kalmıştır. Yüksek katılım oranı, hem evet hem de hayır bloklarındaki üst düzey motivasyon ve mobilizasyonun sonucu olarak kabul edilebilir. Evet ve hayır oyları arasındaki bu az fark da Türkiye’deki politik kutuplaşmanın artık geleneksel sağ ve sol bölünmesinden farklı bir düzleme taşındığının ve toplumda birbirine yakın kültürel pratikler sergileyen MHP-AK Parti seçmeninin, ulusal düzeyde de bir birliktelik sergilemelerinin işareti olarak değerlendirilebilir. (Osmanbaşoğlu ve Bekaroğlu, 2019, s.116).

Değerlendirme ve Sonuç

Egemenliğin kullanılış uygulamasına göre bir demokrasi biçimi olan doğrudan demokrasi uygulamasının ilk ve en saf örneği ile Antik Yunan site devletlerinde karşılaşılmaktadır. Bu yönetim birimlerinde hemen hemen her kamusal konuda ya da yasal düzenlemede “yurttaş” oyuna başvurularak kararlar alınmıştır. Ancak zamanla gerek coğrafi koşulların farklılaşması gerekse nüfus yapısındaki değişimlerle birlikte doğrudan demokrasi, yerini mecburen temsili demokrasi uygulamasına bırakmak zorunda kalmıştır. Temsili demokrasi uygulaması ise hem halk iradesinin yönetime istenilen düzeyde yansımaması hem de temsil edilenlerin yönetime katılımı konusundaki taleplerini istenildiği biçimde karşılamamakta olması yönünden sıklıkla eleştirilmektedir. Bu nedenle de bir diğer demokrasi modeli olan yarı doğrudan demokrasinin farklı araçları hem bu eleştirileri karşılamak hem de eksik görülen hususların düzenlenmesi amacıyla temsili demokrasinin uygulandığı yerlerde kullanılmaya başlanmıştır. Bu araçların başında ise halkın karar alma süreçlerine doğrudan katılımına imkân veren halk oylaması (referandum) uygulaması gelmektedir. Gerek halk oylaması gerekse diğer demokratik katılım müesseseleri farklı ülke uygulamalarında anayasal düzlemde ele alınarak belli şekillerde düzenlenmişlerdir. Türkiye’de de ulusal düzeyde ilk kez uygulanan halk oylaması ise 1961 Anayasası’nın kabulüne ilişkin gerçekleştirilmiştir. Bu tarihten sonra 1982 Anayasası halk oylamasında da başvuru ve bu anayasada, anayasal düzeyde ilk kez yer alan halk oylaması uygulaması 2007 yılına kadar nadir görülen bir müessese olmakla birlikte daha sonraki süreçte daha sık olarak farklı tarihlerde ve farklı içeriklerle uygulanmıştır.

Günümüze kadar Türkiye’de yapılan yedi halk oylaması neticesinde genel bir değerlendirme yapmak gerekirse ilk olarak şunu söyleyebiliriz ki; Türk siyasi hayatı boyunca gerçekleştirilen halk oylamaları süreçlerinde genel olarak “halk oylaması” olgusu ve daha spesifik olarak da oylamaya götürülen metinlerin içeriğiyle ilgili genel bilgi eksikliklerinin olduğu anlaşılmaktadır. Neredeyse halk oylamasının doğası, gayesi ve muhtevası tam manasıyla anlaşılıp özümsemeden

oylamaya gidilmektedir. Ülkenin geleceğini belirleyecek düzenlemelere ilişkin olmasına karşın; ya halk, oylamayı olağan bir siyasi gelişme şeklinde değerlendirmekte ya da halka, halk oylamasının sahip olduğu değer nispetinde aydınlatıcı bilgi yeteri kadar sunulmamaktadır (Özdemir, 2017, s.248). Maalesef seçmenler halk oylamalarına mensubiyet duydukları ya da kendilerini yakın hissettikleri siyasi partinin temsil ettiği görüş zaviyesinden bakmakta, partisinin tercihine göre “evet” ya da “hayır” oyu vermektedir. Birçok konuda kutuplaşmanın hemen her zaman yoğun olduğu Türk siyasal yaşamında halk oylamaları süreçlerinde de varlığını koruyan bu durum, konunun içeriğinin, getirilecek yenilik ya da kaldırılacak düzenlemenin ne olduğundan çok daha fazla dikkate alınmaktadır. Özellikle anayasa hükümlerinin değiştirilmesi ile ilgili gerçekleştirilen halk oylamalarının içeriği bakımından zaten oldukça teknik detaylara sahip olması, ortaya çıkan bu durumla birlikte değerlendirildiğinde halk oylamasının olumsuz bir sonucu olarak görülebilmektedir.

Bir diğer husus ise; oylamaların genellikle oylamaya sunulan metinler lehine sonuçlanmasıdır. Şöyle ki, “Hayır” oyu çıkan 1988 yılındaki yerel seçimlerin öne alınmasına ilişkin halk oylaması hariç tutulursa –ki bu halk oylamasının içeriği geçici bir durumdan oluşmaktadır- diğer tüm halk oylamalarının sisteme dair kalıcı kararlar içerdiği düşünülürse, tüm halk oylamaları oylamaya ilişkin metinlere “evet” dendiği ilginç bir tablo ortaya çıkmaktadır (Özdemir, 2017, s.255). Bu hususla ilgili Yeşilorman (2011, s.207); dikkatle incelendiğinde 1988 halk oylamasının “hayır” ile neticelenmesi dâhi, istikrarı etkileyebilmesi sebebiyle seçimlerin erkene alınmasının onay almadığını, bu nedenle Türkiye’de gerçekleştirilen halk oylamalarının muhafazakâr, statükocu ve iktidarı destekleyen bir niteliğe sahip olduğu iddiasında bulunmuştur. Bu değerlendirme oldukça dikkat çekicidir. Bununla birlikte şunu da belirtmek gerekir ki; yaklaşık yüz yıllık Cumhuriyet ve yetmiş yıllık bir, çok partili siyasal yaşam geçmişine sahip olan Türkiye’de şimdiye kadar yalnızca yedi kez halk oylaması –ki bunların da ikisi Anayasa kabulüne ilişkin askeri vesayet altında gerçekleşen halk oylamalarıdır- gerçekleşmiştir. Ayrıca hem 1987 hem de 1988 halk oylamaları açıkça, iktidar partisi olan Anavatan Partisi ve lideri T. Özal’ın savunduğu görüşün aksine sonuçlanmıştır.

Bu husus ile ilgili ikinci olarak şunu söylemeliyiz ki; halk oylaması Türk Hukuk sisteminde pek sık başvurulmuş bir kurum değildir. Bugüne kadar yapılan halk oylamaları içinde zaten ikisi anayasaların “göstermelik” halkın onayına sunulması olarak hukuk âleminde varlık kazanmıştır. Bu durumun da bir sonucu olarak halk oylaması kurumu ile ilgili karşılaşılan hukuksal sorunların çözümlenmesinde fazlaca bir devlet ve öğretici tecrübesinin olmadığı görülmektedir (Kulak, 2012, s.220).

Türkiye örnekleri dışında genel olarak halk oylamasına ilişkin ise şunları söyleyebiliriz: Dahl'ın (2018, s.58-59) yaptığı;

“Yurttaşların sayısı arttıkça herkesin hükümet kararlarının alınmasına doğrudan katılmak için gerekli olan toplam zaman miktarı öyle bir noktaya erişir ki; toplantılara iştirak etseler dâhil yurttaşların çoğu siyasi hayata tam anlamıyla katılamazlar. Bir şehir toplantısında konuşma hakkı olan bir yurttaşı ele alalım. Konuşma haklarını kullanmak isteyen yurttaşların sayısı arttıkça zaman maliyeti inanılmaz bir biçimde artar. Yalnızca yirmi yurttaştan oluşan bir birimde her yurttaşın on dakika konuşma hakkı olması halinde toplantı iki yüz dakika ya da üç saatten fazla sürecektir. Elli yurttaştan oluşan bir birimde yurttaşların on dakika konuşmalarına izin verilmesi sekiz saatlik bir çalışma gününü ve yüz yurttaştan oluşan bir birimde ise sekiz saatlik on çalışma gününden fazlasını gerektirecektir! Demokratik bir siyasi birimdeki yurttaşların sayısı arttıkça doğrudan katılım için gerekli zaman maliyeti hızla inanılmaz boyutlara erişir.”

değerlendirmesi, duruma bu açıdan bakıldığında oldukça haklı görünmektedir. Ancak başka bir bakış açısı ile değerlendirildiğinde günümüzde bu zaman maliyeti iddiasının çok da geçerli olmayacağını söyleyebiliriz. Her bir yurttaşın her bir konuda belli bir süre konuşma yapması gerekliliği üzerinden değil de her bir yurttaşın kendisini ilgilendirdiğini düşündüğü her hangi bir konuda bir tercihte bulunabilmesi, günümüz teknolojik gelişme ve imkânları göz önünde tutulduğunda çok kolay bir hal alabilecektir. Hatta herhangi bir konuda tercihte bulunmak yurttaş için belki de sadece birkaç saniye sürecektir.

Teknolojik gelişmeler, hayatın her alanını etkisi altına aldığı gibi siyaseti de etkilemiş, demokrasi pratiğini de elektronik ortama aktararak, idealize edilen demokrasi anlayışına ulaşmanın mümkün olacağı düşüncesi ortaya atılmıştır. Günümüzde e-demokrasi olarak adlandırılan bu süreçte özellikle sosyal ağların kullanımı yaş, eğitim, vb. farklılıkları gözetmeksizin artmaktadır. Siyasetçiler, seçmen kitleleriyle bu sosyal ağlar üzerinden iletişim kurmakta ve propaganda ya da siyasal kampanyalarını rahatlıkla yürütebilmektedirler (Çağ, 2013, s.86-87). Bu nedenle özellikle referandum süreçlerinde de bu ağların yoğun biçimde kullanımı güvenlik unsurları sağlanarak, rahatlıkla gerçekleştirilebilir. Çünkü günümüzde iletişim teknolojisi sayesinde, halka internet ağıyla siyaset hakkında bilgi alabileceği, elektronik ortamda bir araya gelerek toplumu ilgilendiren konuları özgürce tartışabileceği, yine bu ortamda seçimler için oylarını kullanabileceği ve katılımında bulunabileceği bir doğrudan demokrasi ortamı sağlanabilecektir (Karadeniz,

2018, s.60).

Gelişmiş, modernleşmiş bir toplumun en belirgin özelliklerinin, o toplumun sanayileşmesi, kentleşmiş oluşu, diğer ülkelere karşı her alanda bağımsızlığını koruyacak olanaklara sahip oluşu, yeniliklere açık oluşu, eğitimin yaygınlığı olması yanında, belki de en belirgin özelliği halkının siyasal hayata etkin biçimde katılımıdır (Kili, 1978, s.3). Zira temsili demokrasinin eksik ya da eleştirilen yönlerinin ancak bu etkin katılma sayesinde daha uygun hale gelebileceği söylenebilir. Peki, bu siyasal hayata etkin katılım nasıl gerçekleşecektir? Esasen en önemli soru da budur. Bu soruya ilişkin çok fazla sayıda cevap verilebileceği gibi, tarafımızca bu soruya en uygun cevabın halk oylamaları olduğu düşünülmektedir. Bununla beraber; tarafımızca halk oylamalarının sistemin demokratikliği bakımından önem taşıdığı düşünülmeyle birlikte, bu durumun halk oylamasının uygulama biçimine bağlı olduğunu vurgulamamız gerekmektedir. Zira Gözler (1988, s.101) de benzer yönde; halk oylaması ile demokrasi arasındaki ilişki, bir takım idealist ilkelerden mantıksal çıkarımlar yoluyla değil, uygulamanın gözlemlenmesi yoluyla ortaya çıkarılabilir görüşünü savunmaktadır.

Halk oylamaları özgür ortamlarda, dürüst ve eşit koşullarda yapılmalıdır. Aksi takdirde siyasi iktidarların ya da yöneticilerin tüm devlet imkânlarını kullanarak ve muhalefetin etkisini ve vatandaşlarla iletişim imkânlarını sınırlandırarak yapılacak referandumlar kesinlikle halkın özgür iradesini yansıtmayacak ve göstermelikten öteye gitmeyecektir (Öztekin, 2001, s.66).

Buna ek olarak Türkiye referandum geleneğine katkı sağlanması ve referandum süreçlerinin daha demokratik bir biçimde yürütülmesine katkı sağlayacak olan uluslararası kuruluşların referandum konusundaki görüş ve ilkelerinin de dikkatle incelenmesi ve düzenlemelerin gerçekleştirilmesi gerekmektedir.⁵

Son olarak şunu söylemeliyiz ki, ülkenin genel politikasının oluşturulması, temel hak ve özgürlüklerin geleceği, demokratik sistemin varlığı ve özelliklerini yakından ilgilendiren anayasa değişiklikleri hakkındaki halk oylamalarında, oylamaya konu hukuki metnin ne anlam içerdiğinin ve olası sonuçlarının seçmenlerce anlaşılması ve doğru algılanması ülkenin geleceği açısından oldukça önemlidir (Özdemir, 2017, s.271). Bu nedenle halk oylamaları süreçlerinde seçmenlere konunun teknik hususları ve içeriği oldukça net ve yalın bir biçimde açıklanmalı, bunun için de ihtiyaç duyulan tüm iletişim araçları özgür, serbest ve eşit biçimde kullanılabilir.

5 Halk oylamasına ilişkin uluslararası kuruluşlar tarafından süreçlerin daha demokratik bir şekilde ilerlemesine katkı sağlamak amacıyla bazı kılavuzlar hazırlanmıştır. Ancak bu husus konumuzun içeriği bakımından çalışma kapsamında değerlendirmeye alınmamıştır. Ör. Venedik Komisyonu tarafından hazırlanmış Referandum Taslak Kılavuzu için bk. www.venice.coe.int

Kaynakça

- Aziz, A. (2019). *Siyasal iletişim*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Beetham, D. (2016). *Demokrasi ve insan hakları*. Bilal Canatan. (Çev.) Ankara: Liberte Yayınları.
- Çağ, B. (2013). Katılımcı anayasa yapımı ve İzlanda örneği. *Yasama Dergisi*. (25), 71-91.
- Çam, E. (1999). *Siyaset bilimine giriş*. İstanbul: Der Yayınları.
- Dağtaş, E., Pınar, L. (2017). Türkiye’de anayasa referandumları ve basın: 1961, 1982 Anayasaları ile 2010 anayasa değişiklik paketi referandumlarının Türkiye basınındaki sunumunun karşılaştırmalı çözümlemesi. İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi E-Dergi. 2(2), 108-131.
- Dahl, A. R. (2010). *Demokrasi üzerine*. Betül Kadioğlu (Çev.). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Dahl, A. R. (2018). *Siyasi eşitlik üzerine*. A. Emre Zeybekoğlu (Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Dodd, H. C. (2016). Türkiye Cumhuriyeti. Metin Heper ve Sabri Sayarı (Der.) *Dünden Bugüne Türkiye Tarih, Politika, Toplum ve Kültür* içinde. (s.71-85). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Duman, Ö. (2018). Anayasaya hayır demek 1961 Anayasa referandumu ve Samsun. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. (25), 225-246.
- Erdoğan, M. (2005). *Anayasal demokrasi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Eroğul, C. (1999). *Devlet yönetimine katılma hakkı*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Eyuboğlu, İ. Z. (2004). *Türk dilinin etimoloji sözlüğü*. Sosyal Yayınlar: İstanbul.
- Göktolga, O. (2014). Demokrasinin demokratikleştirilmesi: yerel doğrudan demokrasi uygulamaları. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*. 4(2), 97-116.
- Gözler, K. (1988). Halk oylamasının değeri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. XL(1-4), 97-113.
- Gözler, K. (2017). Referandum mu, plebisit mi?. *Elveda Anayasa* içinde (s. 105-132) 2. Baskı. Bursa: Ekin Basın Yayım Dağıtım.
- Hakyemez, Y. Ş. (2010). 2010 anayasa değişiklikleri ve demokratik hukuk devleti. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. XIV(2), 387-406.
- Heywood, A. (2012). *Siyasetin temel kavramları*. Ankara: Adres Yayınları.
- Kalaycıoğlu, E. (2012). Türkiye’de halk oylamaları: katılma mı, yürütme vesayeti mi?. Demokrasi ve Siyasal Katılma Uluslararası Konferansı Bildiriler Kitabı İçinde. (s.68-74).
- Kapani, M. (1981). *Kamu hürriyetleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını.

- Karadeniz, Y. (2018). demokratik referandum ilkeleri ışığı altında türkiye'deki 1987 halk oylamasına yönelik bir analiz. *International Journal of Political Studies*. 4(2), 58-74.
- Karakartal, B. (1984). 1961 Türk anayasa referandumunu. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*. (33), 307-328.
- Kışlalı, A. T. (1984). Eski Yunan'da demokrasi ve demokratik düşünce. *Amme İdaresi Dergisi*. 17(1), 63-77.
- Kili, S. (1978). Çayırhan: bir orta Anadolu köyünde toplumsal değişme ve siyasal davranış. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Matbaası.
- Kulak, S. C. (2012). Halk oylaması. *TBB Dergisi*. (101), 197-222.
- Lijphart, A. (2014). *Demokrasi modelleri otuz altı ülkede yönetim biçimleri ve performansları*. Güneş Ayas ve Utku Umut Bulsun. (Çev.) İstanbul: İthaki Yayınları.
- Osmanbaşoğlu K. G., Bekaroğlu, E. A. (2019). *Türkiye'de referandumlar*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Özbudun, E. (2016). Türkiye'nin anayasa sorunu. Mehmet Kabasakal (Der.) *Türkiye'de Siyasal Yaşam* içinde. (s. 23-66). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özdemir, G. (2017). 16 Nisan 2017 halk oylaması ve halk oylaması sürecinin siyaset bilimi ve kamu yönetimi bölümü öğrencileri tarafından algılanmasına ilişkin bir araştırma: Çankırı Karatekin üniversitesi örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 7(2), 247-280.
- Özdemir, H. (2008). Siyasal tarih (1960-1980). Sina Akşin (Yay. Yön.). *Türkiye Tarihi 4. Cilt Çağdaş Türkiye 1908-1980* içinde. (s.225-292). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Öztekin, A. (2001). *Siyaset bilimine giriş*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Rousseau, J. J. (1969). *Toplum sözleşmesi*. Vedat Günyol (Çev.). İstanbul: Çan Yayınları.
- Sartori, G. (2014). *Demokrasi teorisine geri dönüş*. Tunçer Karamustafaoğlu ve Mehmet Turhan (Çev.). Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Solak, M. (2012). TBMM Araştırması: bir doğrudan demokrasi aracı olarak referandum. *Demokrasi ve Siyasal Katılma Uluslararası Konferansı Bildiriler Kitabı* içinde. (s.58-67).
- Soysal, M. (1987). *100 soruda anayasanın anlamı*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Şahbaz, İ. (2006). *Yarı doğrudan demokrasi kurumu olarak referandum ve Türkiye*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Şen, İ. G. (2012). Doğrudan demokrasi aracılığıyla siyasal katılımı artırmak: re-

feranduma dair sorunlar ve çözüm önerileri. *Demokrasi ve Siyasal Katılma Uluslararası Konferansı Bildiriler Kitabı*. İçinde. (s.75-85).

Şenel, A. (2010). *Siyasal düşünceler tarihi*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Tanör, B. (2008). Siyasal tarih (1980-1995). Sina Akşin (Yay. Yön.). *Türkiye Tarihi 5. Cilt Bugünkü Türkiye 1990-2003* içinde. (s.27-114). İstanbul: Cem Yayınevi.

Tanör, B. (2010). *Osmanlı-Türk anayasal gelişmeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tekin, Y., Okutan, Ç. (2011). *Türk siyasal hayatı*. Ankara: Orion Kitabevi.

Teziç, E. (1996). *Anayasa hukuku*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.

Touraine, A. (2000). *Demokrasi nedir?*. Olcay Kunal (Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). (2008). *Halk oylaması sonuçları 2007,1988,1987,1982,1961*. Ankara.

Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası, https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf (Erişim Tarihi: 15.12.2020)

Uygun, O. (2015). *Devlet teorisi*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Yeşilorman, M. (2011). Halkın iradesi bağlamında halk oylamaları: bir hukuk sosyolojisi denemesi. *Sosyoloji Konferansları*, (43), 191-220.

BELEDİYE ÖZ GELİRLERİNİN YASAL ZEMİNİ VE MALİ ÖZERKLİK¹

Murat Aydın²

Giriş

5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanununa göre mahalli idareler, genel yönetim kapsamında yer alan idareler şeklinde tanımlanmaktadır. Bütçeler hazırlanırken merkezi yönetim bütçeleri, sosyal güvenlik kurumları bütçeleri ve mahalli idareler bütçeleri olarak hazırlanmaktadır. Yine aynı kanunda mahalli idarelerin; “Yetkileri belirli bir coğrafi alan ve hizmetlerle sınırlı olarak kamusal faaliyet gösteren belediye, il özel idaresi ile bunlara bağlı veya bunların kurdukları veya üye oldukları birlik ve idareleri” şeklinde tanımlandıkları görülmektedir. Belediyeler ise mahalli idarelerin en önemli hizmet sunucu idaresi olarak dikkat çekmektedir. Zira 5393 sayılı Belediye Kanunu incelendiğinde belediyelerin sahip olduğu yetki ve görevlerin kapsamı anlaşılabilir. Kanunda belediyeler 18 ayrı faaliyet ile yetkilendirilmiştir.

Yerel yönetimlerin vatandaşlara daha iyi hizmetler sunabilmesinin en önemli şartlarından birisi de mali özerkliktir. Aksi takdirde yerel yönetimler sadece merkezi yönetimden gelecek kaynakları kullanmak zorunda olacaklar, sundukları hizmetlerde aksaklıklar yaşayabileceklerdi. Anayasanın 73. Maddesinde “Vergi, resim, harç ve benzeri mali yükümlülükler kanunla konular, değiştirilir veya kaldırılır. Vergi, resim, harç ve benzeri mali yükümlülüklerin muafık, istisnalar ve indirimleriyle oranlarına ilişkin hükümlerinde kanunun belirttiği yukarı ve aşağı sınırlar içinde değişiklik yapmak yetkisi Cumhurbaşkanına verilebilir.” İfadeleri yer almaktadır. Buna göre vergilendirme yetkisinin meclise ait olduğu, gereken durumlarda Cumhurbaşkanına mevcut vergi üzerinde düzenleme yapma yetkisi de verilmiştir. Bu ifadelerle verginin kanunilik ilkesi vurgulanmıştır.

1. Literatür İncelemesi

Bu çalışmada genel anlamda Belediye Kanunu çerçevesinde yapılmış çalış-

1 Bu çalışma, 14-15 Aralık 2019 tarihinde İzmir’de düzenlenen “TARAS SHEVCHENKO 4th INTERNATIONAL CONGRESS ON SOCIAL SCIENCES” isimli kongrede sunulmuş ve kongre tam metin kitabında yayımlanmış “Belediye Öz Gelirlerinin Yasal Dayanakları” ve “Türk Belediyeciliğinde Mali Özerklik ve Bazı Göstergeler” adlı bildirilerin birleştirilmiş ve revize edilmiş halidir.

2 Dr. Öğr. Üyesi Uşak Üniversitesi murat.aydin@usak.edu.tr

malar konu edilmiştir. Literatür incelendiğinde yapılan çalışmaların üç temel üzerine dayandığı görülmektedir. Öncelikle birçok çalışmanın mali özerklik konulu olduğu görülmüştür. Diğer kısım çalışmalarda belediye gelirlerini oluşturan gelir unsurları üzerine odaklanılmıştır. Son kısım çalışmalarda, örneğin yolsuzluk gibi bir bağımsız değişkenin belediye gelirlerini nasıl etkilediği sorgulanmıştır. Çalışmanın bu kısmında, incelenen makaleler bahsi geçen üç kritere göre değerlendirilmiştir.

Bu konuyu en çok destekler konumunda olan çalışma ise 2018 yılında yapılmış olup, belediye gelirlerinin tarihsel açıdan analiz edilmiş olmasının yanında günümüz koşullarında da kapsamlı bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur (İpek, 2018:1-19). Belediyelerin iki temel gelir kaynağından birisi de öz gelirleridir. Öz gelirleri arttığı nispete sundukları hizmetlerin kalitesinin de artacağı bu çalışmalarda çok net olarak ifade edilmektedir. Ancak Türkiye’de belediyelerin öz gelirlerinin istenen düzeyde olmadığı ve mali özerklik açısından diğer ülkelere göre de alt seviyede olduğu belirtilmektedir (Çetinkaya ve Demirbaş, 2010:1-18). Bu konuya dikkat çeken bir çalışmada (Yüksel, 2003), belediye gelirlerinin yetersizliği konusunun iki şekilde çözülebileceği önerisi getirilmektedir. Bunlardan ilki, eldeki gelir kaynaklarının israf edilmeden etkin bir şekilde kullanılmasıdır. Diğer çözüm önerisi ise diğer kamu kurum ve kuruluşlarla koordineli bir şekilde ilişki kurulmasıdır. En dikkat çekici çalışmalardan biri de 1972 yılında mali denkleştirme hakkında yapılmıştır (Keleş, 1972:58-75). Bu çalışmada belediye gelirlerine merkezi yönetimden gelen paylar açısından bakılmıştır.

Bazı çalışmalar belediye gelirini bağımsız değişken kabul etmiş, belirledikleri bağımlı değişkenlerin belediye gelirleri üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Örneğin yoksullukla belediye gelirleri arasındaki ilişkisini incelendiği bir çalışmada ülkeler arası yapılan araştırmalarda yoksullukla vergi gelirleri ve kamu gelirleri arasında ters yönlü bir ilişkinin olduğu vurgulanmıştır (Bağdigen ve Tuncer, 2004:168-174). Türkiye’de ise belediyeler açısından sonucun böyle olduğu ifade edilmiştir.

Geri kalan çalışmaların ise belediye gelir türlerine odaklandığı fark edilmiştir. Örneğin; vergiler, harçlar ve harcamalara katılma payları konulu birçok çalışmaya rastlanılmıştır. Belediye Gelirleri Kanunu incelendiğinde vergilerin önemli bir yer teşkil ettiği görülmüştür. O vergilerden birisi de Emlak vergisidir. 2011 yılında yapılmış bir tez çalışmasında Emlak vergisinin belediye gelirleri içindeki yeri araştırılmıştır. Çalışmada, OECD ülkelerine kıyas edildiğinde Türkiye’de toplanılan emlak vergilerinin daha düşük seviyelerde olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Avrupa ülkelerinde toplanan emlak vergilerinin daha gerçekçi ve istikrarlı olduğu belirtilmiştir (Altıngöz, 2011:78). Kanunda yer alan gelirlerden bir başkası har-

camalara katılma payıdır. Bir çalışma bu konuyu Çanakkale Belediyesi özelinde incelemiştir (İpek ve Engin, 2016:467-481). Gerek Türkiye'nin genelinde gerekse Çanakkale Belediyesinde harcamalara katılma payının toplam belediye gelirlerine oranla çok düşük olduğu görülmüştür.

Ayrıca çalışmada bazı makalelerin tablo halinde sunulmasının uygun olduğu düşünülmektedir. Çalışmalar aşağıdaki tabloda; yazar, tarih, çalışmanın amacı, yöntem ve sonuç bağlamında analiz edilmiştir. Konu ile doğrudan ilgisi olduğu düşünülen 12 çalışmaya yer verilmiştir.

Yazar	Çalışmanın Amacı	Yöntem	Sonuç
Yüksel (2003)	Belediyelerin yaşadıkları mali sorunların tespit edilmesi ve alternatif çözüm önerileri sunulmaktadır.	Literatür İncelemesi	Belediyelerin yapması gereken iki alternatif bulunmaktadır. İlki, eldeki kıt kaynakların verimli ve etkin kullanılmasıdır. Diğeri ise diğer kamu idareleri ile irtibat halinde olmaktır.
Bagdigen ve Tuncer (2004)	Yolsuzluğun kamu gelirlerine etkisi, belediye gelirleri özelinde araştırılmıştır.	Panel Veri Analizi	Çalışmanın sonunda yolsuzluk ile kamu gelirleri özellikle vergi gelirleri arasında ters yönlü bir ilişkinin olduğu vurgulanmıştır. Çalışmada yolsuzluğun belediye gelirleri arasında da ters yönlü bir ilişkinin varlığı saptanmıştır.
Toprak (2007)	Çalışmada, turizm gelirlerinin Didim belediyesinin gelirlerinde nasıl bir etkiye sahip olduğu araştırılmıştır.	Mevsimsel Farklar Yöntemi	Turizm aylarında Didim belediyesinin gelirleri %500 ve %1500 arası oranlarda arttığı tespit edilmiştir.
Çetinkaya ve Demirbaş (2010)	Türkiye'deki belediyelerin gelirlerinin teorik olarak ortaya konması ve çeşitli ülkelerle karşılaştırmak suretiyle mali özerkliklerinin ortaya konmasıdır.	Literatür İncelemesi	Diğer ülkelerle kıyaslandığında Türkiye'deki belediyelerin daha düşük öz gelire sahip oldukları gözlemlenmiştir.
Ayyıldız (2012)	Konsolide bütçe gerçekleştirmeleri analiz edilmiştir. Mahalli idareler ve özellikle belediyelerin durumu sorgulanmıştır.	Literatür İncelemesi	Yerel yönetimlerin mali açıdan özerk olmadıkları ve büyük ölçüde merkezi yönetime bağlı oldukları tespit edilmiştir.

Çiçek ve Yavuz (2014)	Belediyelerin gelir ve harcama arasındaki ilişkiyi gösteren bazı hipotezlere yer verilmiştir. Ve Türkiye'deki belediyelerin bu hipotezlere uygunluğu incelenmiştir.	Panel Veri Analizi	Çalışmanın sonunda Türkiye'deki belediyelerin çalışmada ifade edilen mali senkronizasyon hipotezini desteklediği görülmüştür.
Korlu ve Çetinkaya (2015)	Belediyelerin mali özerkliklerinin OECD ülkeleri bağlamında değerlendirilmesi hedeflenmiştir.	Literatür İncelemesi	Belediyelerde mali özerkliğin güçlendirilmesine yönelik önerilerde bulunulmuştur.
Ekmen ve Koç (2015)	Belediyelerin gelirlerinin yetmediği yerde borçlanma aracını etkin kullanabilmesini araştırmaktadır.	Literatür İncelemesi	Borçlanmanın azaltılmasında birçok etken olabilir. Ancak en önemlileri; mevcut kaynakların etkin kullanılması ve maliyetlerin düşmesi için diğer kurumlarla organize çalışılması önerilmektedir.
Göçer (2015)	Çalışmanın amacı, özel kurumların mali durumlarını analiz etmek için kullanılan mali analiz tekniklerinin kamu kurumları için de kullanılmasını sağlamaktır. Bu teknikler Pendik belediyesi özelinde kullanılmıştır.	Yatay ve Dikey Analiz	Arsa ve arazilerdeki azalış nispetinde Pendik belediyesinin duran ve dönen varlıklarında azalış gözlemlenmiştir.
Sivrekli (2015)	Belediyelerin mali yapısı ile merkezi yönetimin arasındaki ilişkinin araştırılmasıdır. Gelirlerin oransal durumlarını Şanlıurfa belediyesi özelinde ortaya koymaktır.	Literatür İncelemesi	Türkiye'de belediyeler gelirlerinin yarısını merkezi yönetimden elde etmektedirler. Bu durum Şanlıurfa belediyesinde de aynıdır. Ayrıca belediyelere ayrılan toplam transfer miktarı içinde Şanlıurfa belediyesi %0,4'lük bir paya sahiptir.
İpek ve Engin (2016)	Belediye gelirlerinden olan harcamalara katılma payının Çanakkale belediyesi açısından değerlendirilmesi hedeflenmektedir.	Literatür İncelemesi	Çanakkale belediyesi gelirleri içerisinde harcamalara katılım payı oranının çok düşük olduğu tespit edilmiştir.

Arıkboğa (2016)	Belediyelerin mali özerkliğe kavuşabilmesi için bazı öneriler geliştirilmiştir.	Literatür ve Mevzuat taraması	Belediyelerin görevleri ile orantılı gelirleri bulunmamaktadır. Transfer gelirleri çok yüksek olduğu için belediyeler merkezi yönetime bağımlıdır. Belediye Gelirleri Kanunu halen güncellenememiştir.
------------------------	---	-------------------------------	--

2. Belediye Öz Gelirlerinin Yasal Dayanakları

Öz gelirlerin neler olduğu nasıl toplandığı ve sürecin nasıl işlediği gibi konular kanunla düzenlenmiştir. Belediye öz gelirlerinin en önemli yasal dayanağı 2464 sayılı Belediye Gelirleri Kanunudur. Bu kanun 1981 yılında uygulanmaya başlanmıştır. Çalışmanın bu kısmında kanun genel hatları ile irdelenmiştir.

Tablo 1. Belediye Gelirleri Kanunu Genel Yapısı

Birinci Kısım	Belediye Vergileri
İkinci Kısım	Belediye Harçları
Üçüncü Kısım	Harcamalara Katılma Payları
Dördüncü Kısım	Çeşitli Hükümler

Kaynak: Belediye Gelirleri Kanunu

Tablo 1’de belirtildiği gibi Belediye Gelirleri Kanunu 4 kısımdan oluşmaktadır. İlk 3 kısımda vergiler, harçlar ve katılma payları konu edilmiştir. Son kısımda ise çeşitli hükümler yer almaktadır.

2.1. Belediye Vergileri

Vergiler, belediye öz gelirleri içinde önemli bir yere sahiptir. Kanunda vergiler öncelikli olarak anlatılmıştır. Bazı vergiler yürürlükten kaldırılmıştır.

Tablo 2. Belediye Vergileri Kapsamı

Birinci Bölüm	Meslek Vergisi (Kaldırılmıştır)
İkinci Bölüm	İlan ve Reklam Vergisi
Üçüncü Bölüm	Eğlence Vergisi
Dördüncü Bölüm	Akaryakıt Tüketim Vergisi (Kaldırılmıştır)

Beşinci Bölüm	Çeşitli Vergiler Haberleşme Vergisi Elektrik Ve Havagazı Tüketim Vergisi Yangın Sigortası Vergisi Çevre Temizlik Vergisi
---------------	--

Kaynak: Belediye Gelirleri Kanunu

Belediye vergileri kanunda 5 bölüm altında incelenmiştir. Tablo 2’de bu verilerin isimleri yer almaktadır. Meslek Vergisi ile Akaryakıt Tüketim Vergisi önceki yıllarda yürürlükten kaldırılmıştır. Diğer vergiler mevcut durumda belediyelerin önemli gelirleri arasında yer almaktadır.

2.2. İlan ve Reklam Vergisi

İlan ve Reklam Vergisinin konusu için, 12. Maddede “Belediye sınırları ile mücavir alanları içinde yapılan her türlü İlan ve reklam, İlan ve Reklam Vergisine tabidir.” denilmektedir. Belediyenin mücavir alanlarında yapılan ilan ve reklam işleri de bu verginin kapsamına girmektedir. Mükellefi ilan ve reklamı kendi adına yapan ve yaptıran kişilerdir.

Tablo 3. İlan ve Reklam Vergisi Tutarları

Vergi Unsurları	En Az (TL)	En Çok (TL)
Dükkan, ticari ve sınai müessese ve serbest meslek erbabınca çeşitli yerlere asılan ve takılan her çeşit levha, yazı ve resim gibi sabit bütün ilan ve reklamların beher metrekaresinden yıllık olarak	20	100
Motorlu taşıt araçlarının içine veya dışına konulan ilan ve reklamların beher metrekaresinden yıllık olarak	8	40
Cadde, sokak ve yaya kaldırımlar üzerine gerilen, binaların cephe ve yanlarına asılan bez veya sair maddeler vasıtasıyla yapılan geçici mahiyetteki ilan ve reklamların metrekaresinden haftalık olarak	2	10
Işıklı veya projeksiyonlu ilan ve reklamlardan her metrekaresine için yıllık olarak	30	150
İlan ve reklam amacıyla dağıtılan broşür, katalog, duvar ve cep takvimleri, biblolar veya benzerlerinin her biri için	0,01	0,25
Mahiyeti ne olursa olsun yaptırılacak çeşitli afişler ve benzerlerinin beherinin metrekaresinden	0,02	0,50

Kaynak: Belediye Gelirleri Kanunu

Yukarıdaki tabloda görüleceği gibi bazı ilan ve reklam türlerinden metrekare bazında bazısında ise adet bazında vergi alınmaktadır. Vergi miktarlarının en az ve en çok limitleri kanunda belirtilmiş olmakla beraber net miktarını belirleme yetkisi belediyelere verilmiştir.

2.3. Eğlence Vergisi

Belediye sınırları ve mücavir alanlar içinde bulunan eğlence işletmelerinin faaliyetleri bu verginin konusunu oluşturmaktadır. Verginin mükellefi, eğlence yerlerini işleten gerçek veya tüzel kişilerdir.

Tablo 4. Eğlence Vergisi Oranları

Vergi Unsurları	Vergi Oranları (%)
Biletle Girilen Yerlerde	
Yerli film göstermelerinden	20
Yabancı film göstermelerinden	50
Tiyatro, opera, operet, bale, karagöz, kukla ve ortaoyunundan	5
Spor müsabakaları, at yarışları ve konserlerden	10
Sirkler, lunaparklar, çalgılı bahçeler ve benzerlerinden	20
Müşterek Bahislerde:	50
Biletle girilmesi zorunlu olmayan eğlence yerlerinden (Günlük, TL)	5 100

Kaynak: Belediye Gelirleri Kanunu

2.4. Çeşitli Vergiler

Kanunun 5. Bölümünü oluşturan bu başlık altında 4 vergi bulunmaktadır. İlki Haberleşme Vergisidir.

2.4.1. Haberleşme Vergisi

29. ve 30. Maddelerde bu vergiye ait bazı bilgiler bulunmaktadır. Verginin konusu, belediye sınırları ve mücavir alanlar içinde Posta Telgraf Telefon işletmesi tarafından tahsil edilen telefon, teleks, faksimili ve data Haberleşme Vergisine tabi olduğu belirtilmektedir. Verginin mükellefi, telefon, teleks, faksimili ve data ücretlerini tahsil eden Posta Telgraf Telefon İdaresidir.

2.4.2. Elektrik Ve Havagazı Tüketim Vergisi

Madde 34 ve 35'te bu verginin konusu, mükellefi ve sorumlusu belirtilmiştir. Belediye sınırları ve mücavir alanlar içinde elektrik ve havagazı tüketimi, Elekt-

rik ve Havagazı Tüketim Vergisine tabidir. Elektrik ve Havagazı tüketenlerin, Elektrik ve Havagazı Tüketim Vergisini ödemekle mükellef buldukları hükme bağlanmıştır.

2.4.3. Yangın Sigortası Vergisi (md. 40-41)

Belediye sınırları ve mücavir alanlar içindeki menkul ve gayrimenkul mallar için yapılan yangın sigortaları dolayısıyla alınan primler; Yangın Sigortası Vergisine tabidir. Verginin mükellefi sigorta şirketleridir.

2.4.4. Çevre Temizlik Vergisi

Kanununun 44. Maddesi Çevre Temizlik Vergisine ayrılmıştır. Buna göre Belediye sınırları ve mücavir alanlar içinde bulunan ve belediyelerin çevre temizlik hizmetlerinden yararlanan konut, iş yeri ve diğer şekillerde kullanılan binalar çevre temizlik vergisine tabidir.

3. Belediye Harçları

Belediye gelirleri arasında harçlar vergilerden sonra önemli bir yere sahiptirler. Bu başlık altında belediyelerin topladıkları harçlara genel olarak değinilmiştir.

Tablo 5. Belediye Harçları Kapsamı

Birinci Bölüm	Temizleme ve Aydınlatma Harcı (Kaldırılmıştır)
İkinci Bölüm	İşgal Harcı
Üçüncü Bölüm	Tatil Günlerinde Çalışma Ruhsatı Harcı
Dördüncü Bölüm	Kaynak Suları Harcı
Beşinci Bölüm	Tellalık Harcı
Altıncı Bölüm	Hayvan Kesimi, Muayene ve Denetleme Harcı
Yedinci Bölüm	Ölçü ve Tartı Aletleri Muayene Harcı
Yedinci Bölüm (Mükerrer)	Bina İnşaat Harcı
Sekizinci Bölüm	Çeşitli Harçlar Kayıt ve suret harcı Altyapı kazı izni harcı İmar ile ilgili harçlar İşyeri açma izni harcı Sağlık belgesi harcı Esnaf muafiyeti belgesi harcı

Kaynak: Belediye Gelirleri Kanunu

Birinci bölümün konusunu oluşturan Temizleme ve Aydınlatma Harcı 1985

yılında kaldırılmıştır.

3.1. İşgal Harcı

Belediye sınırları içinde bulunan aşağıdaki yerlerden herhangi birinin satış yapmak veya sair maksatlarla ve yetkili mercilerden usulüne uygun izin alınarak geçici olarak işgal edilmesi, işgal harcına tabidir:

Tablo 6. İşgal Harcı Tutarları

Harç Unsurları	En Az (TL)	En Çok (TL)
Pazar veya panayırların kurulan yerlerin, meydanların, mezar yerlerinin her türlü mal ve hayvan satıcıları tarafından işgali (Her metrekaşe başına günde) Yol, meydan, pazar, iskele, köprü gibi umuma ait yerlerden bir kısmının herhangi bir maksat için işgali	0,5	2,5
Pazar veya panayırların kurulan yerlerin, meydanların, mezar yerlerinin her türlü mal ve hayvan satıcıları tarafından işgali (Küçükbaş hayvan başına)	0,5	2,5
Pazar veya panayırların kurulan yerlerin, meydanların, mezar yerlerinin her türlü mal ve hayvan satıcıları tarafından işgali (Büyükbaş hayvan başına)	1	5
Motorlu kara taşıtlarının park etmeleri için il trafik komisyonlarının olumlu görüşü alınarak belediyelerce şehir merkezlerinde tesis edilen ve işletilen mahallerin çalışma saatleri içinde, taşıtlar tarafından işgali (Her taşıttan her saat için)	0,25	1,25
Motorlu kara taşıtlarının park etmeleri için il trafik komisyonlarının olumlu görüşü alınarak belediyelerce şehir merkezlerinde tesis edilen ve işletilen mahallerin çalışma saatleri içinde, taşıtlar tarafından işgali (Parkmetre çalıştırılan yerlerde her saat için)	0,5	2,5

Kaynak: Belediye Gelirleri Kanunu

3.2. Tatil Günlerinde Çalışma Ruhsatı Harcı

Bu harcın konusu, ulusal bayram günlerinde çalışmalarını belediyelerce izne bağlı işyerlerine ruhsat verilmesidir. Mükellefi ise, kendisine çalışma ruhsatı verilen gerçek veya tüzel kişidir. Harcın miktarı, işin mahiyeti esas olmak kaydı ile 20 TL'den az 800 TL'den fazla olmaz.

3.3. Kaynak Suları Harcı

Kaynak suları harcının konusu, özel kaplara doldurulup satılacak olan kaynak sularının (işlenmiş sular dahil) belediyelerce denetlenerek hangi kaynaklara ait olduklarını gösterecek şekilde bu kaplara özel işaret konulmasıdır. Bu harcın mükellefi, kaynak sularını özel işaretli kaplara doldurup satanlardır.

Tablo 7. Kaynak Suları Harcı Tarifesi

Harç Unsurları	En Az (TL)	En Çok (TL)
1 litreye kadar olan şişe ve benzeri kaplardan (kap başına)	0,01	0,03
1 litreden büyük şişe ve benzeri kaplardan (beher litre)	0,005	0,015

Kaynak: Belediye Gelirleri Kanunu

3.4. Tellallık Harcı

Tellallık harcının konusu, belediye sınırları ve mücavir alanlar içinde belediyelere ait hal, balıkthane, mezat yerleri ve ilgilinin isteğine bağlı olarak belediye münadisi veya tellalı bulundurulmuş sair yerlerde, gerçek veya tüzel kişiler tarafından her ne surette olursa olsun her çeşit menkul ve gayrimenkul mal ve mahsüllerin satışlarıdır. Bu harcın mükellefi, mal ve mahsullerini satan gerçek veya tüzel kişilerdir. Matrahı, harcın konusuna giren satışların gayri safi tutarıdır. Tellallık Harcının oranı, yüzde 2'dir.

3.5. Hayvan Kesimi, Muayene ve Denetleme Harcı

Madde 72'de bu harcın konusu; “Belediye sınırları ve mücavir alanlar içinde, belediyelerce veya yetkili mercilerce verilen izne dayanılarak özel kişi ve kuruluşlarca tesis edilen mezbaha ve kanaralarda kesilen hayvanların kesim öncesi ve sonrası muayenesi veya belediye sınırları ve mücavir alanlar dışında kesilmiş olup da belediye sınırı içinde satışa arz edilecek etlerin sağlık bakımından muayene ve denetlenmesi” olarak ifade edilmiştir.

3.6. Ölçü ve Tartı Aletleri Muayene Harcı

Madde 76. Ölçü ve tartı alet ve vasıtaları ile ölçeklerin ilgili mevzuat hükümlerine göre belediyelerce damgalanması, Ölçü ve Tartı Aletleri Muayene Harcına tabidir

Bina İnşaat Harcı

Ek Madde 1. Belediye sınırları ve mücavir alanlar içinde yapılan her türlü bina inşaatı (ilave ve tadiller dahil), inşaat veya tadilat ruhsatının alınmasında Ek Madde 6'da yer alan tarifede gösterilen nispet ve hadlerde bina inşaat harcına tabidir.

4. Harcamalara Katılma Payları

Belediyelerin öz gelirlerinden birisi de harcamalara katılma paylarıdır. Harcamalara katılma payları kanunda 3 çeşit olarak belirtilmiştir.

4.1. Yol harcamalarına katılma payı

Yol harcamalarına katılma payı, belediyelerce veya belediyelere bağlı müesseselerce inşa, tamir ve genişletilmeye tabi tutulan yolların iki tarafında bulunan veya başka bir yola çıkışı olmaması dolayısıyla bu yoldan yararlanan gayrimenkullerin sahiplerinden meclis kararı ile alınmaktadır. Aşağıda belirtilen şekillerde bu pay talep edilebilmektedir.

* Yeni yol açılması;

* Mevcut yolların yüzde 40 nispetinde veya daha fazla genişletilmesi;

* Kaldırımsız ve bakımsız bulunan yolların, kaldırım veya parke kaldırım haline getirilmesi veya asfalt yapılması, kaldırım veya şose halindeki yolların da parke, beton veya asfalta çevrilmesi;

* Mevcut kaldırım veya parkelerin sökülüp yeniden düzenlenmesi,

4.2. Kanalizasyon harcamalarına katılma payı

Belediyelerce ve belediyelere bağlı müesseselerce, kanalizasyon tesisi yapılması halinde bu pay alınır. Bunlardan faydalanan gayrimenkullerin sahiplerinden alınır.

4.3. Su tesisleri harcamalarına katılma payı

Belediyelerce veya belediyelere bağlı müesseselerce beldede su tesisleri yapılması halinde bu pay alınır. Dağıtımın yapıldığı saha dâhilindeki gayrimenkullerin sahiplerinden talep edilmektedir.

***Harcamalara katılma payları bina ve arsalarda vergi değerinin yüzde 2'sini geçemez.

5. Mali Özerklik Bağlamında Bazı Göstergeler

Belediyelerin kaliteli ve yeterli hizmet sunabilmelerinde mali yerelleşme olarak da ifade edilen mali özerkliğin önemi büyüktür (Çetinkaya ve Demirbaş, 2010:1-18). Merkezi yönetimden gelen paya ek olarak belediyelerin kendi öz

gelirleri mali özerkliği arttırıcı bir unsurdur. Anayasanın 127. Maddesinde “*Ma-halli idarelerin belirli kamu hizmetlerinin görülmesi amacı ile kendi aralarında Cumhurbaşkanının izni ile birlik kurmaları, görevleri, yetkileri, maliye ve kolluk işleri ve merkezi idare ile karşılıklı bağ ve ilgileri kanunla düzenlenir. Bu idarelere, görevleri ile orantılı gelir kaynakları sağlanır.*” hükmü yer almaktadır. Bu hüküm ile mahalli idarelerin, kamu hizmetlerinin finansmanı için bir takım mali kuruluşlar oluşturmasının ve gelir elde etmesinin önü açılmıştır.

Bu konu bağlamında belediye gelirleri hakkında bazı mali içerikli bilgilere ulaşılmıştır. 2016 yılına ait bu bilgiler en güncel şekli ile Muhasebat Genel Müdürlüğü resmi internet sitesinden alınmıştır.³

Tablo 8. Belediye Bütçe Dengesi Göstergesi (2016)

Bütçe Geliri	81.838.762.163
Bütçe Gideri	92.147.876.993
Bütçe Dengesi	-10.309.114.830
Oran	-12,60%

Tablo 8’de 2016 yılında belediyelere ait bütçe dengesi gösterilmektedir. Bütçe dengesi, bütçe gelirinin bütçe giderine oranlanması ile bulunmaktadır. Buna göre belediye bütçe giderlerinin gelirlerine oranla daha yüksek olduğu görülmektedir. Bütçe açığı % 12,60 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 9. Faaliyet Dengesi Göstergesi (2016)

Faaliyet Geliri	139.608.073.197
Faaliyet Gideri	73.230.419.869
Faaliyet Dengesi	10.843.539.696
Oran	47,55%

Tablo 9 belediyelerin faaliyet dengesi hakkında bilgi vermektedir. Faaliyet dengesi 5018 sayılı kanuna göre hesaplanan bir göstergedir. Faaliyet gelirinin faaliyet giderlerine bölünmesi ile elde edilmektedir. Belediyeler bu açıdan olumlu sayılabilecek bir durumdadır. Faaliyet dengesi 2016 yılında % 47,55 olarak hesaplanmıştır.

3 <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/sites/3/2019/02/2016-Y%C4%B11%C4%B1-Mali-Analiz-Raporu.pdf>

Tablo 10. Yükümlülük Göstergesi (2016)

Toplam Yükümlülükler	78.823.283.733
Faaliyet Geliri	139.608.073.197
Oran	56,46%

Tablo 10’da ifade edilen yükümlülük göstergesi, faaliyet gelirlerinin toplam gelirlere bölünmesi ile elde edilmektedir. Mahalli idareler içinde en çok yükümlülüğe sahip olan kurumlar belediyelerdir. 2016 yılında belediyeler %56,46 oranında yükümlülük oranına sahiptirler. Yükümlülüklerin büyük kısmını; kredi borçları, yaptırıldıkları işler ve satın aldıkları ürünler karşılığında ödedikleri tutarlar yer almaktadır.

Tablo 11. Yükümlülük Dağılımı Göstergesi (2016)

Kısa Vadeli Yükümlülükler	34.244.540.108
Toplam Yükümlülükler	78.823.283.733
Oran	43,44%

Belediyelerin nakit planlaması yapabilmesi için yükümlülüklerinin ne kadarının kısa vadeli olduğu önem taşımaktadır. Aksi halde sundukları hizmetlerde aksamalar meydana gelebilecektir. Bu açıdan bakıldığında belediyeler iyi bir görünüme sahiptir. Kısa vadeli yükümlülükleri toplam yükümlülüklerinin % 43,44’ü kadardır.

Tablo 12. Vadesi Geçmiş Yükümlülük Göstergesi (2016)

Vadesi Geçmiş Yükümlülükler	8.846.316.234
Toplam Yükümlülükler	78.823.283.733
Oran	11,22%

Tablo 12’de ifade edilen gösterge ise belediyelerin yükümlülük yönetimindeki kabiliyetini ölçmeye yaramaktadır. Belediyeler bu açıdan mahalli idareler arasındaki durumu en kötü idare olarak dikkat çekmektedir. Toplam yükümlülüklerinin % 11,22 gibi kısmını zamanında yerine getiremediği görülmektedir.

Tablo 13. Bağımlılık Göstergesi (2016)

Merkezi Yönetimden Alınan Transferler	47.349.895.493
Bütçe Gelirleri	81.838.762.163
Oran	57,86%

Tablo 13 bu çalışmanın konusu ile ilgili en önemli göstergelerden biridir. Zira tabloda gösterilen bağımlılık göstergesi belediyeler açısından anlamlı sonuçlar ortaya koymaktadır. Zira belediyeler sunması gereken hizmetleri finanse edebilmek için ihtiyaç duydukları gelirlerin bir kısmını merkezi yönetimden verilen paylardan elde etmektedirler. Diğer kısmını ise öz gelir olarak ifade edilen kaynaklardan temin etmektedirler. Emlak vergisi belediyelerin en önemli öz gelirlerinden birisidir. Ayrıca Belediye Gelirleri Kanunu kapsamında alınan vergiler, harçlar, gayrimenkullerin kira gelirleri, her türlü girişim ve iştirak gelirleri de belediyelerin öz gelirleri arasında yer almaktadır.

Bir belediyenin zamanında ve kaliteli hizmet sunması yeterli miktarda öz gelire sahip olmasına bağlıdır. Bir başka deyişle belediyelerin mali özerkliği arttıkça sunduğu hizmet kalitesi de artmaktadır. Ayrıca öz gelirlerin artması belediyelerin merkezi yönetime olan bağımlılıklarını da en aza indirecektir. Bu nedenle bağımlılık oranının az olması belediye açısından istenen bir neticedir. 2016 yılında belediyelerin toplam bütçe geliri 81.838.762.163 TL olarak hesaplanmıştır. Merkezi bütçeden aktarılan pay ise 47.349.895.493 TL'dir. Yani belediyelerin bağımlılık göstergesi % 57,86'dır. Bu esasen istenen bir durumdur. Türkiye'de belediyelerin mali özerkliğinden bahsetmek mümkün görünmemektedir.

Tablo 14. Vergi Gelirleri Göstergesi (2016)

Vergi ve Benzeri Gelirler	12.225.548.824
Bütçe Gelirleri	81.838.762.163
Oran	14,94%

Tablo 14 ise vergi gelirleri özelinde belediyelerin bütçe gelirlerini incelemektedir. Vergi gelirleri göstergesi olarak ifade edilen bu gösterge türünde belediye bütçe gelirlerinin ne kadarını vergilerin oluşturduğu görülmektedir. Bu göre 2016 yılı sonu itibarıyla belediye bütçe gelirlerinin % 14 gibi düşük bir kısmını vergiler oluşturmaktadır.

6. Sonuç

Belediyeler, kaliteli ve zamanında hizmet sunabilmeleri için mali özerkliği kazanmaları gerekmektedir. Mali özerklik ise, merkezi yönetimden gelen paylar dışında kalan öz gelirlerin miktarının artmasına bağlıdır. Daha da ötesi belediye bütçeleri içinde öz gelirlerinin payı çok yüksek olmalıdır. Bu sayede belediyeler merkezi yönetime bağımlılıktan kurtulacak ve daha kaliteli hizmet sunma imkânına kavuşacaklardır. Türkiye’de belediyelerin öz gelirleri 2464 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu ile hüküm altına alınmıştır. Belediyeler bu kanun çerçevesinde belirlenen gelir kaynaklarından yararlanmaktadır. Çalışmada belediyelerin üç tür öz geliri olduğu tespit edilmiştir. Belediye vergileri, belediye harçları ve harcamalara katılma payları belediyelerin en temel gelir kaynaklarıdır. İlan ve Reklam Vergisi, Eğlence Vergisi, Çevre Temizlik Vergisi başlıca vergi çeşitleridir. İşgal harcı ise belediyelerin önem verdikleri bir kaynak olarak dikkati çekmektedir. Ayrıca harcamalara katılma payları da belediyelerin topladığı gelirlerdendir.

Ayrıca Muhasebat Genel Müdürlüğü internet sitesinden elde edilen bazı veriler de çalışma kapsamında dahil edilmiştir. Bu kapsamda 7 ayrı gösterge ile belediyelerin mali durumları ve özellikle mali özerliği sorgulanmıştır. Bu göstergelerin çoğunda belediyeler açısından iç açıcı bir tablo görülmemiştir. Sonuç olarak belediyelerin merkezi yönetime bağımlılık derecesinin yüksek olduğu ve mali özerklik açısından istenen seviyede olmadığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Altıngöz, S. (2011). Emlak vergisi ve belediye gelirleri içindeki payı (Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, SBE, 1-117, 2011
- Arikboğa, Ü. (2016). Türkiye’de Belediyelerin Gelir Yapısı: Sorunlar ve Çözüm Önerileri/Revenue Structure of Municipalities in Turkey: Problems and Solution Proposals. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 13(33), 276-297.
- Ayyıldız, Y. (2012). Türkiye’de Mahalli İdareler Vergi Gelirlerinin Gelişim Trendi: 2006-2010 Dönemi. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 1(2), 1-20.
- Bağdigen, M., & Tunçer, M. (2004). Yolsuzluğun kamu gelirleri üzerine etkisi: Belediye gelirleri üzerine ampirik bir çalışma. Vergi Dünyası, 272(4), 168-174.
- Çetinkaya, Ö., ve Demirbaş, T. (2010). Belediye Gelirlerinin Analizi ve Mali Özerklik Açısından Değerlendirilmesi. Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, (53), 1-18.
- Çiçek, G. H., & Yavuz, S. İ. (2014). Vergi-Harcama Paradoksu: Türkiye’de Belediyeler Üzerine Bir Araştırma. Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, 23(4), 17-31.
- Göçer, K. (2015). Mali Tablolar Analizi: Pendik Belediyesi Örneği. Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, 10(1).
- İpek, S., ve Engin, R. (2016). Belediye Gelirleri İçinde Harcamalara Katılma Paylarının Yeri Ve Önemi: Çanakkale Belediyesi Örneği. Yönetim Bilimleri Dergisi, Cilt / Volume: 14, Sayı / N: 28, ss. / pp.: 467-481,
- İpek, E. A. Ş. (2018). Türkiye’de Belediye Gelirlerinin Değerlendirilmesi. Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 20(2), 1-19.
- Keleş, R. (1972). Belediye Gelirleri ve Mali Denkleşme. Amme İdaresi Dergisi, 5(1), 58-75.
- Korlu, R. K., & Çetinkaya, Ö. (2015). Türkiye’deki Belediyelerin Mali Özerkliğin Öz Gelirler Bağlamında Analizi ve Değerlendirilmesi. Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 3(4).
- Ökmen, M., & Koç, N. (2015). Türkiye’de Belediye Gelirleri İçinde Borçlanma ve Borçların Azaltılması İçin Öneriler/Borrowing as a Municipal Revenue in Turkey and Suggestions About Debt Reduction. Yönetim ve Ekono-

mi, 22(2), 551.

Sivrekli, E. (2015). Türkiye’de Merkezi Yönetim İle Belediyeler Arasındaki Mali İlişki: Şanlıurfa Örneği. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (46), 21-42.

Toprak, Y. (2007). Turizmin belediye gelirleri üzerindeki etkisi: Didim Belediyesi örneği (Doctoral dissertation, Adnan Menderes Üniversitesi).

Türkoğlu, İ. (2012). Belediye Gelirleri Ve Yeni Bir Gelir Kaynağı Olarak Şehirleşme Rantı. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 11(40), 293-305.

Yüksel, F. (2003). Belediye Gelirlerinde Yetersizlikler Ve Alternatif Çözüm Önerileri. Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 3(6), 48-60.

KARŞILAŞTIRMALI BAKIŞ AÇISINDAN AGONİSTİK VE MÜZAKERECİ DEMOKRASİ MODELLERİ¹

Dilek CANYURT²
Mehmet DALAR³

Giriş

Günümüz modern toplumlarında, demokrasilerin sadece elitlerin yönetimi, seçim sistemi veya kişisel haklar olarak algılanması ile seçimlere olan halk katılımının minimize olması, liberal demokrasinin ontolojik bir dar boğazda olduğunu göstermektedir (Wingenbach, 2011: 120). Bunlar, demokrasi teorisinin kendi içinde çelişkilerinden kaynaklı sorunlardır. Dolayısıyla liberal demokrasi kuramı hem kendi ekolünden hem de eleştirel yaklaşımdan çeşitli tenkitler almıştır (Köker, 1992: 44-49). Liberal demokrasideki sorunlu alanlar, demokrasinin iki temel ilkesi olan eşitlik ve özgürlük arasındaki gerilimli ilişkiden doğmaktadır. Bu ilişki de beraberinde; “değişim ve dönüşümlere uyum”; “ölçü ve ölçek”; “oy vermeye ilişkin temsil sorunları”; “eşit olmayan katılım ve eşit olmayan oy dağılımları”; “demokrasinin yayılımı”; “demokrasie güven fakat demokratik kurumlara güvensizlik”; “sistemin etkililiği karşısında demokratik katılım”; “çatışma karşısında uzlaşma”; “temsil edilebilirlik karşısında yönetilebilirlik paradoksu”; “sağduyusal araç ve amaç olma”; “rıza karşısında etkinlik”; “kimlik”; “demokrasi ve ulus devlet”; “şeffaflık, hesap verilebilirlik” ve “katılımcılık” gibi sorunları da getirmektedir (Öztoprak, Sağır ve Karkın 2005: 2). Eşitlik ve özgürlük konusunda var olan bu tartışmalar Locke’nin başını çektiği düşünce ve vicdan hürriyeti, bireysel temel haklar, mülkiyet hakkı ve hukuk devleti gibi unsurları ön plana çıkartan ve adına “modernlerin özgürlükleri” denilen yaklaşım ile eşit siyasal özgürlükler ve kamusal yaşamın değerlerine daha çok önem veren “eskilerin özgürlükleri” tabir edilen yaklaşımın arasındaki bir tartışma olarak süregitmektedir (Rawls, 2007: 50).

Liberal demokrasinin en çok sorgulanan yönlerinden biri, meşruiyet mesele-

1 Bu çalışma, Prof. Dr. Mehmet Dalar’ın danışmanlığında Dr. Öğr. Görevlisi Dilek Canyurt tarafından hazırlanan “Çok Katmanlı Toplumlarda Demokrasi: Suriye Örneği” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

2 Dr., Öğr. Görevlisi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Mudurnu Süreyya Astarıcı Meslek Yüksekokulu, Bolu/Türkiye. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8509-6141>. dcanyurt@gmail.com

3 Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Bolu/Türkiye. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5044-859X>. mehmetdalar@hotmail.com

sidir ki, Köker bu sorunu beş madde ile özetlemiştir: 1-Liberal demokrasinin hukuk aracılığıyla sunduğu bireysel hak ve özgürlüklerin, bireyin siyasi karar-alma süreçlerine katılımını sağlayamaması, sadece özel alanda kalması. 2- Demokrasinin hiyerarşik kurumsal yapısının, bireylerin siyasi süreçlerde seslerini duyurmalarını engelliyor olması. 3- Yenidünya düzeninde ortaya çıkan bireylerin grup aidiyetleri ile ilgili taleplerine cevap verememesi. 4- Liberal demokrasilerde, bireylerin iyi yaşam taleplerinin siyasi yansımalarına kapalı bir sistem olması, dolayısıyla siyasi tartışma konularının sınırlandırılmış bulunması. 5- Siyaseti, devletin varlığı ve bekası gibi kaygıların belirliyor olması (Köker, 1996: 113-114). Diğer taraftan da etnisite, milliyet, din, dil ya da ırk bakımından parçalı yapılara sahip devletlerin oluşturduğu bir dünyada ve artan demokratikleşme alanında liberal demokrasinin de geleneksel halini sürdürmesi son derece zorlaşmıştır (Uluşahin, 2007: 611).

Pratik realiteler de demokrasi teorisini etkilemekte, Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan yenidünya düzeni demokrasi teorisi üzerine yepyeni sorgulamaları da beraberinde getirmektedir (Chan, 2002: 14). Zaten evrensel değerler de farklı özelliklere sahip özel grupların hakları için mücadeleyi desteklemektedir (Koopmans ve Statham, 1999: 653). Yukarıda değinildiği üzere demokrasi teorisini kendi içerisinde bazı paradokslarının olması, yeni arayışlara ve yeni demokrasi kuramları geliştirilmesine zemin hazırlamıştır (Köker, 1992: 44-49).

Modern çağa özgü siyasal sorunlara çözüm üretemeyen ve bu nedenle de meşruiyet bunalımı yaşayan liberal demokrasiyle ilgili oluşan ve yaygın hale gelen eleştiriler, demokrasi içinde bir yol ayırımına gelindiğinin işaretleridir. Demokrasinin klasikleşmiş çoğulcu anlayışının getirdiği sorunlar kümesi, demokrasinin sınırları içerisinde yeni modeller geliştirme yönelimini arttırmıştır (Sitembölükbaşı, 2005: 144). Dahası her ayrı toplum, gelenek ve özel koşullar için farklı öneriler üretmek artık bir gereklilik haline gelmiştir (Mouffe, 2015: 58). Bu bağlamda liberal demokrasinin bir yönetim süreci olarak vadettiklerinin yerine, kültürel değerler ve farklı bağlamları göz önüne alarak geniş bir perspektiften demokrasi konusunun ele alınması şeklinde akademik tartışmalar yapılmaktadır (Pace 2009: 7). Bu süreç, özellikle liberal demokrasinin eleştirilen yönlerini törpüleyerek yine insanların kendi kendilerini yönetecekleri, temel demokratik öğelere sahip, demokrasinin farklı modelleri ile çözüm arayışlarını hızlandırmıştır.

Özellikle demokrasinin en yaygın olarak kabul gören özelliklerinden biri olan, çoğunluğun yönetimi sistemi, azınlık haklarının çiğnenmesi sorununu gündeme getirmiştir. Bu soruna çözüm olarak ise çoğunluğun yönetiminin sınırlandırılması şeklinde eğilimler vardır. Bu amaçla konfederalizm, federalizm ve ortaklaşmacı modeller türetilmiştir (Schimtter ve Karl 1995: 70-71). Güncel olarak dünyada,

pek çok ülkede demokrasi söylem düzeyinde de olsa, çoğulculuk ve katılımcılık özellikleri öne sürülerek ele alınmaktadır. Bunun temel nedenleri; modern dünyanın getirdiği sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yapıların, toplumsal barış ve istikrarın sağlanması için, farklı kimlik ve aidiyetlere yönetimde söz hakkı tanımayı gerektirmesidir (Korkut, 2012: 67).

Liberal demokrasinin çıkmazları neticesinde artan demokrasi talepleri ve demokrasinin pratik olarak yeniden tanımlanması istekleri, Batı demokrasilerinde ortaya çıkan düşük oy kullanımı ile yansımaları göstermektedir. Dünyanın her yerinden insanlar, ilerlemek ve kendi özgürlüklerini onaylatmak veya en azından korumak için arayış içindeler ve bu amaçla pek çok sosyal hareket oluşmakta ve yeni tanımlamalar yapılmaktadır (Fuentes ve Frank: 1989). Günümüzde homojen toplumlar diye varsayılan toplumlarda bile bireylerin pek çok farklılıkları vardır ve gerçekte bütün toplumlar heterojendir. Bunun ötesinde eşitlik denilen şey ise soyut bir kavramdır (Villoro, 1998: 100). Bu perspektiften, çoğulcu, katılımcı ve müzakereci gibi çok katmanlı toplumlar için farklı teorik yaklaşımlar geliştirilmek suretiyle, problemlerin çözümünü olabildiğince geniş bir halk tabanına yaymak, demokrasinin temel hedeflerinden biri haline almıştır (Korkut, 2012: 67).

Başka bir deyişle, kimlikli farklılıkların egemen olduğu çok kültürlü, çok etnili coğrafyalarda farklılaşan talepleri karşılamada demokrasi anlamında paradigmatik bir yetersizlik söz konusudur. Özellikle farklı kimlikteki halkların bir arada yaşadıkları toplumların barış içerisinde yaşayabilmeleri adına bir demokrasi modeline ihtiyaç bulunmaktadır. Son dönemlerde de ciddi bir biçimde tartışılan; farklılıkları kabullenmek ve tanımak suretiyle katılımcılığı temel alan radikal demokrasi modelleri -müzakereci demokrasi ve agonistik demokrasi alt dallarıyla- dikkat çekici bir önem kazanmaktadır (Özdemir, 2013: 75). Bu amaçla çalışmanın birinci kısmında, müzakereci demokrasi ve agonistik demokrasi kuramının açıklandığı radikal demokrasi kuramları başlığı altında elverdiğince geniş bir şekilde anlatılmıştır.

Radikal Demokrasi Kuramları

Gelişen modern siyasal kuram tartışmaları arasında kendini liberalizmin eleştirisinden besleyen farklı demokrasi anlayışlarından (Köker, 1996: 110) en önemlilerinden biri, radikal demokrasi kuramıdır. Ernesto Laclau ve Mouffe, Chantal Mouffe “Hegemonya ve Sosyalist Strateji” adlı eserinde radikal demokrasi tasarısını, toplumsalın çoğulluğunu ve belirsizliğini kabul eden köklü bir özgürlük anlayışına sahip bir yaklaşım olarak tanımlamıştır (Laclau ve Mouffe, 2017: 235-236). Laclau ve Chantal Mouffe radikal demokrasi kuramlarının sosyalist bir boyut taşıdığını ve bu kuramların sosyalizmin yeniden genişletilerek formüle edil-

mesi idealini taşıdığını belirtmektedirler (Laclau ve Mouffe, 2017: 273-292). Adı geçen eserde ele aldıkları hegemonya kavramını, Gramsci'nin bakış açısını temel alarak daha da geliştirdikleri görülmektedir. Onlara göre hegemonik ilişki siyasetin kurucusudur. Toplumsal dokuyu oluşturan, hepsi birer tikellik olan farklı söylemler vardır ve bunların aralarında, toplumsal antogonizmalar bulunmaktadır. Toplum içinden çıkan belli bir tikelliğin, evrenselliğin temsilini üstüne alması ise hegemonik ilişkinin tarifini verir. Bu ilişki ise sabit değil, daima tersine çevrilebilir niteliktedir. Bu anlamda da Laclau ve Mouffe, demokrasinin radikalleşmesini halihazırdaki iktidar ilişkilerinin dönüşümü ve yeni bir hegemonyanın yerleştirilmesi olarak tasavvur etmektedirler (Laclau ve Mouffe, 2017: 7-19).

Jürgen Habermas liberal demokrasinin, toplumu oluşturan tüm gruplar ve kolektif kimliklerin katılımını sağlayarak yeniden kurgulanması amacındadır (Habermas, 1999: 137). Bu bağlamda, radikal demokrasi kuramının siyaset anlayışı; kimlik-fark ilişkisini merkeze koyarak, devletin egemenliği anlayışını sorun sallaştıran, siyasal alanı küresel-ulusal-yerel etkileşim yönüne doğru genişleten, devlet ve siyasi partiler gibi sivil toplumu da siyasi bir özne olarak düşünerek liberal demokrasi bünyesinde katılımcılığın önemini vurgulayan bir perspektif sunmaktadır (Keyman, 1999: 11). Demokrasiyi sadece bireysel özgürlükler açısından değil aynı zamanda halkın değişik çıkarlarını gerçekleştirecek bir araç olarak yüksek katılım gerektirdiği ileri sürülen (Tunç 2008: 1122) radikal demokrasi, tek-tipleştirici siyaseti eleştirmekte ve toplum içerisindeki farklı seslerin dikkate alınarak, demokratik alanın genişletilmesinin gerekliliğine vurgu yapmaktadır (Laclau ve Mouffe, 2017: 21). Dolayısıyla, radikal ve çoğul bir demokrasi tasarısı eşitlikçi bir anlayış temelinde en uç noktada bir alanlar özerkleşmesinin mücadelesidir (Laclau ve Mouffe, 2017: 256).

Radikal demokrasi kuramı; ciddi değişim ve dönüşümler geçiren, modern toplumlarda demokratik yönetimin nasıl olması gerektiği sorusuna verilen yanıtlardan oluşmaktadır. Keyman bu sorulara en değerli yanıtların, müzakereci ve agonistik demokrasi olarak adlandırılan radikal demokrasi kuramları tarafından verildiğini iddia etmektedir (Keyman, 1999: 137). İlerleyen bölümlerde ayrıntılı bir şekilde değinileceği üzere müzakereci model, farklılıkların uzlaştığı bir toplum modeli üzerine odaklanırken, agonistik modelde, çoğulcu demokrasinin varlığının temeli çatışmalardır. Diğer yandan radikal demokrasi, son dönemlerde ortaya çıkmış fazla geçmişi olmayan bir paradigmadır. Dolayısıyla modelin, uygulanabilirliği açısından bakıldığında, tartışılacak yönlerinin olduğu da kabul edilmesi gereken bir durumdur. Ancak yine de normatif olarak, farklılıkların birlikte yaşamalarına zemin hazırlayan alternatiflerden birisidir (Özdemir, 2013: 82).

Müzakereci Demokrasi

Yukardaki bölümlerde liberal demokrasi kuramının paradokslarından ve uygulamalarındaki bazı eksikliklerinden bahsedilmiştir. Bu çerçeveden, liberal demokrasinin eleştiri alan eksikliklerini giderme adına, uluslararası alanda en çok tartışılan tezlerden biri de Alman felsefeci ve sosyolog Jürgen Habermas'ın "deliberative demokratie" orijinal adıyla meşhur "müzakereci demokrasi" teorisidir (Çiçek, 2012: 26).

Devlette kurum ve kuralların oluşturulmasında ve tüm problemlerin çözümünde karşılıklı görüşmeye, danışmaya ağırlık veren bir yaklaşımı esas aldığı ifade edilen (Tunç 2008: 1124) müzakereci demokrasi modelinde, liberal demokratik⁴ modellerin meşruiyet krizini aşma çabası vardır. Habermas, diktatörlüklerin zulmüne karşı ancak siyasetin hukukileştirilmesi ile çözüm bulunabileceğini (Habermas, 2002: 164) belirtmiştir. O'na göre modern devletler ancak hukuki bir temel ile biçimlendirilebilecektir ve siyasetin hukukileştirilmesi ise meşruiyet anlamına gelmektedir (Habermas, 2002: 148). Rawls da aynı bakış açısından yola çıkarak liberal meşruiyet ilkesini, siyasal gücün ancak esasları özgür ve eşit vatandaşlar tarafından makul olarak onaylanabilecek bir anayasa ile tam olarak elde edilebileceğini belirterek tanımlamıştır (Rawls, 2007: 174).

Habermas'ın meşruiyetin temelini insan haklarını önceliyerek ele aldığını da belirtmek gerekir. Dahası O insan haklarını da Batı tipi ferdiyetçilik anlayışı ile bağdaştırmaktadır. Çünkü Batı tipi ferdiyetçilik bireysel özgürlüğe dayandığı içindir ki ancak özgür bireyler müzakerelerde aktif katılımı sağlayabilmektedirler. Diğer yandan Doğu tipi, toplumu ve ya cemaati önceleyen bakış açısına da yer açmak istemektedir. Habermas müzakereci modelde ortaya koyduğu, devlet eliyle oluşturulan müzakere kurumlarının cemaat düşüncesini içerdiğini ancak bireysel olarak eşit ve özgür bireylerin buradaki katılımını da ferdiyetçilik tarafını oluşturduğunu ifade ederek (Habermas, 2002: 160-164) Doğu ve Batıya ait toplumsal dinamikler arasında bir orta yol bulmaya çalışmıştır.

Habermas müzakereci prosedürleri demokratik sürecin merkezine koymaktadır. (Habermas, 1996: 296). Bununla birlikte Habermas müzakereci politikanın toplumun bir kısmı olarak kaldığını, yani ne toplumun merkezinde ne de tepesindeki bir politika olduğunu belirtmiş, bireyler arasında bir eylem sistemi olarak tarif etmiştir (Habermas, 1996: 302). Bu bağlamda Habermas bütün hükümet kurumları ve sosyal yapılar için müzakere süreçlerini önermemektedir (Habermas, 1996: 304). Habermas'ın, müzakereci siyaset için önerdiği prosedürler, söylemsel ve iletişimsel bir yol kullanarak tartışmalar ile uzlaşmaya varmayı amaçlamak-

4 Buna rağmen Habermas, ilke ve yöntemsel olarak Marksist düşüncüyü benimsemiştir (Şen, 2011: 41).

tadır. Bu perspektif ise, demokrasi kuramları içerisinde devleti merkeze taşıyan görüşten daha farklı yaklaşımların ortaya konmasına zemin hazırlamaktadır (Habermas, 1999: 45). Müzakereci demokrasi, az ya da çok özerkliğe sahip çeşitli kamusal alanların geliştirilmesi, anayasal çerçevede kurumsallaşmış ağlar ile toplumsal görüş ve iradelerin merkeze ulaştırıldığı prosedürler ve bunlara ek olarak sosyal uyum, para ve idari güç olarak tarif edilmiştir (Habermas, 1996: 288-299). Bu siyasi sistem, merkezsiz bir toplum görüntüsü ile birlikte siyaset, kamusal alanların çevresel ağına bağlanmıştır (Habermas, 1996: 298). Günümüz seçim sistemlerinde seçmenlerin sandık başlarında yapmış oldukları tercihlerin, piyasadaki müşterilerin tercihlerinden farkı yoktur (pazardan ürün seçmek gibi⁵). Seçmen, aslında sadece iktidar için yarışan taraflara iktidara yürüme yolunu açmaktadır (Habermas, 1999: 40). Oysa, müzakereci demokrasi modeli, toplumu karar alma süreçlerine katmaktadır (Benhabib, 1999: 105) ve bu şekli ile de, toplumu yönetimin merkezine taşımış olmaktadır.

Müzakereci modelde iletişimsel süreçlerin nasıl olacağı ise önem kazanmaktadır. Bu model, kamusal alanların iletişimsel ağı ve demokratik prosedürler yoluyla özneler arasında en üst uzlaşmaya ulaşmayı amaçlar. Kamusal alanlar, parlamento içinde ve dışında onun müzakere organlarında ya da özneler olmayan diğer alanlardadır ki, buralarda ortaya çıkan mantıklı ya da az mantıklı siyasi görüş ve iradeler siyasetin konusunu oluşturmaktadır (Habermas, 1996: 299). Müzakereci modelde öngörülen demokratik prosedürler, bilgi akışının engellenmediği ve yeterince bilgi akışı ile adil ve makul sonuçların elde edildiği ön kabulü ile pragmatik düşüncelerin uzlaştığı, kişilerin kendi görüşlerini ve adalet anlayışlarını müzakere ettikleri bir ağı ifade etmektedir (Habermas, 1996: 296). Müzakereye katılan herkes soru sorma, tartışma açma, konuşma edimini başlatma, sorgulama noktasında eşit fırsatlara sahiptir. Herkes, belirlenmiş konuları sorgulama hakkına da sahiptir. Aynı zamanda, herkesin müzakere sürecinin işleyişi ve yürütülmesi hakkında yeni hipotezler ortaya koyma hakkı da vardır. Bu sistemde katılımcıların kimliğinin önemi yoktur. Hatta o kadar ki, dış ülkelerdeki kişiler bile, kendilerini etkileyen meselelerde müzakere süreçlerine katılabileceklerdir (Benhabib, 1999: 105). Müzakereci modelde siyasal süreçler büyük ölçüde uzlaşmaya dayalıdır. Ancak bazı durumlarda, konsensüse varma ihtimali olmayan çatışan siyasal çıkar ve değerler için bir dengelemeye ihtiyaç vardır (Habermas, 1999: 43). Habermas bunun başarısız olduğu koşullarda bir dizi prosedürün devreye sokularak dengeyin bulunacağına (Habermas, 1999: 43) dikkat çekmektedir. Benhabib, toplumsal yapının, çıkarların çatışmasını ve iş birliğini gerektiren koşulları içerdiğini ve

⁵ Örnek yazara aittir.

demokratik prosedürlerin, birey veya grupların çıkarları zedelense bile, ortak iş birliği koşullarının meşru çözümler ürettiğine, olumsuz etkilenen tarafları ikna edebilecek şekilde tasarlanması gerektiğini belirtmiştir (Benhabib, 1999: 110). Özellikle müzakereci yöntemde görüşlerin başkaları tarafından kabul görebilmesi adına gerekçelendirilmesinin zorunlu kılınıyor olması, bu yöntemin en güçlü yönünü oluşturmaktadır (Cohen, 1999: 150). Müzakereci siyaset hukuki toplum için söylemsel bir sosyo-devlet modeli öngörmektedir (Habermas, 1996: 302).

Habermas, müzakereci demokrasinin başarısını iletişim usullerinin kurumsallaşmasına bağlamıştır. O'na göre liberal sistemde halk, verili dünyaya körü körüne bağlı, kalmaktadır. Müzakereci sistemde ise iletişim sadece parlamentoda kalmamakta kamusal alanda oluşan düşünsel kaynakların, sistematize edilmiş iletişim ağlarıyla irade oluşumuna katkı sağlayacağını iddia etmektedir (Habermas, 1999: 46-47). Eşit bireyler arasında özgür tartışmayı kolaylaştıran bir kurumsal çerçevenin yanı sıra, rekabete dayalı düzenli seçimler, tanıtım koşulları, yasal denetim gibi araçlarla donatılmış bir sistemi öngörmekte ve kamusal iktidarın yetkinliğini ise müzakerelere bağlamaktadır (Cohen, 1999: 146-147). Benhabib, kurumsallaşmış iletişim süreçleri de diyebileceğimiz müzakere prosedürlerinin toplumdaki değer ve anlayış gibi çatışan farklılıkların çözümü adına en güzel cevabı sunduğunu ve müzakereci usullerin, çıkar çatışmalarını herkesin kabul edebileceği bir iş birliği zeminine çekebileceğini belirtmektedir (Benhabib, 1999: 110).

Cohen eşitlik ve adaletin sağlanmasının temel şartını müzakereci modelin sağladığını iddia etmekte, bunun için de müzakere süreçlerde olması gereken temel özellikleri şu şekilde tarif etmiştir: 1. Bağımsız bir şekilde süregiden bir iş birliğidir. 2. Müzakerelere zemin hazırlayan kurumlar ve normlar da daha önceden müzakerelerle oluşturulmuştur ve katılımcılar organize hareket etmeyi kabul etmişlerdir. Zira eşit vatandaşlar arasında özgür müzakere meşruiyetin temelidir. 3. Müzakereci ortamlar, farklı ideallere, inançlara ve referanslara bağlı olarak yaşamlarını devam ettiren bireylerin katılımıyla oluşan çoğulcu bir yapıyı ifade eder. Katılımcılar bir yandan müzakereci çözümlere ulaşmayı taahhüt ederlerken, diğer taraftan kendilerine ait başka hedeflere de sahiptirler. 4. Demokratik birliğin üyeleri müzakereleri meşruiyetin kaynağı olarak görürler ve sadece müzakereci sonuçlarla değil onların yansımalarına da önem verirler. Yani müzakere ve onların sonuçları arasındaki bağlantıyı görmeyi tercih ederler. 5. Katılımcılar birbirlerinin müzakere edebilecek kapasiteye sahip olduğunu önceden kabul ederler (Cohen, 1997: 72-73). Yine Cohen demokratik ortaklık olarak tarif ettiği müzakere süreçlerini kamu yararı ortak hedefine bağlamıştır. Bu hedefin yerine gelmesi için ise samimiyetin gerekliliğini vurgulamış, birey veya grup çıkarlarının söz konusu olamayacağına değinmiştir. O'na göre, müzakereci demokrasi ak-

tif vatandaşlığın teşvik edildiği ve bu sistem sayesinde ortak çıkarlar konusunda kayıtsız kalan bireylerin de bir arayış içerisine girerek aktive olacağı bir siyasal yapıdır (Cohen, 1997: 73-83).

Habermas, kamusal alandaki görüşlerin iletişim ağları veya belli prosedürler ile yönetici erke ulaştırılmasının demokratik sistemin elini son derece güçlendireceğini ve demokratik yönetimin meşrulaştırılmasının ötesinde rasyonelleşmesinin de sağlanacağını iddia etmektedir (Habermas, 1999: 48). Ayrıca Habermas, demokratik görüş ve iradenin rasyonelizasyonunda ise çok önemli bir kaynak olarak iletişim ve bununla ilgili prosedürleri göstermektedir ve rasyonelizasyona meşruiyetin ötesinde önem atfetmektedir (Habermas, 1996: 300. O'nun tarif ettiği iletişimsel rasyonellik, müzakere sürecindeki tarafların başlangıçtaki kendi görüşlerini aşarak ortak bir kanıya varmalarını sağlayan argümanlara dayalı konuşmaların görüş birliğiyle sonuçlanmasına olanak tanıyan bir anlamı taşımaktadır (Habermas, 2001: 34) ve burada rasyonelliği sağlayan müzakere süreçlerinin kendisidir.

Müzakereci modelde, müzakere süreci sonunda çoğunluğun kararının geçerli olduğu bir sistem önerilmektedir. Bu durumun rasyonelitesini, toplumun çoğunluğu tarafından kabul edilen bu kararlara, herkesin eşit bir şekilde katılarak özgürce fikirlerini açıkladıkları bir müzakere süreci sonrasında ulaşılmaya bağlamıştır. Bu kararlar ilanihaye devam etmek zorunda değildir. Uygun gerekçelerle yapılan bir itiraz neticesi değiştirilebilir bir özelliğe sahiptir (Benhabib, 1999: 109). Aynı perspektiften Benhabib müzakereci modelin neden rasyonellik ve meşruiyet kaynağı olduğunu şu şekilde açıklamıştır: Bir bireyin farklı etik ve siyasal konuların getirdiği farklı bakış açılarını önceden görüp tahmin etmesi mümkün değildir ve bireylerin herkesi etkileyen bir kararın alınmasında önemli görülen bütün bilgilere sahip olması düşünülemez. Bu bağlamda müzakere süreci aynı zamanda bir bilgi edinme metodudur (Benhabib, 1999: 107). Yine Benhabib, meşruiyet ve rasyonelitenin gerek şartlarını şu şekilde belirtmiştir: Toplumun ortak çıkarı olarak görülen şey; özgür ve eşit bireyler arasında rasyonel ve adil biçimde yürütülen kolektif müzakere süreçlerinden kaynaklanmalıdır ve demokrasinin kurumları bunu sağlayacak şekilde dizayn edilmelidir (Benhabib, 1999: 103-104). Bu bakış açısına göre, bağlayıcı güç talep edenlerin herkesin çıkarlarına tarafsız bir şekilde yaklaştığı varsayılmaktadır (Mouffe, 2002: 55).

Habermas, müzakereci demokraside yolun yarısını rasyonel yaşama evreni diye tanımladığı yaşam tarzına bağlamıştır (Habermas, 1996: 302). Yaşama evreni sosyolojik anlamda toplumsal ilişkiler ve bunların tarihi arka planının ötesinde anlam taşımaktadır. O'na göre, dil ve kültür yaşama evreninin kurucu öğeleridir. Çünkü iletişim içindeki bireyler için dilin ifade ettiği kültürel kodların anlamları

ortaktır (Habermas, 2001: 552-557). Habermas yaşama evrenini açıklarken, iletişimlerin gerçekleştiği uzamsal ve zamansal boyutlarla olan ilişkileri de ayrıca dikkate almaktadır (Habermas, 2001: 561). O, yaşama evreni adını verdiği kavramı liberal kültüre, aydınlanmış siyasi topluma ve herşeyden önce inisiyatif kullanabilen sivil topluma bağlamaktadır (Habermas, 1996: 300) Böyle bir modelin işleyişi de zaten bu özelliklerin varlığına bağlanmıştır (Habermas, 2004: 163-164). Yaşam evrenini oluşturan kaynaklar ise geniş oranda kendiliğinden canlanır (Habermas, 1996: 300) ve kendilerini tekar tekrar üretirler ki bu iletişimsel eylemler ile gerçekleşir (Habermas, 2001: 576-577). Dahası bu iletişimsel eylem, yaşama evreninin rasyonelleştirmektedir (Habermas, 2001: 146). Görüldüğü üzere, uzlaşıya yönelik iletişim eylemi ve bu eylemler ve kültürle temellenmiş yaşama evreni rasyonelliği sağlamaktadır ki, bu müzakereci demokrasi modelinin temel hedeflerinden olan rasyonel meşruiyetin zeminini hazırlamaktadır.

Müzakereci demokrasi modeli, her ne kadar toplumun düşünsel kaynaklarını devlet erkine yani merkeze taşıma hedefinde ise de müzakere süreçleri neticesinde alınan kararların uygulanmasında, halkın icra anlamında bir rolü yoktur. Bunların icrasını yine hükümet yapacaktır. Halk, sadece belli açılardan hükümete işaret edebilir. Habermas, halkın etkinliğinin ise sivil toplum örgütlerinde ifadesini bulduğunu belirtmektedir (Habermas, 1999: 48-49). Burada şunu vurgulamakta fayda vardır ki: Habermas, müzakereci demokrasinin başarısını toplu hareket eden vatandaşlara değil, iletişim usullerinin ve koşullarının kurumsallaştırılmasına (Habermas, 1999: 46) ve gayri resmi olarak oluşmuş bulunan toplum görüşlerinin kurumsallaşmış müzakere süreçleri ile olan etkileşimine bağlamaktadır (Habermas, 1996: 298). Çünkü bu sistemde, vatandaşların fikirleri müzakereci prosedürlerle merkeze ulaşarak etkili olacağı için toplu hareket ederek baskı oluşturabilen bir halka gerek kalmamaktadır. Habermas'ın müzakereci modelinde kamusal alanlardaki oluşan bu iletişimsel yapı, aynı zamanda toplum içerisinde problemlerin baskısına bir karşılık gelen çok geniş bir sensör ağıdır (Habermas, 1996: 300).

Toplumsal yapı, çıkarların çatışmasını ve iş birliğini gerektiren koşulları içerir. Demokratik prosedürler öyle tasarlanmalıdır ki, birey veya grupların çıkarları zedelense bile, ortak iş birliği koşullarının meşru çözümler ürettiğine, olumsuz etkilenen tarafları ikna etmelidir. Bu şekilde düzenlenmiş yöntemler, herkesin kabul edebileceği toplumsal iş birliği koşullarında çıkar çatışmalarının ifade edilmesine olanak tanıyarak demokrasi içerisinde çözüm üretmiş olurlar. Bu açıdan çatışmaların, ihtilafların çok olduğu toplumlar için mağdur tarafların söz alabilecekleri temsil yöntemlerine ve çözüm odaklı usullere sahip olmaları önemli bir gerekliliktir (Benhabib, 1999: 110).

Müzakereci demokrasi modelinde yüz yüze söylemsel ilişkilerin öneriliyor olması, bir kitle meclisi önerisi değildir. Doğal olarak boyut sorunun kısıtları olduğu açıktır. Bu modelini amacı, mağdur herkesin kendi düşüncelerini dile getirebileceği birlikler oluşturabilmede, çoğulculuğa öncelik tanımaktır. Bu şekilde, çeşitli örgüt biçimleriyle birbirine bağlanmış ağlar neticesinde karşılıklı tartışma, münazara ve müzakere ortamları sağlanmış olacaktır (Benhabib, 1999: 111). Bu anlamda müzakereci demokrasi modeli, yurttaşlar, gruplar, hareketler ve örgütler arasında söylemsel iletişimin yoğun şekilde işlediği bir kamusal alanın var olduğu ön kabulünden hareket etmektedir (Benhabib, 1999: 121).

Richard Sennett, kamusal kavramını, herkesin katılımına açık bir yaşam bölgesi olarak tarif etmekte ve 18. yüzyıl Avrupa'sında yeni toplumsal etkileşim kalıplarının geliştiği kafe, tiyatro ve opera gibi alanlar üzerinden ilk örneklerinin görüldüğünü ifade etmektedir (Sennett, 2013: 34-35). Dryzek, müzakere alanları ile demokratik karar verme mekanizmalarının kısmen ayrılmasını bu model için anahtar bir unsur olarak görmekte ve müzakere alanlarının devlet baskısının hissedildiği alanlardan uzak toplumsal alanlarda yapılan tartışmalara katılım şeklinde tarif etmektedir (Dryzek, 2005: 220).

Dryzek'e göre, devlet kurumları müzakereler için uygun ortamlar değildir. Zaten, devlet otoritesine bağlı olarak gerçekleştirilen yüz yüze görüşmeler ancak az sayıda kişi ile gerçekleşebilecektir. Dryzek müzakere forumlarını, insanların düşüncelerini değiştirdiği gayri resmi ortamlar ve sonuçlarını da tavsiye niteliğinde kararlar olarak açıklamıştır. O katılımcıların, partizan değil, sadece katılımcı olması gerektiğini (Dryzek, 2005: 227-228) dile getirmiştir.

Habermas'ın önerdiği müzakere modeli, hem parlamenter sistem içinde kurumsallaşmış danışmanlıklar eliyle, hem de oluşturulan siyasi platformların iletişim mekanizması eliyle yüz yüze ilişkiler neticesinde işleyen bir süreçtir (Habermas, 2004: 161). Diğer yandan Dryzek, politik sistemin özellikle farklılıkların müzakerelerini kolaylaştırmak için bir ağ oluşturabileceğini ve buna önyak olabileceğini belirtmiştir. Bu duruma örnek olarak; Amerikan jüri sistemini vermiştir. O, bu tür ağları kurumsal sürekliliğin enformel uç noktası olarak tarif etmiştir (Dryzek, 2005: 230). Devlet öncülüğünde gerçekleştirilen müzakere süreçlerine ise Duncan Ivison, Avustralya örneğini vermiştir. Burada 1991-2001 yılları arasında devlet tarafından uygulanan bir uzlaşma projesi, özellikle azınlık halklarla ve diğer konularla ilgili büyük ilerlemelere neden olmuştur. Parlamento tarafından başlatılan bu hareket ile politik ve siyasi aktiviteler ve tartışmalar sivil toplumun içerisine kadar yayılmış ve genişlemiştir. Parlamentonun bu çabası kesin bir sonuca varılmadan bitmişse de uzlaşma dili, hem yerli topluluklar ile devlet arasındaki ilişkiler için, hem de yerli halk ile yerli olmayan insanlar arasında-

ki ilişkiler için açık bir iletişim arayışının yolu olmaya devam etmiştir (Iverson, 2010: 115-116).

Yukarıda anlatılanlarda da anlaşılacağı üzere müzakereci demokraside, Marksist eleştiri gibi liberalizmin özüne ilişkin bir eleştiri yoktur. Zaten amaçları liberalizmden kopuş değil, onun eksik kalan ahlaki boyutunu tamamlayarak, liberal demokrasi ile bir bağ kurmaktır (Mouffe, 2002: 88). Seyla Benhabib de müzakereci demokrasi kuramının, çoğunluğun hükmettiği siyaset ile temel hak ve hürriyetlere ilişkin liberal güvenceler arasındaki gerilimi aştığını belirtmektedir (Benhabib 1999: 120). Müzakereci öneriler çok çeşitli olmakla birlikte, hepsinin ortak noktası; toplumu oluşturan bireylerin, bilinçli katılım ve tartışma yoluyla bir anlaşmaya vararak en iyi kararları alabilecek olmalarına olan inançlarıdır (Mouffe, 2015: 74). Müzakereci demokrasi modelini savunanlar, politikanın temel konusunun çıkar ve tercihlerden ziyade, akıl ve rasyonel tartışma olduğunu önererek ahlaki bir model sunmaktadırlar (Mouffe, 2002: 54).

Agonistik Demokrasi

Radikal demokrasi kuramları içerisindeki diğer bir model ise, Chantal Mouffe ve Laclau tarafından kuramsallaştırılmış olan agonistik demokrasi yaklaşımıdır ve demokratik yönetimin kamusal alanda işleyişine dair, Chantal Mouffe ve Laclau dışında, Collony, Waren, Phillips, Lefort, Baumann, Bridges, Simon gibi düşünürler tarafından da temsil edilmektedir (Özdemir, 2013: 87). Bu bölümde ise Mouffe ve Laclau tarafından geliştirilen agonistik politik modelde agonistik ilişkilerin tanımı yapılmakta ve bu ilişkiler politik bağlarıyla birlikte ayrıntılı olarak açıklanmaktadır.

Chantal Mouffe, agonistik paradigmayı toplum içerisindeki antagonizmalardan esinlenerek geliştirmiştir ve başlangıçta hedefinin liberal demokratik kurumları metaforik yeniden tanımlamasını yapmak olduğunu açıklamıştır (Mouffe, 2015: 26). Diğer yandan Mouffe, Laclau ile ortaya koyduğu eserinde Sol bir perspektiften radikal çözümler aradıklarını sıkça dile getirmiştir. Ancak Sol projenin demokrasinin radikalleşmesi sürecinde yeniden tanımlanması gerektiğini ve işçi kesiminin dışında her türlü demokratik mücadeleye de yer verecek şekilde bir açılıma ihtiyacı olduğunu da vurgulayarak (Laclau ve Mouffe, 2017: 22-23) Sol düşünce çerçevesine olan bağlılıklarını vurgulamışlardır.

Laclau ve Mouffe agonistik modelin teorik temellerini ve bu modele ait temel dinamikleri 1985 yılında ilk basımı olan “Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics” adlı eserlerinde ortaya koymuşlar ve radikal, özgürlükçü ve çoğulcu bir demokrasi kuramı geliştirebilmek için yeni bir hegemonya kavramı üzerine odaklanmışlardır (Laclau ve Mouffe, 2017: 29-

149). Hegemonya ise antagonizmaların kesiştiği kararsız noktalarda ortaya çıkabilecektir (Laclau ve Mouffe, 2017: 216). Antagonizmalar, hegemonik eylemlerin ortaya çıkmalarına zemin hazırlayan kurucu öğelerdir (Laclau ve Mouffe, 2017: 229). Bu bağlamda teorinin temel kavramları olan antagonizma ve hegemonya ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Laclau ve Mouffe’ın üzerinde çalıştıkları hegemonya, toplumun tamamlanmamış karakterine vurgu yapmaktadır ki, bu durumda toplumsal özgüllükler karşılıklı etkileşimle birbirlerini kendi hegemonyalarına eklemeye çabaları (hegemonik çabalar) içerisindedirler. Bu şekilde hegemonik güç ve hegemonize olan öğeler aynı düzleme ulaşacaklardır (fakat hegemon eklemlediği öznenin kısmen dışında kalmaktadır). Bu düzlemler ise, toplumsalın anlamını kısmen sabitleştiren düğüm noktalarıdır (Laclau ve Mouffe, 2017: 214-215). Nihayetinde, bu eklemleyici hegemonik güç de ayrı ve değişmemiş olarak kalmayı başaramayacaktır (Laclau ve Mouffe, 2017: 258).

Yine Mouffe, Gildas Le Dem’e verdiği bir mülakatta agonistik demokrasi ile ilgili görüşlerini şu şekilde açıklamıştır: “Sol kanat popülizm radikal demokrasiyi desteklemektedir. Laclau’nun tanımlaması ile popülizm toplumdaki oluşan biz ve onların sınırlarının belirlenmesi ile inşa edilir. Bu biz ve onlar ise çok farklı şekillerde oluşmaktadır ve halk verili değildir, dahası politik yapılara karşılık gelen şey onlarla olan ilişkilere de bağlıdır. Önemli olan biz ve onlar arasındaki ilişkinin ne çeşit bir ilişki olduğudur. Duygularla fikirler aracılığıyla savaşmak mümkün değildir. Duygular fikirlerden daha güçlüdür ve fikirlerin bir miktar güçlü olabilmeleri için ise duygulara dönüşmesi gerekmektedir. Rasyonalite olmalıdır ancak Sol’un duyguların gücünü kavraması gerekmektedir” (Mouffe, 2017).

Laclau ve Mouffe’nin ifadesinde, hiçbir toplumsal kimlik dışarıdan olan kimliklerin deformasyonundan azade değildir. Yani bütün kimlikler diğer kimliklerden etkilenecektir. Bu durumda ise bütün sabitleştirici söylemler sadece mecaz kalmaktadır. Dolayısıyla da bütün toplumsal kimlikler için saf bir dışsallık ve saf bir içsellik mevcut değildir. Ayrıca ne mutlak bir sabitlik ne de sabit olmayış durumu mevcuttur. Ancak kısmen sabitleştirilen düğüm noktaları mevcuttur (Laclau ve Mouffe, 2017: 178-183). Bu değişken farklılıklar sisteminden dolayı da sabit bir toplumdaki bahsedilemeyeceğini iddia eden Laclau ve Mouffe, toplum yerine “toplumsal pratik” veya “toplumsal” kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir, toplumsal pratikler sürekli birbirine eklenme olasılığı olan özgüllüklerdir (Laclau ve Mouffe, 2017). Yani bütün kimliklerin kararsız olduğu ve farklılıkların sürekli bir hareketi olan bu durum da toplumun olanaksızlığıdır (Laclau ve Mouffe, 2017: 195). Bu anlamda verili bir toprak üzerinde yaşıyor olmak toplumu tanımlamaya yetmeyecektir, çünkü bu durum onların ilişkilerinin belli bir biçimsel kalıba uygun olduğunu ifade etmemektedir (Laclau ve Mouffe, 2017:

202). Ancak bütün bunlarla beraber, toplum denilen yapı nesnel bir alan olarak hiçbir zaman net çizgilerle ortaya çıkmasa da antagonizmalar da toplumun tamamen ortadan kalkmasına yol açacak derecede net değildir (Laclau ve Mouffe, 2017: 207).

Agonistik siyasete ilham veren antagonizmalar, toplum içerisindeki zıtlaşma, düşmanlık ve rekabet gibi anlamlar içermektedir. Karşıtlık ilişkisi, nesnelere arasında, çelişki de kavramlar arasında oluşan tanımlanabilir bir ilişkidir. Oysa antagonizma, kısmen ve kesin olmayan bir nesnelleştirme olarak ortaya çıkar. Aynı zamanda antagonizmalar toplumun sınırlarını ya da toplum denen şeyin olanaksızlığını da ifade ederler (Laclau ve Mouffe, 1992: 157-158). Dahası antagonizmalar, karşıt öge ve değerleri her zaman dışlayan ve reddeden bir toplumsal kimliğin kurulmasından ibarettir ve bu toplumsal alanın bölünmesini doğuran bir durumdur (Laclau ve Mouffe, 2017: 253). Ayrıca antagonizmalar rasyonel bir çözümün olmadığı çatışmalı alanlardır ve her alan kendi taraftarını ister ve taraftarlık konusu ise tutkular ve duygulara bağlıdır. Dolayısıyla politik bir birleşme de bu duyguların kristalleştiği noktada oluşmaktadır (Mouffe, 2017)

Agonistik mücadeleleri anlamak için hegemonya kavramına ihtiyaç vardır. Siyasetin olası antagonizmalarını anlamak için, onun kararsız yapısını kabul etmek gerekmektedir (Mouffe, 2006). Mouffe göre, doğal kabul edilen her toplumsal düzen aslında hegemonik pratiklerin tortularından inşa edilmiştir. Asla bir nesnelliğin tezahürü değildir. Antagonistik boyut he zaman mevcuttur. Mouffe'nin önerdiği agonistik modelde toplumun yapısını belirleyen hegemonik eklenmelerin koşullu yapısıdır ki bu yapı agonistik mücadelelerle daima parçalara ayrılarak değişilebilecek bir yapıdır.

Her bir sosyal kural ve onun kurumları ve ayrıca hegemonik mücadelelerin yaşandığı alan asla önceki hegemonik pratiklerden bağımsız değildir (Mouffe, 2017). Mouffe'a göre, hegemonik düzenler konfigürasyon olduğu için dönüştürülebilirliği mümkündür (Mouffe, 2015: 151-152). Esas sorun, iktidarın yani hegemonyanın, nasıl yok edileceği değil, onun nasıl daha demokratik değerlere uygun hale getirileceğidir (Mouffe, 2002: 105). Bu çerçeveden de radikal politik bakış açısı farklı bir hegemonya kurabilmenin yollarını araştırmaktadır. Teorinin amacı, daha demokratik, daha eşitlikçi kurumlar aracılığıyla demokrasiyi dönüştürmektir (Mouffe, 2015: 16). Bu noktada Mouffe, farklı görüşlerdeki sivil toplum hareketlerine önemli bir misyon yüklemektedir. Bunlar hem siyasi partilerle hem devletle birlikte hareket ederek, örgütlenebilmelidirler (Mouffe, 2015: 155-156). Zaten sivil toplum bu antagonizmaların ve demokratik mücadelenin alanıdır ve devletle sivil toplumu keskin bir şekilde ayırmak da mümkün değildir. Dolayısıyla devlet içerisinde de pek çok demokratik antagonizmalar da yer almaktadır

(Laclau ve Mouffe, 2017: 275).

Agonistik model baştan her tür toplumsal yapının hegemonik olduğunu kabul etmiştir (Mouffe, 2002: 104). Bu özellikten dolayı da uzlaşmaya varmış bir toplum arayışı fikrinden vaz geçilmesi gerektiğini iddia eder (Mouffe, 2015: 13). Mouffe, eğer böyle bir konsensüs varsa, bunun kalıcı olmayan bir hegemonik gücün istikrarlılaştırma politikaları sonucu ortaya çıkan geçici bir sonuç olduğunu ve bu durumun da mutlaka bir dışlama biçimi getirdiğini belirtmiştir (Mouffe, 2002: 109). Ayrıca Mouffe, toplum içerisindeki değerler çokluğunun önlenemez bir durum olduğunu iddia etmektedir. Bu durum beraberinde antagonizmayı da beraberinde getirmektedir (Mouffe, 2002: 103) ve antagonizmaların görmezden gelinerek, rasyonel bir konsensüse erilebileceğinin amaçlanması demokrasi için en büyük tehdidi oluşturmaktadır (Mouffe, 2002: 33). Konsensüse bu kadar vurgu yapılması ise, siyasi katılıma karşı duyarsızlaşmayı da beraberinde getirecek ve bu durum hoşnutsuzluk oluşturacaktır (Mouffe, 2015: 27). Bu çerçeveden de agonistik modelde bir konsensüse varma ideali yoktur. Çünkü konsensüse varma, gerçekleştirme imkânı bulunmayan bir biz oluşturma çabasıdır.

Agonistik paradigma, imkânsız başarmaya çabalamak yerine, çatışmanın tanınması ve meşrulaştırılması idealini taşır. Agonistik demokrasi modelinin amacı, antagonizmaların agonizmaya dönüştürülmesidir. Yani, düşmanlar arası mücadeleden, muhalifler arası mücadeleye dönüştürülmesidir. Burada antagonizma ortadan kaldırılamadığı için, bir dönüştürme söz konusu olmaktadır. Ancak agonistik model demokrasi, meşruiyet ve etik politik gibi belli noktalarda uzlaşma gerekliliğini de yadsımamaktadır. Bu model farklı olarak muhalefet tarafından eşlik edilen çatışmalı bir uzlaşmayı önermektedir (Mouffe, 2015: 25-29). Agonizmadaki ilişkide birbirlerinin taleplerini meşru gören muhalifler vardır (Mouffe, 2015: 158).

Demokratik eşitlik ideali, fırsat eşitliğinden, sonuçların eşitliğine, oradan da bireysel ve gruplar arasındaki eşitlik fikrine doğru bir açılım göstermiştir (Laclau ve Mouffe, 2017: 254). Bu eşdeğerlik, antagonizmaların ortaya çıkmasına ortam hazırlamaktadır (Laclau ve Mouffe, 2017: 245). Diğer yandan siyasetin doğası biz ve onlar şeklinde inşa edilmiştir. Önemli olan bu ayrımlara rağmen uyumlu bir şekilde yönetilmesidir. Zira her kimlik kendi varoluşunu ötekinin varlığı ile inşa etmektedir. Bu durum içerisindeki antagonizmaların kaçınılmazlığını açıklamaktadır (Mouffe, 2015: 24-25).

Laclau ve Mouffe'a göre, toplumsalın kararsızlığından kaynaklı gerilim ve açıklık momentleri, radikal demokrasi modellerinin kurumsallaştırmayı hedefledikleri bir alan olmalıdır (Laclau ve Mouffe, 2017: 290). Siyasetin doğasında olan bu durum, yeni bir siyasal yaklaşıma ihtiyaç hissettirmektedir (Mouffe, 2000:

93). Agonistik model ise bu yeni yaklaşımı, düşmanlar arasında antagonistik bir çatışmanın değil, hasımlar arasında çekişmeli bir mücadelenin oluşacağı ortama ulaştırılması şeklinde tarif etmiştir (Mouffe, 2002: 119).

Agonistik yaklaşıma göre demokrasi, her toplumdaki olabilen çatışmaların siyaseten yönetilmesi ve bunlara hakemlik edilmesidir. Tarafların kendilerini ifade edebilecekleri antagonizmalara uygun alanların varlığı antagonizmaları yok etmeden azaltabilecek ve adeta ehlileştirecektir. Burada agonistik mücadelelelere müsaade eden devlet kurumlarına ihtiyaç ortaya çıkmaktadır (Mouffe, 2017).

Agonistik bakış açısı; birbirine rakip idealler, inançlar ve değerlerin demokrasi bünyesinde mücadelelerini yapabildikleri bir modeli önermektedir (DiSalvo, 2010). Ayrıca agonistik model siyasetin tutkular ve duyguların siyasetin asli unsurlarından olduğuna da dikkat çekmektedir (Mouffe, 2015: 26) ve bu modelde duyguların demokratik alana çekilerek dönüştürülmesi amaçlanmıştır (Mouffe, 2015: 27-29). Agonistik teori kamusal alandaki devam edegelen çekişmeler ve çatışmaları' meşru görmektedir. Çünkü bu durumun yok edilmeye veya üstü örtülmeye çalışılması siyasetin doğasına aykırıdır (Mouffe, 2000: 16; DiSalvo, 2010).

Diğer yandan Mouffe demokratik etiği sadece agonistik saygıya indirgemenin yanlış olacağını ve bunun agonistik politik demokrasiyi anlamak için yeterli olmadığını ifade etmiştir. Mouffe, Arendt, Honig and Connolly gibi agonistik düşünen siyasal bilimcilerin amacının, tartışmaların kapatılmasının önlenmesi ve fikir özgürlüğünün sağlanması olduğunu belirtmiş, bu yazarların eşit demokratik güçler arasında yeni bir hegemonyanın inşası için yapılan hegemonik mücadeleyi göz ardı ettiklerini belirtmiştir. O'na göre hali hazırdaki politik düzeni bozmak yeterli değildir. Öncelikle karşıtlığın hiçbir zaman yok edilemeyeceğini ve her kurulu düzenin doğasının hegemonik olduğunun kabul edilmesi gerekmektedir. Kaçınılmayacak sorun ise agonizmaların sınırlandırılması ve hangi kurumların ve konsolide olmuş güçlerin radikal demokrasiye dönüştürüleceği sorusudur (Mouffe, 2017). Bu örgütlenme biçimi nasıl olacaktır? İşte bu nokta da Mouffe'nin çok hoşlanmadığı, ancak kaçınılmaz olarak karar alınması gereken, yani konsensüs denilebilecek kapanma anı ortaya çıkmaktadır. Siyasalın kaçınılmaz özelliği olarak, bu şekilde demokrasinin radikal bir şekilde ortaya konabilmesinin veya başka bir ifadeyle, antagonizmaların, agonizamaya dönüştürülmesinin kurumsallaştırılması mümkün olacaktır (Mouffe, 2015: 34-35). Siyaseten oluşan bu gereklilik ise her zaman tartışmaya açık ve zorunsuz olarak algılanmalıdır (Mouffe, 2015: 37). Diğer taraftan da iyi bir kurumsallaşmanın olmadığı agonistik bir demokrasi, toplum içerisindeki ayrımların daha da sertleşmesine ve ayrışmaların artmasına neden olacaktır (Wingenbach, 2011:115).

Wingenbach, ihtilafların kendilerini ifade edebilecekleri alanların açılmasını ve bunları sağlayacak kurumların varlığını, agonistik yaklaşımın kullanışlı bir model olduğunun anlaşılması adına da önemli bir unsur olduğunu belirtmiştir. Bu anlamda da, kurumsal olarak işleyişini açıklamakta fayda olduğunu, agonistik demokrasinin çok güçlü bir literatüre sahip olan müzakereci demokrasinin halkın katılımı için öngörmüş olduğu araçlarının kullanılması suretiyle gerçekleştirilebileceğini iddia etmiştir. Agonistik modelde uzlaşma ihtiyacı olmadığından dolayı, karar alma süreçlerine doğrudan katılımın gerçekleşmesi gerektiğini de ayrıca vurgulamaktadır (Wingenbach, 2011: 112-120).

Agonistik demokrasi, toplumun farklı kesimlerindeki güç odaklarından çeşitli birey ve grupların geniş katılımını gerektirmektedir (Wingenbach, 2011:105). Bu bağlamda DiSalvo, agonistik demokratik modelinin takipçisi olan ve daha fazla demokrasi isteyenlerin, toplum içerisinde tartışmaların ve yaygın muhalefetin yapılabileceği alanlar dizayn etmeleri gerektiğini belirtmektedir (DiSalvo, 2010). Farklı kimliklerin beraber yaşamasını olanaklı kılan bu alanlar, agonistik kamusal alanlar şeklinde adlandırılabilir (Keyman, 1999: 152). Zaten toplum içerisinde; akademik kongreler, kitaplar ve dergiler aracılığıyla gerçekleşen, ya da bunun ötesinde bazı konularda oluşmuş toplumsal hareketler, lobiler ve çeşitli organizasyonlar aracılığıyla tartışmaların gerçekleştiği agonistik alanlar mevcut olduğunu, fakat bütün bu toplumsal yapıların demokratik prosedürlerden ve yapılardan yoksun bulunduğunu da eklemektedir (DiSalvo, 2010). Bu alanlar agonistik demokrasinin ihtiyaç duyduğu sosyal alanlara karşılık gelmektedir. Ancak demokratik yapısal kurumsal süreçlerden yoksun olduğu için, politik kurumlardan bahsetmek de mümkün olamamaktadır. Yine de agonistik kamusal alan, çoğulculuk kültürü çerçevesinde kimliklerin kendi sınırlarını tanımlarını ve kendi kimliklerinin ötesinde, toplumsal ilişkileri fark etmelerini sağlayacaktır (Keyman, 1999: 164).

Wingenbach, Agonistik demokraside çıkarların önemi azalarak, demokratik çatışmaların oranında artış olması gerektiğini ve geniş ölçekli agonistik teoriye uygun olarak uyarlanmış seçim sistemlerinin agonistik mücadeleleri destekleyen ortamlar sunduklarını öne sürmektedir (Wingenbach, 2011: 113-124). Agonistik modelin işleyişi, politik sonuçların kolayca revize edilebilir niteliktedir. Ayrıca akışkan ve katılımcı kurumlara, ilgili ve aktif vatandaşların olmasına da bağlıdır (Wingenbach, 2011: 106). Öte yandan Mouffe, meşruiyet konusuna değinmiş ve 21. yüzyılda liberal demokrasinin meşruiyet kaynağı olarak yeterince güçlü olmadığını ve özellikle mevcut sisteme karşı yaygınlaşan hoşnutsuzluğun bunun en önemli göstergesi olduğunu belirtmiştir (Mouffe, 2002: 85). Mouffe bu durumun farkında olan siyaset kuramcılarının da son dönemlerde, agonistik bakış açlarına

atfettikleri önemin artmaya başladığına (Mouffe, 2015: 21) da dikkat çekmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Liberal demokrasinin çözüm bulamadığı noktalardan biri de farklı kimlikleri içerisinde barındıran çok katmanlı toplumlarda demokrasinin tesis edilebilmesi meselesidir. Radikal demokrasi kuramları olarak adlandırılan, müzakereci ve agonistik modeller liberal demokratik anlayışın çıkmazlarına alternatif önerilerle ortaya çıkmış modellerdir. Bu modellerin birbirine çok benzeyen yanları bulunduğu gibi tamamen ayrışan yönleri de bulunmaktadır. Her iki model de farklı özgüllüklerin demokratik bir model içerisinde varlığını devam ettirebileceğini ileri sürmektedir.

Hem Habermas hem de Laclau ve Mouffe sol görüşe atıf yapmaktadırlar. Böyle olmakla birlikte, radikal demokrasinin teorisyenlerinden gerek Habermas, gerek Laclau ve Mouffe liberalizme itiraz etmemekte sadece liberal demokrasi kuramlarının paradokslarını sosyalist açılımlarla gidereceklerini düşünmektedirler.

Agonistik model müzakereci modelin aksine hegemonik düzeni değiştirme fikrinden yola çıkmamaktadır ve baştan her tür toplumsal yapının hegemonik olduğunu kabul etmiştir (Mouffe, 2002: 104). Habermas'ın kamusal alanlardan yükselen görüşlerin yönetimi etkileyebileceği varsayımı ile ortaya attığı modelinde öne çıkan konu uzlaşma konusu ve hegemonik güce ortak olunabileceği varsayımdır. Oysaki Mouffe hegemonik yapıları toplumsalın bir özelliği olarak bakmakta ve bu yapıların da kendilerine tabi olanlardan etkilendiklerini düşünmektedir. Bu noktada da Mouffe'nın hegemonyası Habermas'ın tarif ettiği kendisi yönetim gücünü etkileyebilen bir yönetilen kesim anlayışına yaklaşmaktadır. Sadece Habermas köklü bir dönüşüm öngörmekte, Mouffe ise karşılıklı etkileşimden bahsetmektedir.

Mouffe müzakereci demokrasinin en temel eksiklerinden birini toplum içerisindeki var olagelen bu antagonizmaları kabullenmeyişi olarak görmektedir (Mouffe, 2002: 103). Çünkü müzakereci anlayış belli müzakere süreçleri ile bu antagonizmaların uzlaşma varacağına inanmaktadır. Yani müzakereci model belli şartlar sağlandığında uzlaşma varmanın mümkün olduğunu varsayarak uzlaşma konusuna odaklanırken, Mouffe bu konuyu müzakereci demokrasi modelinin en önemli eksikliklerinden biri olarak görmüştür. O'na göre insanların rasyonel bir fikir birliğine varacakları ve iktidarı elimine edebilecekleri bir kamusal alan varsayımı eksiktir (Mouffe, 2000: 93). Mouffe bunu böyle ifade etse bile belli noktalarda uzlaşma varmanın gerekliliğini de ifade ederek müzakereci modele yaklaşmaktadır. Ancak yine kendi farklılığını ortaya koyabilmek için bu uzlaşmaları çatışmalı uzlaşma şeklinde tanımlamıştır.

Mouffe de tıpkı Habermas gibi kamusal alanlardan bahsetmekte ancak bu alanların agonistik yaklaşım için uzlaşma hedefi olmaksızın hegemonik projelerin yüzleştiği bir alan olarak değerli alanlar olduğunu vurgulamaktadır. Mouffe uzlaşma gerekmediğine ve hegemonik eklemlenmelerin değişkenliğine özellikle vurgu yapmakta ve Habermas ile kendi agonistik bakış açısının farklılıklarını ortaya koymaktadır (Mouffe, 2006). Mouffe, müzakereci demokrasi modelinin aklın ve ahlaki değerlendirmelerin önemine dikkat çektiğini, ancak siyasetin asli unsurlarından olan tutkuların, yani duyguların da hesaba katılması gerektiğine dikkat çekmekte, diğer yaklaşımların çözüm üretmediği alanlara yönelik olarak bir modellemeyi hedeflemektedir (Mouffe, 2015: 26). Dolayısıyla agonistik model siyasetin içerisindeki duygulara önem vererek farklı bir boyuta işaret etmiştir.

Her iki model de liberal demokrasinin meşruiyet krizine dikkat çekmekte ve bu noktada açılım getirmeyi hedeflemektedir. Diğer yandan her iki model de çok yeni modellerdir ve kendi modellerinin verimli olarak işleyişinin devlet tarafından oluşturulacak kurumlar aracılığı ile gerçekleştirilebileceğini öne sürmektedirler. Yine her iki model de sivil toplumu öne çıkarmaktadır. Habermas aydınlanmış inisiyatif kullanabilen bir sivil topluma müzakereci model içerisinde önemli bir misyon yüklerken, Mouffe da farklı görüşe sahip sivil toplumu demokratik mücadelelerin temelini oturtmuştur.

Bu çalışma çerçevesinde iki model arasındaki benzerlik ve farklılıklar temel olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Daha başkaca benzerlik ve farklılıkların analiz edilmesi mümkün olduğu gibi yukarıda kısaca değinilen bu özelliklerin daha kapsamlı bir çalışma ile ele alınması da mümkündür. Her iki model de çok yeni ve kısıtlı uygulamalara sahip olduğu için uygulama alanları ve teorilerin de öngördüğü gibi devletlerde kurumsal düzeyde prosedürler şekillenmeye başladığında daha geniş perspektiften araştırmalara konu olabilecektir. Şu aşamada genellikle teorik düzeyde kalan radikal demokrasi tartışmalarının, kurumsal demokratik normlara ilham kaynağı olması noktasında önemini de vurgulamak yanlış olmasa gerekir.

KAYNAKÇA

- Benhabib, S. (1999). Müzekereci Bir Demokratik Meşruiyet Modeline Doğru. Demokrasi ve Farklılık: Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması (Z. Gürata, & C. Gürsel, Çev., 1. b., s. 101-139). içinde İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi.
- Chan, S. (2002). Liberalism, Democracy and Development. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cohen, J. (1997). Deliberation and Democratic Legitimacy. J. Bohman, & W. Rehg içinde, Deliberative Democracy (s. 67-92). Cambridge: The MIT Press.
- Çiçek, S. (2012). Çok Kültürlü Toplumda Müzakereci Demokrasi. Perspektif, 18(205), s. 26-27.
- DiSalvo, C. (2010). Design, Democracy and Agonistic Pluralism. Proceedings of the Design Research Society Conference. Montreal .
- Dryzek, J. S. (2005). Deliberative Democracy in Divided Societies: Alternatives to Agonism and Analgesia. Political Theory, 33(2), 218-242.
- Fuentes, M., & Frank, A. G. (1989, February). Ten Thesis On Social Movements. World Development, 17(2), s. 179-191.
- Habermas, J. (1996). Between Fact and Norms. Cambridge: The MIT Press.
- Habermas, J. (2001). İletişimsel Eylem Kuramı. (M. Tüzel, Çev.) İstanbul: Kalcı Yayınevi.
- Habermas, J. (2002). Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti. (M. Beyaztaş, Çev.) İstanbul: Bakış Yayınları.
- Habermas, J. (2004). Öteki Olmak, Ötekiyle Yaşamak (3. b.). (İ. Aka, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Iverson, D. (2010). Deliberative Democracy and the Politics of Reconciliation . D. Kahane, D. Weinstock, D. Leydet, & M. Williams içinde, Deliberative Democracy in Practice (s. 115-137). West Mall: UBC Press.
- Karkın, M. Ö. (2005). Demokrasinin Günel Sorunları ve Demokratik. Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi(10), s. 1-25.
- Koopmans, R., & Statham, P. (1999). Challenging the Liberal Nation-State? Postnationalism, Multiculturalism, and the Collective Claims Making of Migrants and Ethnic Minorities in Britain and Germany. American Journal of Sociology, 105(3), s. 652-696.
- Korkut, H. (2012). Demokrasinin Dönüşüm Sürecinde Birey, Yurttaş ve Cemaat. Yalova Sosyal Bilimler Dergisi(3), s. 63-73.
- Köker, L. (1992). Demokrasi Üzerine Yazılar. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Köker, L. (1996). Radikal Demokrasi. Diyalog: Siyaset Teorisi Dergisi(1), s. 110-

113.

- Mouffe, C. (2000). *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism*. Political Science Series, s. 72-101.
- Mouffe, C. (2002). *Demokratik Paradoks* (1. b.). (A. C. Aşkın, Çev.) Ankara: Epos Yayınları.
- Mouffe, C. (2006). *Agonistic Democracy and Radical Politics*. Ocak 1, 2018 tarihinde <http://pavilionmagazine.org>: <http://pavilionmagazine.org/chan-tal-mouffe-agonistic-democracy-and-radical-politics/> adresinden alındı
- Mouffe, C. (2015). *Dünyayı Politik Düşünmek* (1. b.). (M. Bozluolcay, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mouffe, C. (2017, Ağustos 4). *We Urgently Need to Promote a Left-Populism*. (G. L. Dem, Röportaj Yapan) versobooks.com.
- Özdemir, G. (2013). *Farklılıkların Kesiştiği Coğrafyalar İçin Bir Öneri:Radikal Demokrasi*. *Yönetim ve Ekonomi*, 20(1), s. 73-93.
- Rawls, J. (2007). *Siyasal Liberalizm* (1. b.). (M. F. Bilgin, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sennett, R. (2013). *Kamusal İnsanın Çöküşü* (13 b.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sitembölükbaşı, Ş. (2005). *Liberal Demokrasinin Çıkmazlarına Çözüm Olarak Müzakereci Demokrasi*. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*(10), s. 139-162.
- Şen, H. (2011). *Jürgen Habermas'ın Yöntem Anlayışı*. *Sosyoloji Dergisi*(25), 39-52.
- Tunç, Hasan (2008). *Demokrasi Türleri ve Müzakereci Demokrasi Kavramı*. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XII (1-2), 113-1132.
- Uluşahin, N. (2007). *Liberal Demokrasinin Çıkmazı:Çatışma KarşısındaBarış için Azınlık-Çoğunluk İlişkisini Yeniden Düzenleme Gereği*. *Anayasa Yargısı Dergisi*, 24, 609-640.
- Villoro, L. (1998). *Which Democracy?* C. Bassiouni (Dü.) içinde, *Democracy: Its Principles and Achievement* (s. 95-103). Geneva: I n t e r - P a r l i a m e n t a r y Union.
- Wingebach, C. E. (2011). *Institutionalizng Agonistic Democracy: Post-foundationalism and PoliticalLiberalism*. Burlington: Ashgate publishing.

TİCARİ BANKALARIN KREDİ RİSKİNİ ETKİLEYEN BANKAYA ÖZGÜ FAKTÖRLER: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Hasan Önder SARIDOĞAN¹

1. GİRİŞ

Bankalar kendi nam ve hesaplarına mevduat kabul etmek ve kredi kullanılmak üzere faaliyet gösteren kuruluşlardır (5411 Bankacılık Kanunu). Bu bağlamda bankaların en temel fonksiyonu fon arz edenler ile fon talep edenler arasında aracılık hizmeti sağlamalarıdır. Fon talep edenler bir başka deyişle bankadan kredi kullananlar geri ödeme anlaşmasının gereklerini yerine getirmediklerinde banka açısından bir zarar olasılığının ortaya çıkması söz konusudur. Bu sürecin başlıca sebepleri arasında kredilendirme aşamasında asimetrik bilginin varlığı, finans ve reel sektör krizleri, tüketici ve reel sektör firmalarından kaynaklanan hatalar yer almaktadır.

Sorunlu krediler banka finansal tablo ve oranları, banka faaliyetleri, tüketici ve firmaların kredibilitesi, sermaye yeterliliği, varlık kalitesi gibi birçok faktör üzerinde olumsuz etkisinin olması nedeniyle özellikle üzerinde durulan bir konudur (Selimler, 2015: 132).

Bankacılık ve Denetleme Kurulu (BDDK) bankaların kredilerini Standart Nitelikli Krediler, Yakın İzlemedeki Krediler, Tahsil İmkânı Sınırlı Krediler, Tahsili Şüpheli Krediler ve Zarar Niteliğindeki Krediler olmak üzere beş grupta sınıflandırmıştır (BDDK, 2016). Bunlardan Tahsil İmkânı Sınırlı Krediler, Tahsili Şüpheli Krediler ve Zarar Niteliğindeki Krediler ile borçlunun temerrüdü dolayısıyla ömür boyu beklenen kredi zarar karşılığı uygulamasına tabi olan krediler donuk alacak olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda çalışmada sorunlu krediler yerine donuk alacaklar ifadesi kullanılacaktır.

Bankacılık sisteminde donuk alacak miktarının artması gelecekteki olası bir finansal krizin habercisi olabilmektedir. Nitekim 2008 yılında baş gösteren finansal kriz Amerikan Mortgage sistemindeki geri ödemelerde yaşanan sıkıntılar ile genişlemiş ve sonrasında küresel ölçekte yayılmıştır. Donuk alacaklar genel anlamda ön kredi riskini temsil etmekte ve bankacılık sistemi için gelecekteki zararları işaret etmektedir.

Çalışmanın temel amacı Türk bankacılık sektöründeki donuk alacakları belirleyen bankacılık faktörlerinin etkilerini analiz etmektir. Bu kapsamda çalışma

1 Öğr. Gör. Dr. Akdeniz Üniversitesi, Kumluca Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Bölümü, 07350, Kumluca/Antalya. Mail: ondersaridogan@akdeniz.edu.tr ORCID: 0000-0002-6463-4681

giriş bölümünün ardından beş bölüm olarak planlanmıştır. İkinci bölümde donuk alacaklar ile ilgili kavramsal açıklamalara yer verilecektir. Üçüncü bölümde literatür taraması yapılarak konu ile ilgili çalışmalar incelenecektir. Dördüncü bölümde model ve veri seti tanıtılacaktır. Beşinci bölümde ise çalışmanın ampirik analiz sonuçlarına yer verilecektir. Çalışma sonuç bölümüyle sonlandırılacaktır.

2. DONUK ALACAKLAR KAVRAMSAL ARKA PLAN

Türkiye’de BDDK tarafından yayımlanan yönetmelik² ile donuk alacakların kavramsal temelleri atılmıştır. Yönetmeliğe göre krediler bankalar tarafından aşağıdaki şekilde gruplandırılarak izlenmek zorundadır.

- I. Grup: Standart Nitelikli Krediler
- II. Grup: Yakın İzlemedeki Krediler
- III. Grup: Tahsil İmkânı Sınırlı Krediler
- IV. Grup: Tahsili Şüpheli Krediler
- V. Grup: Zarar Niteliğindeki Krediler

Bu gruptan I. ve II. grup altında sınıflandırılmış krediler canlı alacaklar, III., IV. ve V. gruptaki alacaklar ise donuk alacaklar olarak tanımlanmıştır. Buna ek olarak borçlunun temerrüdü dolayısıyla ömür boyu beklenen kredi zarar karşılığı uygulamasına tabi olan kredilerde donuk alacak olarak kabul edilmektedir (BDDK, 2016).

Kredi borçlusunun aynı bankada birden fazla kredisi var ise ve bunlardan herhangi biri donuk alacaklar gruplarında sınıflandırılırsa diğer kredileri de donuk alacaklar gruplarına aktarılmak zorundadır. Bu durumun tek istisnası tüketici kredilerinde geçerlidir. Buna göre aynı bankadan birden fazla tüketici kredisi kullanmış olan borçlunun, bir kredisi donuk alacak olarak sınıflandırılması diğer tüketici kredilerini etkilememektedir.

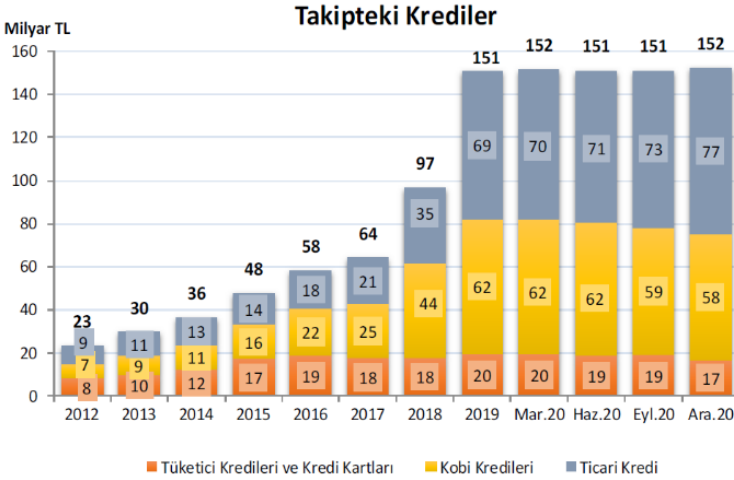
BDDK’nın yönetmeliği incelendiğinde, donuk alacak sınıflandırılmasına girilen kredilerde kredi sözleşmesinde yer alan hüküm ve koşullara aykırı olarak hem anapara hem de kredi faizinin uzun süre ödenmediği anlaşılmaktadır. Söz konusu süre kredinin tabi olduğu sınıflandırmaya göre değişmektedir.

Bankalar temel aracılık görevlerinden birisi olan kredi verme sürecinde çeşitli risklerle karşı karşıya kalmaktadır. Günümüzde bankaların karşı karşıya kaldığı en yaygın riskler, tahsili gecikmiş alacaklardan sorumlu olan temerrüt riskidir (Yahaya ve Oni, 2016: 68). Bankacılık sisteminde donuk alacak miktarının art-

2 “Kredilerin Sınıflandırılması ve Bunlar için Ayrılacak Karşılıklara İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik”. Yönetmelik ilk olarak 1999 yılında yürürlüğe girerek sonraki yıllarda güncellenmiştir.

ması banka bilançolarını olumsuz yönde etkilerken ülkedeki kredi akışının azalmasına neden olmaktadır. Finansal alanda yaşanan daralma sonucunda reel sektörün üretkenliği ve verimliliği de büyük ölçüde etkilenmektedir (Ghosh, 2015: 93).

Şekil 1: Türk Bankacılık Sisteminde Takipteki Kredi Miktarı

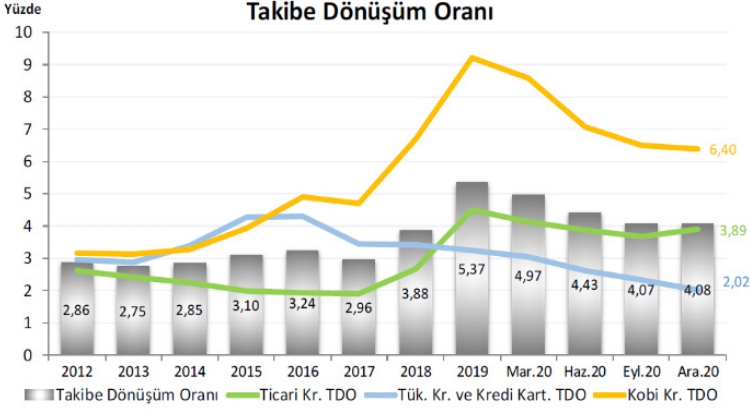
Kaynak: BDDK, Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri Aralık 2020

Şekil 1’de Türk bankacılık sektöründe takipteki kredilerin gelişimine yer verilmiştir. Şekilden görüldüğü üzere; 2012 yılında 23 Milyar TL olan takipteki kredi miktarı, 2019 yılında 100 milyar barajını aşarak 151 Milyar TL seviyesine yükselmiştir. Bu dönemde piyasalarda yaşanan sıkışıklık, iç ve dış siyasi gelişmeler, kur krizi gibi etkenler takibe düşen kredi miktarını ciddi ölçüde artırmıştır (Dünya Gazetesi, 2020).

Kredilerin içeriği incelendiğinde takibe düşen tüketici kredisi miktarının yatay bir seyir izlediği, takibe düşen ticari kredi miktarının ise sürekli arttığı görülmektedir. Takibe düşen KOBİ kredileri miktarı 2019 yılına kadar artış göstererek 62 Milyar TL seviyesine ulaşmıştır. Aralık 2020 itibari ile 58 Milyar TL’ye gerilemiştir.

Şekil 2’de Türk bankacılık sisteminde kredilerin takibe dönüşüm oranlarının seyrine yer verilmiştir.

Şekil 2: Türk Bankacılık Sisteminde Takibe Dönüşüm Oranları

Kaynak: BDDK, Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri Aralık 2020

Şekil 2'ye göre 2012-2020 döneminde Türk bankacılık sisteminde verilen kredilerin takibe düşme oranları %2,75 ile %4,08 bandı arasında dalgalanmıştır. KOBİ kredilerinin takibe düşme oranı sektör ortalamasının üstünde seyrederek 2020 sonunda %6,40 olarak kayda geçmiştir.

3. Literatür

Literatürde sorunlu krediler ya da donuk alacakların belirleyicilerine yönelik çalışmalar makro faktörler (Espinoza & Prasad, 2010; Ahmad & Bashir, 2013), bankalara özgü faktörler Boudriga vd., 2010; Rachman vd. 2018; Khan vd., 2020) veya her iki faktörü (Rajan, 1994; Ghosh, 2015; Dimitrios vd., 2016, Çetinkaya, 2019) inceleyen çalışmalar olmak üzere ayrılmaktadır. Aşağıda söz konusu çalışmalara ait özet sonuçlara yer verilmiştir.

Rajan (1994), bir analitik model geliştirerek tahsili gecikmiş alacakların nedenlerini araştırmaya yönelik bir analiz yayımlamıştır. Rajan, kredi politikasının kâr elde etmek için değil, aynı zamanda iyi bir itibar kazanmak için yapıldığını iddia etmiştir. Bu nedenle banka yönetimleri, sonraki dönemlerde kredi temerrütlerini kapatmak için cari kazançtan bir kredi politikası oluşturmaya çalışmaktadır. Böylece tahsili gecikmiş alacaklar ile bankaların karlılığı arasında pozitif bir ilişki kurulmaktadır.

Boudriga vd. (2010), 2002-2006 döneminde Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesi'ndeki (MENA) 12 ülkedeki 46 banka verilerini kullanarak takipteki kredi oranlarını analiz etmiştir. Sonuçlar, bankaya özgü faktörler arasında gelişmiş ül-

kelerden gelen yabancı katılımın, yüksek kredi büyümesinin ve kredi zarar karşılıklarının takipteki kredi oranı seviyesini azalttığını göstermektedir.

Espinoza ve Prasad (2010), 1995-2008 yıllarını kapsayan Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi (KİK) bölgesindeki yaklaşık 80 banka verileri ile dinamik panel veri analizi gerçekleştirmiştir. Sonuçlara göre, ekonomik büyüme oranı düştükçe, faiz oranları ve riskten kaçınma arttıkça takipteki kredi oranları yükselmektedir.

Ahmad ve Bashir (2013), Pakistan'ın 1990-2011 dönemine ait takipteki kredi oranı ve dokuz makroekonomik değişken ile OLS analizi gerçekleştirmiştir. Sonuçlar, altı makroekonomik değişkenin (GSYH büyüme oranı, faiz oranı, enflasyon oranı, TÜFE, ihracat ve sanayi üretimi) takipteki kredi oranı ile önemli ölçüde ilişkili olduğunu, üç değişkenin (işsizlik, reel efektif döviz kuru ve DYY) takipteki kredi oranı ile önemsiz bir şekilde ilişkili olduğunu kanıtlamıştır.

Ghosh (2015), 1984-2013 yılları için 50 ABD eyaleti ve Columbia Bölgesi'ndeki tüm ticari bankalar ve tasarruf kurumlarını kapsayan bir araştırma gerçekleştirmiştir. Araştırmada hem sabit etkiler hem de dinamik-GMM tahmincileri kullanılmıştır. Sonuçlara göre, daha fazla kapitalizasyon, likidite riskleri, düşük kredi kalitesi, daha yüksek maliyet verimsizliği ve bankacılık sektörü büyüklüğü takipteki kredi oranlarını önemli ölçüde artırmaktadır. Banka kârlılığı ise takipteki kredi oranlarını azaltmaktadır. Ayrıca reel GSYİH, reel kişisel gelir ve devlet konut fiyat endeksindeki değişiklikler takipteki alacakları azaltırken; enflasyon, işsizlik oranları ve ABD kamu borcu takipteki alacakları önemli ölçüde artırmaktadır.

Dimitrios vd., (2016), GMM tahmincilerini kullanarak 1990Q1-2015Q2 dönemi için Euro bölgesi bankacılık sisteminde sorunlu kredilerin ana belirleyicilerini tespit etmeye yönelik bir çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmada işsizlik ve büyüme gibi makro değişkenlerin güçlü bir etki yarattığı tespit edilmiştir. Ayrıca, yönetim becerileri ve risk tercihleriyle ilgili bankaya özgü değişkenlerin gelecekteki takipteki alacakları şekillendirdiği iddia edilmektedir.

Rachman vd. (2018), 2008-2015 döneminde Endonezya Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören 36 ticari bankanın verilerini sabit etkili panel modeline dahil etmiştir. Analiz sonuçları, Endonezya bankalarının karlılığının ve kredi büyümesinin takipteki alacakların sayısını olumsuz etkilediğini ortaya koymaktadır.

Çetinkaya (2019), Türkiye'de en büyük hacme sahip ilk üç banka verileri ile bir analiz gerçekleştirmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre aktif karlılığı, banka büyüklüğü ve net faiz marjı arttıkça takipteki kredi oranları artmaktadır. Buna karşın sermaye yeterliliği, likidite riski ve özsermaye karlılığı arttıkça takipteki kredi oranları azalmaktadır. Makroekonomik değişkenler arasında yer alan

GSYH ile takipteki kredi oranları pozitif ilişkilidir.

4. Model ve Veri Seti

Çalışmanın ampirik kısmında Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından 2021 yılı için belirlenen 11 piyasa yapıcı bankanın³ 2005-2019 dönemi verileri ile donuk alacakları etkileyen bankaya özgü bileşenlerin etkilerini belirlemeye yönelik bir panel veri analizi gerçekleştirilmiştir.

Bankacılık verileri bir önceki dönem verilerinden etkilenmekte bir başka deyişle dinamik bir yapı sergilemektedir. Bu bağlamda çalışmada dinamik panel veri modelleri arasında yer alan araç değişkenli “sapması düzeltilmiş gölge değişkenli en küçük kareler tahmincisi (GDEKK)” kullanılmıştır. Bu tahmincinin kullanılmasının arka planında iki temel neden yer almaktadır. İlki çalışmada bağımlı değişken olarak kullanılan donuk alacakların bir önceki (t-1) dönem verilerinin modele araç değişken olarak eklenmesi sonucu ortaya çıkan içsellik sorununun bu yöntemle çözülmesidir. İkincisi analizin birim boyutu N, zaman boyutu T’den küçük olduğu için literatürde sıkça kullanılan Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) bu çalışmada etkin sonuçlar vermemektedir (Tatoğlu, 2018: 152). Bu bağlamda GMM yöntemi gibi dinamik analize izin veren ve $N < T$ durumunda da tutarlı analizler yapılmasına olanak sağlayan dinamik GDEKK tahmincisi tercih edilmiştir.

Analizde kullanılan veriler Rachman vd. (2018) ve Khan vd. (2020) çalışmaları referans alınarak belirlenmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenlere ilişkin bilgiler aşağıda Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişkenler*		
TA	Donuk Alacaklar / Toplam Kredi ve Alacaklar	Donuk Alacaklar Oranı
ROA	Net Kar / Toplam Aktif	Aktif Karlılık Oranı
GEL	Faiz Dışı Gelir / Toplam Aktif	Faiz Dışı Gelir Oranı
SER	Özkaynak / Toplam Aktif	Özkaynak Oranı
KRDB	Kredi Büyümesi (%)	Kredi Büyümesi

*Değişkenlerine ait veriler Türkiye Bankalar Birliği (TBB) internet sitesinden temin edilmiştir. KRDB değişkeni yazar tarafından hesaplanmıştır.

³ Akbank, Denizbank, HSBC, QNB Finansbank, TEB, Ziraat Bankası, Garanti Bankası, Halkbank, İş Bankası, Vakıfbank ve Yapı Kredi

Tablo 1’de yer alan değişkenler kullanılarak oluşturulan model (1) numaralı denklemde gösterilmiştir.

$$TA_{i,t} = X_0 + X_1 TA_{i,t-1} + X_2 ROA_{i,t} + X_3 GEL_{i,t} + X_4 SER_{i,t} + X_5 KRDB_{i,t} + \pi_{i,t} \quad (1)$$

5. Analiz Sonuçları

Çalışmanın ampirik kısmında kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklere ait bilgiler Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Göz. Sayısı	Ort.	Std. Sapma	Min.	Mak.
TA	165	4.158424	2.385095	0.9	19.33
ROA	165	1.56097	1.324678	-12.55	4.14
GEL	165	1.697333	.8330777	-0.24	5.53
SER	165	10.99101	1.965811	6.6649	18.007
KRDB	165	25.95649	19.74735	-30.923	118.258

Değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorununun olup olmadığı ile ilgili olarak Tablo 3’te korelasyon matrisine yer verilmiştir. Tablo 3 incelendiğinde değişkenler arasındaki korelasyon katsayısının düşük olduğu görülecektir. Bu bağlamda değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorunu bulunmamaktadır.

Tablo 3: Korelasyon Matrisi

	TA	ROA	GEL	SER	KRDB
TA	1.0000				
ROA	-0.2615	1.0000			
GEL	0.1150	0.1205	1.0000		
SER	0.0797	0.3194	0.2998	1.0000	
KRDB	-0.1539	0.1457	0.2166	-0.1625	1.0000

(1) numaralı eşitlikte verilen model sapması düzeltilmiş GDEKK tahmincileri ile analize tabi tutulmuştur. Bu yöntemle göre model iki aşamada tahmin edilmektedir. İlk aşamada otoregresif panel veri modeli gölge değişkenli EKK (grup içi) ile tahmin edilmektedir. İkinci aşamada parametreler düzeltilmektedir (Tatoğlu, 2018: 119). Analiz sonuçları Tablo 4’te yer almaktadır.

Tablo 4: Dinamik Sapması Düzeltilmiş GDEKK Tahmincileri

Değişken	Anderson ve Hsiao Tahmincisi	Arellano ve Bond Tahmincisi	Blundell ve Bond Tahmincisi
TA.L1	0.61308*** (0.0595)	0.6230*** (0.0503)	0.6321*** (0.0488)
ROA	-0.60347*** (0.2131)	-0.6026*** (0.1928)	-0.6056*** (0.1974)
GEL	0.27842* (0.1530)	0.2844* (0.1455)	0.2947** (0.1481)
SER	0.14266** (0.0664)	0.1393** (0.0644)	0.1414** (0.0681)
KRDB	-0.03445*** (0.0056)	-0.0348*** (0.0056)	-0.0352*** (0.0058)

***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Parantez içindeki rakamlar standart hata değerlerini göstermektedir.

Dinamik sapması düzeltilmiş GDEKK tahmincisi Anderson-Hsiao (1982), Arellano-Bond (1995) ve Blundell-Bond (1998) yöntemleri ile analize tabi tutulmuştur. Düzeltme için Anderson ve Hsiao Tahmincisinde Nickell $O(1/NT)$, Arellano ve Bond Tahmincisinde Kiviet $O(1/NT)$, Blundell ve Bond Tahmincisinde Bun ve Kiviet $O(1/NT^2)$ oranları kullanılmıştır.

Tablo 4'e göre, her üç yöntemde de benzer sonuçlar tespit edilmiş, sadece katsayılarda küçük farklılıklar olduğu görülmüştür. Buna göre, donuk alacaklar ile bankaların aktif karlılığı ve kredi büyümesi arasında negatif, özkaynak oranı ve faiz dışı gelir oranı arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.

SONUÇ

Çalışmanın sonuçları Türkiye'deki piyasa yapıcı bankaların kredi risklerine dair bazı önemli ipuçları vermektedir. Karlılık ile donuk alacaklar arasındaki negatif ilişki, bir bankanın ne kadar çok kar elde ederse o kadar az kredisinin takibe düşeceğini ifade etmektedir. Çünkü bankalar karlarını arttırdıkça kredi portföylerini daha uygun ve riski olmayan operasyonlara yönlendirebilecektir. Analizin bir diğer sonucu, bankaların kredi büyümesi gerçekleştikçe donuk alacaklarının azaldığını göstermektedir. Bu durumun temel nedenlerinden biri, bankaların kredi hacmi arttıkça kredi puanlama, değerlendirme ve izleme sistemleriyle çalışma konusunda daha tecrübeli olmaları ve kredi faaliyetlerine daha fazla odaklanma eğilimine girmeleridir.

Literatürün genelinden farklı olarak faiz dışı gelir oranı ile donuk alacaklar

arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuç, bankaların toplam varlıkları içinde faiz dışı gelirlerinin arttığında daha fazla kredi riski üstlendikleri anlamına gelmektedir. Benzer şekilde sonuçlar, bankaların öz kaynaklarını güçlendirdikçe donuk alacaklarının artacağını göstermiştir. Rajan (1994), bu durumun nedeni olarak güçlü bankaların öz kaynaklarına güvenerek liberal bir kredi politikası yürütme ihtimalleri üzerinde durmuştur.

KAYNAKÇA

- 5411 Sayılı Bankacılık Kanunu, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5411&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>, Erişim Tarihi: 25.08.2021.
- Ahmad, F. and Bashir, T. (2013). Explanatory power of bank specific variables as determinants of non-performing loans: evidence form Pakistan banking sector, *World Applied Sciences Journal*, 22(9), 1220-1231.
- Anderson, T. W. and Hsiao C. (1982). Formulation and Estimation of Dynamic Models Using Panel Data, *Journal of Econometrics*, (18), 47-82.
- Arellano M. ve Bover O. (1995). Another look at the instrumental variable estimation of error-components models. *Econometrics*, (68)1995, 29-51.
- BDDK (2016), Kredilerin Sınıflandırılması ve Bunlar İçin Ayrılacak Karşılıklara İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=22599&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>, Erişim Tarihi: 25.08.2021.
- Boudriga, A., Taktak, N. B. and Jellouli, S. (2010). Bank Specific, Business and Institutional Environment Determinants of Banks Nonperforming Loans: Evidence from MENA Countries, *Working Papers 547, Economic Research Forum*.
- Blundell, R., ve S. Bond. (1998). Initial conditions and moment restrictions in dynamic panel data models. *Journal of Econometrics*, (87), 115–143.
- Cetinkaya, H. (2019). Bankacılık sektöründe kredi riskinin temel belirleyicilerine yönelik ampirik bir çalışma. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 121-134.
- Dimitrios, A., Helen, L. and Mike, T. (2016). Determinants of non-performing loans: Evidence from Euro-area countries, *Finance Research Letters*, (18), 116-119.
- Dünya Gazetesi, (2020). <https://www.dunya.com/finans/haberler/takipteki-krediler-150-milyar-lirayi-asti-haberi-461837>. Erişim Tarihi: 20.08.2021.
- Espinoza, R. A. and Prasad, A. (2010). Nonperforming loans in the gcc banking system and their macroeconomic effects. *IMF Working Papers No: 10/224*. Washington.
- Ghosh, A. (2015). Banking-industry specific and regional economic determinants of non-performing loans: Evidence from US states, *Journal of Financial Stability*, (20), 93-104,
- Khan, M.A., Siddique, A. and Sarwar, Z. (2020), Determinants of non-performing loans in the banking sector in developing state, *Asian Journal of Accounting Research*, 5(1), 135-145.
- Rachman, R.A., Kadarusman, Y.B., Anggriono, K. and Setiadi, R. (2018),

Bank-specific factors affecting non-performing loans in developing countries: Case study of Indonesia, *The Journal of Asian Finance, Economics and Business (JAFEB)*, 5(2), 35-42.

Rajan, R. G. (1994), Why bank credit policies fluctuate: A theory and some evidence, *The Quarterly Journal of Economics*, 109(2), 399-441.

Selimler, H. (2015). Sorunlu kredilerin analizi, banka finansal tablo ve oranlarına etkisinin değerlendirilmesi, *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 7(12), 131-172.

Tatoğlu Y. F. (2018), *İleri Panel Veri Analizi Stata Uygulamalı*, İstanbul.

COVID-19 KÜRESEL SALGINININ SANAYİ VE HİZMET SEKTÖRLERİNDE ENERJİ YOĞUNLUĞUNA ETKİSİ

Umut Erksan Şenalp¹

1. Giriş

COVID-19 salgını neticesinde milyonlarca insan virüsten etkilenmiş ve hayatını kaybedenlerin sayısı iki milyonu geçmiştir. Salgını takip eden aylarda dünyanın en büyük ekonomileri neredeyse durma noktasına gelmiş, yerli ve uluslararası turizm sektörü çok büyük oranda küçülmüş, eğlence ve yemek endüstrisinde ciddi daralma gerçekleşmiş, bilimsel konferanslar ve toplantılar iptal edilmiştir. Sonuç olarak gerek küresel gerek yerel ekonomiler bu süreçten olumsuz yönde etkilenmiştir ve orta vadede bu etkilerin devam edeceği öngörülmektedir. Küresel ekonomideki aksamalardan doğan bu çalkantılı dönem, enerji üretim ve tüketim kalıplarında da değişikliğe neden olmuş, özellikle sanayi ve hizmet sektörlerinin enerji kullanımlarında düşüş gerçekleşmiştir. Enerji kullanımındaki bu değişimler, ülkelerin enerji verimliliklerini de etkiler boyuta ulaştırmıştır. Bu çalışmada, bir enerji verimliliği göstergesi olan enerji yoğunluğunun küresel salgın sürecindeki değişimi incelenecektir.

Makroekonomik ölçekte enerji yoğunluğu, bir ülkenin ya da bir sektörün nihai enerji tüketiminin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'ya (GSYH) oranı şeklinde ifade edilmektedir. Genellikle 1000\$'lık bir hasıla yaratmak için gereken enerji miktarını gösterdiği için, düşük enerji yoğunluğuna sahip olmak enerjinin verimli kullanıldığını göstermektedir (Aydın ve Esen, 2017). Bu nedenle ülkeler, enerji yoğunluklarını azaltıcı stratejiler belirleyip eylem planları yürürlüğe koymaktadırlar. ABB Grup'un hazırladığı Türkiye Enerji Verimliliği Raporu'na göre, 1990-2000 arasında Avrupa Birliği (AB) üye ülkelerinin enerji yoğunluğu yıllık ortalama %1,6 düşerken, Türkiye'nin enerji yoğunluğu düşüşü yıllık ortalama %0,2 olmuştur. 2000 ile 2010 yılları arasında Türkiye'nin performansı artmış ve yıllık ortalama düşüş %0,7'ye ulaşmış ancak bu oran, yıllık %1,3 düşüş ortalaması tutturamayan AB ülkelerinin performansının gerisinde kalmıştır. Ayrıca rapora göre, 1990-2010 yılları arasında gerçekleşen enerji yoğunluğu düşüşünün neredeyse tamamı sanayi sektöründeki enerji verimliliği artışından ileri gelmektedir (ABB, 2012). Küresel ölçekte enerji yoğunluğu performansında son on yıllık ge-

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, email: uerksansenalp@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0261-3700

lişmeleri değerlendiren Uluslararası Enerji Ajansı'nın raporuna göre ise, 2010 ile 2017 arasında dünya genelinde enerji yoğunluğu düşüşü %2,2 olurken, 2018'de %1,1 ve 2019'da %2 düşüş gözlemlenmiştir (International Energy Agency [IEA], 2020). Aynı dönemde, Türkiye'de nihai enerji yoğunluğu indeksinde yıllık ortalama %1,3'lük bir azalma olduğu raporlanmıştır (*Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı [ETBK], 2018*).

Türk imalat sanayinde enerji tüketimi, ekonomik büyümeye paralel olarak son yıllarda hızla artmıştır ve bu artışın devam etmesi beklenmektedir. 2018 yılında Gayri Safi Milli Hasıla içinde %26 paya sahip olan üretim imalat sanayi, ülkenin nihai enerji tüketiminde üçte bir paya sahiptir (Keskin ve Güven, 2020). Böylesi bir süreç, enerji üretimi açısından kendi kendine yeten bir ekonomi için sorun olmayacaktır. Ancak, Türkiye'de enerji ithalatına bağımlılık oranı son 30 yılda %50'den yaklaşık %80'e yükselmiştir. Türkiye'nin, enerjide dışa bağımlı bir ülke olması nedeniyle dış ticaret açığının önemli bir kısmı enerji ithalatından ileri gelmektedir. Bu nedenle, uzun vadede enerji yoğunluğunun azalması, enerji verimliliğinin artması ve bu sayede enerji ithalatının azalması için önemli planlamalar yapılmaktadır. Örneğin, 2007 yılında yürürlüğe giren enerji verimliliği kanununu takiben 2012 yılında yazılan Enerji Verimliliği Strateji Belgesi'ne göre 2023 yılına kadar enerji yoğunluğunda %20 iyileştirme hedeflenmiştir (Özkar ve Atak, 2015). Bununla birlikte, 2018 yılında yürürlüğe giren Ulusal Enerji Verimliliği Eylem Planı'nda (UEVEP) ulaştırma, sanayi, hizmetler ve tarım gibi alanlarda birincil enerji tüketiminin en az %14 azaltılması hedeflenmiştir. Bahsedilen enerji verimliliği hedeflerinin gerçekleşmesi, dış açığın azaltılması kadar sürdürülebilir kalkınma, enerji güvenliği, sera gazı emisyonunda düşüş ve çevresel sürdürülebilirlik açısından da oldukça önem arz etmektedir.

2020 yılı Mart ayında, COVID-19 vakalarının ülkemizde de görülmesinin ardından katı kısıtlamalar uygulamaya konmuş, bunu takiben enerji tüketim değerleri değişim göstermiştir. Sanayi sektörünün elektrik tüketimi %22 civarında azalırken, ticari tüketimde %30 azalma gözlemlenmiştir. Küresel salgının etkilerinin hala devam ediyor oluşu ve ilgili verilerin de kısıtlı olması nedeniyle, COVID-19 salgınının enerji yoğunluğuna ve verimliliğine etkisini analiz eden az sayıda çalışma vardır. Bu çalışmanın amacı, COVID-19 salgınının enerji yoğunluğuna etkisini geliştirmekte olan bir ülke olan Türkiye örneği üzerinden inceleyerek literatüre katkı sunmaktır. Analizimizde, elektrik tüketimindeki değişiklikleri hesaplayabilmek için Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (EPDK) tarafından sağlanan Elektrik Piyasası Aylık Sektör Raporlarından faydalanılmıştır (EPDK, 2021). Bunun yanı sıra GSYH verileri Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi'nden (EVDS) elde edilmiştir (TCMB, 2021). Çalışmamızın

bulguları, 2020 yılında sanayi sektöründe enerji yoğunluğunun 2019 yılına kıyasla arttığını yani enerji verimliliğinin düştüğünü göstermektedir. Diğer yandan, geçtiğimiz yıllarda olduğu gibi, hizmet sektöründe enerji yoğunluğunda düşüş gözlemlenmiştir. Ekonominin geneline bakıldığında, 2020 yılı enerji yoğunluğu değerinin, 2019 yılı oranı ile neredeyse aynı seviyede kaldığı tespit edilmiştir. COVID-19 salgınının ekonomik etkileri neticesinde enerji yoğunluğu oranında son 10 yılda yakalanan istikrarlı düşüş sona ermiş, UEVEP’de belirtilen 2023 hedeflerinden uzaklaşmıştır.

2. Literatür

Bu bölümde ilk olarak, enerji verimliliği göstergesi olarak kabul edilen enerji yoğunluğunu belirleyen faktörleri analiz eden çalışmalar derlenecektir. Ayrıca, COVID-19 salgınına takiben gerçekleştirilen ve enerji verimliliği ve enerji yoğunluğunu konu alan çalışmalar da incelenecektir. Literatürdeki çalışmaların çoğu enerji yoğunluğunun makroekonomik ölçekte belirleyicilerine odaklanılmışlardır. Bu çalışmaların bulgularına göre öne çıkan faktörler enerji fiyatları, doğrudan yabancı yatırım etkisi, vergiler, dışa açıklık ve üretim sektörünün yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır. İlgili çalışmalarda, enerji fiyatlarındaki artışın enerji talebini dolayısı ile enerji yoğunluğunu azaltıcı etkisi vurgulanmıştır. Doğrudan yabancı yatırımların enerji yoğunluğu üzerine etkisini inceleyen çalışmalar, yurt dışından yatırım yoluyla gelen firmanın beraberinde daha yüksek teknoloji getireceğini dolayısıyla bu durumun üretimdeki enerji yoğunluğunu düşürücü etki sağlayacağını vurgulamaktadır. Bir diğer grup çalışma ise vergilerin etkisine odaklanmış ve enerji tüketimi üzerinden alınan vergilerin enerji kullanımını azaltarak enerji yoğunluğunu düşürücü etki doğuracağından bahsetmiştir. Ekonominin ve endüstrinin yapısının enerji yoğunluğuna etkisini inceleyen çalışmalar, sanayi ve hizmet endüstrisinde yüksek paya sahip sektörlerin enerji taleplerinin ülkelerin enerji yoğunluğunu belirleyen bir faktör olduğunu ortaya koymuştur. Buna göre, bir ekonomide enerji tüketiminin yüksek olduğu endüstriler daha fazla paya sahipse bu durum enerji yoğunluğunun da yüksek çıkmasına neden olacaktır. Dışa açıklık ile enerji yoğunluğu arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar ise yabancı piyasalarla iç içe olan ekonomilerin daha rekabetçi bir ortama sahip olduğunu, bu durumun firmaları enerji verimi daha yüksek üretim teknolojileri kullanmaya yönlendirdiğini vurgulamıştır. Enerji yoğunluğunu belirleyen önemli faktörlerden bir diğeri de coğrafi koşullar ve iklim özellikleridir. Ülke içi mesafelerin uzak olması taşımacılık ve lojistik sektörlerinin enerji ihtiyacını arttırırken, çok yüksek sıcaklıklar ya da çok düşük sıcaklıklar enerji kullanımını etkileyen diğer faktörlerdir.

Jorgenson (1984) enerji yoğunluğunun ekonomik büyüme üzerindeki rolünü incelediği çalışmasında Amerika Birleşik Devletleri ekonomisini 1920-1955 dönemi için incelemiş ve bu dönemde enerji yoğunluğu düşerken emek verimliliği ve toplam faktör verimliliğinde artış tespit edildiğini raporlamıştır. Enerji yoğunluğundaki düşüşün gerekçesi olarak, incelenen süre içinde ülkedeki elektrik arzının diğer enerji çeşitlerine kıyasla birkaç kat daha fazla artmış olmasını, yani teknik ilerlemeyi ortaya koymuştur. Jorgenson'un (1984) bahsettiği teknik ilerlemeyi, enerji verimliliğindeki değişimin bir bileşeni olarak toplam enerji verimliliğinden ayırarak inceleyen ilk çalışmalardan birisi olan Boyd vd. (1987), böylece bir ayırıştırma için Divisia indeksininin Laspeyres indeksinden daha iyi sonuç verdiğini ortaya koymuştur.

Enerji yoğunluğunu etkileyen faktörler üzerine maroekonomik analiz sunan güncel çalışmalardan Markandya vd. (2006), batı Avrupa'da bulunan 12 tane geçiş ekonomisi sahibi ülke ile Avrupa Birliği üyesi 15 gelişmiş ülkeyi kıyaslamış ve 2000 ile 2020 yılları arasında her iki ülke grubu için de enerji tüketiminin artacağını ancak, geçiş ekonomilerinde gözlemlenen enerji yoğunluğunun gelişmiş ülke değerlerine yakınsayacağını öngörmüştür. Wing (2008), 1958-2000 yıllarını ve 35 farklı alt endüstriyi kapsayan analizde, ABD'de gözlemlenen enerji yoğunluğu düşüşünü açıklamaya çalışmıştır. İncelenen dönemde, enerjiyi daha verimli kullanan endüstrilerin payının büyümesinin, enerji yoğunluğu düşüşünün başlıca nedeni olduğu tespit edilmiştir. Wing'e (2008) benzer bir yaklaşımla, Ma ve Stern (2008), 1970 sonrası Çin'de gözlemlenen enerji yoğunluğunun nedenlerini analiz etmiş ve ABD için yapılan tespitlerin aksine endüstrilerin yapısal değişiminin Çin için gözlemlenen bu süreçte etkisi olmadığını, temel nedenin teknik ilerleme olduğunu göstermiştir. Liao vd. (2007), Çin'de 2003 ile 2005 yılları arasında gözlemlenen yaklaşık %11'lik enerji yoğunluğu artışına dikkat çekmiştir. Ma ve Stern'in (2008) 2000 yılı öncesinde düşüş trendinde olan enerji yoğunluğunun nedenlerini açıklamak için ortaya koyduğu bulguları destekleyen Liao vd. (2007), 2005-2005 arasında çok yoğun enerji tüketen alt sektörlerdeki hızlı büyümenin bahsedilen durumun gerekçesi olduğunu göstermiştir.

Voigt vd. (2014), 1995-2007 yıllarını ve gelişmiş 40 ülkeyi kapsayan panel veri ile yaptığı incelemede, enerji verimliliğini "teknolojik ilerleme" ve "sektörlerdeki yapısal değişim" olmak üzere bileşenlerine ayırmıştır. İncelenen ülkelerde ciddi miktarda enerji verimliliği artışı tespit edilmiş, bunun sebebi olarak da teknolojik ilerleme gösterilmiştir. Filipovic vd. (2015), Avrupa Birliği'ne üye 28 ülkenin verilerinden oluşan ve 1990-2012 yıllarını kapsayan incelemede, kişi başına düşen milli gelir, enerji fiyatları, kişi başına nihai enerji tüketimi ve enerji tüketiminden alınan vergilerin enerji yoğunluğu üzerine etkilerini analiz etmiş ve

enerji fiyatlarının, vergilerin ve kişi başına düşen milli gelirdeki artışın enerji yoğunluğunu olumsuz yönde etkilediğini göstermiştir.

Aydın ve Esen (2018), 12 ülkeden oluşan ve 1991-2013 yıllarını kapsayan panel veri analizinde, enerji yoğunluğunun, ekonomik büyüme ile enerji kullanımı arasındaki ilişki üzerindeki etkisini incelemiştir. Enerji yoğunluğu için %0.44'lük bir eşik değer tespit eden Aydın ve Esen'e (2018) göre, bu eşikten yüksek değere sahip bir ekonomide enerji tüketimi ekonomik büyümeyi baltalayacakken, bu değer altındaki bir ekonomide enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki gözlemlenecektir. Jiang vd. (2021), COVID-19 küresel salgınının ülkelerin enerji yoğunluğu oranlarını nasıl etkileyeceğini incelediği çalışmada, salgını takip eden süreçte ülkelerin hem milli gelirlerinde hem de enerji kullanımlarında düşüş olmasına rağmen, Çin, ABD, Japonya ve Avrupa Birliği (AB) için enerji yoğunluğunda bir artış olacağını hesaplamıştır. Buna göre en yüksek artış %29,3 ile ABD için beklenirken onu Japonya %7,8'lik artışla takip etmektedir. Çin ve AB için beklenen artışlar ise %1-3 düzeyinde kalmıştır. Bu bulgular, Türkiye gibi enerji yoğunluğunu düşürmeye yönelik politika geliştiren ülkelerin işinin küresel salgın nedeniyle daha da zor olacağını ortaya koymaktadır.

Diğer yandan, Fisher-Vanden vd. (2004), yukarıda özetlediğimiz toplulaştırılmış veri kullanan çalışmaların, firmaların karakteristik özelliklerini dikkate almadığını eleştirmiştir. Bu çerçevede, 1996 yılından itibaren Çin'de gözlemlenen enerji yoğunluğundaki düşüşte, firmaların sahip olduğu özelliklerin rolünü ortaya koymak amacıyla, ülkede faaliyet gösteren ve enerji yoğunluğu yüksek olan yaklaşık 2500 firmayı analiz etmiştir. 1997-99 yıllarını kapsayan inceleme sonucu, üretim sektöründeki enerji kullanım yoğunluğunun, enerji fiyatları, firmaların Ar-Ge faaliyetleri, sahiplik yapısı gibi faktörlerden etkilendiğini tespit etmiştir. Bala-Subrahmanya (2007) emek verimliliğinin enerji yoğunluğu ve nihai olarak firma performansı üzerine etkisini analiz ettiği çalışmada Hindistan'ın Malur bölgesinde faaliyet gösteren 40 firmayı incelemiş ve emek verimliliği artışının enerji yoğunluğunu azalttığını ve firmanın üretim sürecinde yarattığı katma değeri arttırdığını tespit etmiştir. Bala-Subrahmanya (2007) gibi Hindistan ekonomisini analiz eden bir diğer çalışma olan Sahu ve Narayanan (2011), yabancı ortaklığı bulunan firmaların daha düşük enerji yoğunluğuna sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Buna ek olarak, firma yaşı ile enerji yoğunluğu arasında ters U şeklinde bir ilişki tespit etmişler, yani genç firmaların enerji verimliliğinin daha yüksek olduğunu göstermişlerdir.

Petrick (2013), firmaların piyasada yer alma sürelerinin önemine vurgu yaptığı çalışmada 1995-2007 yıllarını kapsayan ve Almanya'da faaliyet gösteren üretim firmalarını incelemiş, enerji yoğunluğunda meydana gelen iyileşmelerin, sek-

törlerde hali hazırda faaliyet gösteren firmalardan daha çok sektöre yeni giren firmalar sayesinde gerçekleştiğini göstermiştir. Ayrıca, piyasaya yeni giren firmaların üretim süreçlerinin daha yenilikçi olması bu durumun açıklayıcısı olarak ortaya konmuştur. Fisher-Vanden vd.'nin (2004) vurguladığı firma heterojenliği problemini dikkate alan bir başka çalışma olan Bu vd. (2019), Çin'in Jiangsu bölgesinden seçtikleri 13 şehirde 2005-2007 yılları arasında faaliyet gösteren firmalardan oluşan panel veri ile gerçekleştirdiği analizde, doğrudan yabancı yatırım ile enerji yoğunluğu arasındaki ilişkiyi açıklamayı amaçlamıştır. Sabit etkiler modeli ile firma heterojenliğini dikkate alarak gerçekleştirilen analiz sonucunda, doğrudan yabancı yatırım ile kurulan ya da yabancı ortak alan firmaların, aynı sektörde faaliyet gösteren yerel firmalara kıyasla daha az enerji yoğunluğuna sahip olduklarını gösterilmiştir. Sahu ve Narayanan'ın (2011) tespitleri ile örtüşen bu bulgu, yabancı ortakların getirdiği görece daha üstün üretim teknolojisi ile açıklanmıştır. Ancak adı geçen bu çalışmalar, firma heterojenliğini dikkate almakla beraber, test edilen modelde karşılaşılabilecek içsellik (endogeneity) sorununa değinmemişlerdir.

Türkiye üzerine yapılan çalışmalara baktığımızda, enerji yoğunluğu üzerine toplulaştırılmış veri kullanarak gerçekleştirilen analizlerden birisi olan İslatince ve Haydaroğlu (2009), 1996 ve 2001 yılları arasında kimi endüstrilerdeki enerji yoğunluğu değişimini, TÜİK'ten edinilen sektörel veri ile analiz etmiş ve ilgili dönemde enerji yoğunluğu en yüksek olan taş ve toprağa dayalı sanayi ile metal ana sanayinde yıllar içinde bir iyileşme olmadığı, en düşük enerji yoğunluğuna sahip gıda endüstrisinde ise gözlemlenen beş yıl içinde az bir düşüş olduğu tespit edilmiştir. Özkara ve Atak (2015), Türkiye Elektrik Dağıtım Şirketi'nden elde edilen elektrik tüketim verileri ile gerçekleştirdiği ve 2003-2012 yıllarını kapsayan çalışmada, Veri Zarflama Analizi yöntemi kullanarak Türkiye imalat sanayii için bölgesel bir enerji verimliliği analizi sunmuştur. Buna göre, ülkenin enerji tasarrufu sağlama potansiyeli en yüksek bölgelerinin sırasıyla İstanbul, Kocaeli ve Ankara alt bölgeleri olduğu tespit edilmiştir.

Onut ve Soner (2007), Marmara bölgesinde üretim sektöründe faaliyet gösteren 20 orta ölçekli firmanın anket yoluyla derledikleri verilerini kullanarak enerji verimliliği değişimini ölçmeyi amaçlamıştır. Veri Zarflama Yöntemi kullanılarak gerçekleştirilen çalışma sonucunda farklı endüstrileri temsil eden çoğu firmanın optimal enerji verimliliği seviyesinden uzak oldukları tespit edilmiştir. Sahin (2017), Türkiye İstatistik Kurumu'nun derlediği Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri'ni kullanarak gerçekleştirdiği analizde, 2005-2012 yılları arasında Türkiye'de sanayi sektöründe gözlemlenen enerji verimliliği artışını Divisia yöntemini kullanarak bileşenlerine ayırmış ve en önemli bileşenin firmaların enerji

yoğunluğundaki değişim olduğunu tespit etmiştir. Benzer şekilde, Selçuk (2018) 2003-2011 ve Özşahin (2019) 2003-2017 yılları arasında, Türk imalat sanayindeki enerji verimliliği değişimini Divisia indeksi kullanarak bileşenlerine ayırmış ve reel enerji yoğunluğu ile sektörlerdeki yapısal değişimin verimlilik üzerindeki etkilerini incelemiştir. Bun göre, belirtilen dönemlerde enerji verimliliğindeki artışın temel nedeninin enerji yoğunluğundaki düşüş olduğu, yapısal değişimlerin etkisinin ise verimliliği olumsuz etkilediği sonucuna varmışlardır.

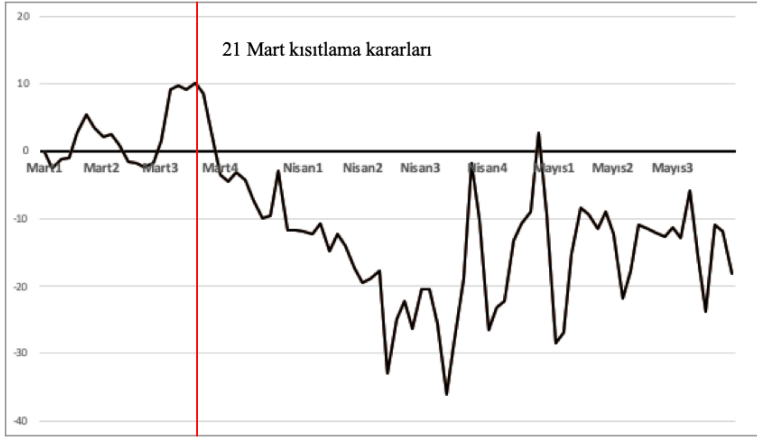
COVID-19'un enerji talebine etkisini analiz eden çalışmalardan birisi olan Ghiani vd. (2020), salgının ilk aylarını incelendiği çalışmada, COVID-19'un İtalya'daki etkisi üzerine bir analiz sunmaktadır. Yazarlar, yapılan analiz sonucunda enerji tüketiminin bir önceki yıla göre %37 civarında düştüğünü göstermiştir. Buna ek olarak, enerji talebindeki azalmanın, termoelektrik üretim gibi geleneksel kaynakların kullanımının azalmasına ve yenilenebilir kaynaklar kullanılarak üretilen enerjinin payının %23'ten %40'a artmasına neden olduğunu raporlamışlardır. Benzer bir analizi İspanya için gerçekleştiren Santiago vd. (2020), elektrik tüketimindeki düşüşün, 2015-2019 arasındaki aynı dönemdeki ortalama elektrik tüketimine kıyasla, 2020 yılının Mart ortasından Nisan sonuna kadar yaklaşık %15'e ulaştığını göstermiştir. Adeboye vd. (2020), Abu-Rayash ve Dincer (2020) ve Norouzi vd. (2020) gibi çalışmalar da farklı ülkeler için gerçekleştirdikleri analizlerde COVID-19 salgınının enerji talebini düşürdüğünü tespit etmişlerdir. COVID-19'un enerji yoğunluğuna etkisini analiz eden tek çalışma olan Jiang vd. (2021), salgını takip eden süreçte ülkelerin hem milli gelirlerinde hem de enerji kullanımlarında düşüş olmasına rağmen, Çin, ABD, Japonya ve Avrupa Birliği (AB) için enerji yoğunluğunda bir artış olacağını hesaplamışlardır. Buna göre en yüksek artış %29,3 ile ABD için beklenirken onu Japonya %7,8'lik artışla takip etmektedir. Çin ve AB için beklenen artışlar ise %1-3 düzeyinde kalmıştır.

3. Veri Seti ve Bulgular

Analizimizde, sektörel elektrik tüketimi verileri elde edilirken EPDK tarafından sağlanan Elektrik Piyasası Aylık Sektör Raporları kullanılmıştır (EPDK, 2021). Bu raporlar, ülkemizdeki elektrik üretimi ve tüketimi hakkında sektör ve il özelinde kapsamlı veri sağlamaktadır. Şekil 1 ve Şekil 2'de sunulan elektrik tüketim değerleri Enerji Piyasaları İşletme A.Ş. Şeffaflık Platformu tarafından sağlanan gerçek zamanlı tüketim verilerinden elde edilmiştir (EPİAŞ, 2021). Bu veriler Türkiye geneli için saatlik elektrik tüketimini vermektedir. Bu çalışma için saatlik veri günlük veriye dönüştürülmüştür. Son olarak GSYH verileri Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi'nden elde edilmiştir (TCMB, 2021).

Küresel salgın hem üretim ve milli gelir hem de enerji tüketimi üzerinde dünya genelinde daralmaya yol açmıştır. Şekil 1 ve Şekil 2 Türkiye’de 2020 yılı elektrik kullanımı ile 2019 yılı elektrik talebini kıyaslamaktadır. Böylece, gözlemlenen bu iki yıl arasındaki oransal değişim gösterilerek bir önceki yılın aynı dönemine göre talepteki değişim ortaya konmaktadır. Dikey eksen, yüzde değişim miktarlarını yatay eksen ise zamanı göstermektedir. Zaman ekseninde her bir ay isminin yanındaki numaralar, ilgili tarihin o ayın kaçınıcı haftasına denk geldiğini ifade etmektedir (örneğin Mart1, Mart ayının birinci haftası anlamına gelmektedir). Şekil 1, Mart ayının başından Mayıs ayının sonuna kadar geçen süreyi resmederken, Şekil 2 yılın kalan kısmını, yani Haziran ayının başı ile Aralık ayı sonu arasında kalan süreyi raporlamaktadır. Bir yıllık süreci iki ayrı Şekil ile göstermemizden nedeni, elektrik tüketim dinamiklerinin Mayıs ayı öncesinde ve sonrasında ciddi farklılıklar göstermesidir.

Şekil 1. Türkiye’de Enerji Talebi (Mart-Haziran 2020)

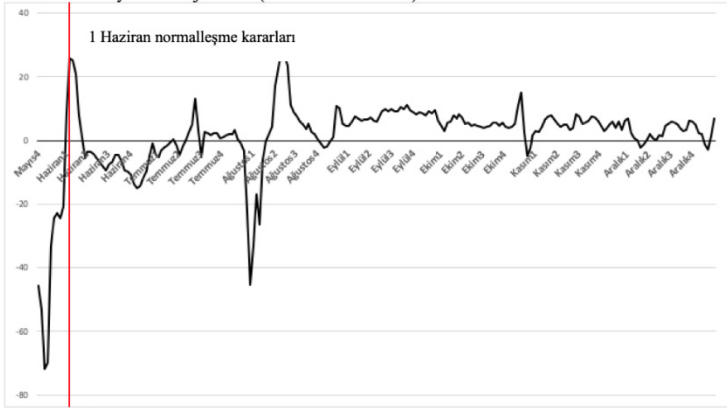
Kaynak: EPIAŞ (2021), yazarın kendi hesaplamaları

Şekil 1’e göre, 2020 yılının Mart ayının üçüncü haftasından Mayıs ayının son haftasına kadar günlük elektrik tüketiminin 2019 yılının aynı döneminde gerçekleşen tüketime kıyasla düşüşte olduğu görülmektedir. 21 Mart tarihinde açıklanan kısıtlama kararlarını takiben, ay sonuna doğru önlemler arttırılmış, buna bağlı olarak Nisan ayının ilk haftası elektrik tüketimi bir önceki yıla göre yaklaşık %20 düşmüştür. İlerleyen haftalarda bu düşüş daha da artarak Nisan ayının sonlarına doğru yaklaşık %35’e ulaşmıştır. Tüm Mayıs ayı boyunca da bir önceki yılın Mayıs ayına göre %10 ile %25 arasında düşüş gerçekleşmiştir.

Şekil 2, Mayıs ayının sonundan başlayarak yıl sonuna kadarki süreçte günlük

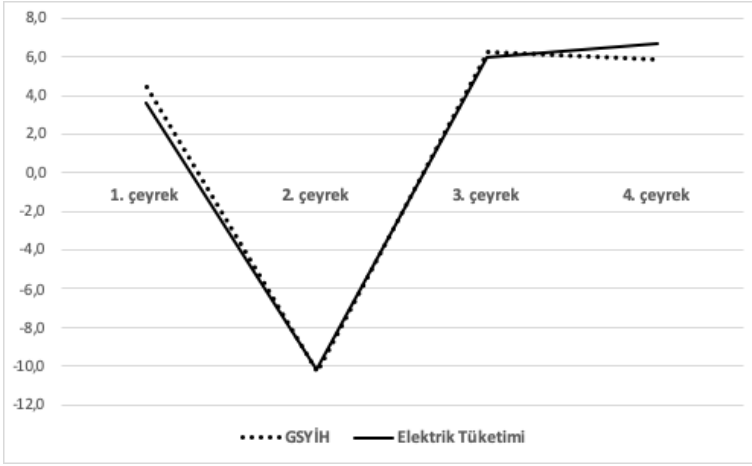
elektrik talebinin, 2019 yılının aynı dönemine kıyasla ne kadar değiştiğini göstermektedir. Mayıs ayı öncesinde, COVID-19 salgınına yönelik alınan kısıtlama uygulamaları, elektrik tüketiminde bir önceki yıla göre ciddi gerilemelere neden olmuştur. Bu uygulamaların etkisi, 1 Haziran itibari ile alınan normalleşme kararlarını takiben, Haziran ile Ağustos ayları arasında neredeyse ortadan kalkmış ve kıyaslanan iki yıldaki enerji kullanımı birbirine çok yakın çıkmıştır. Eylül ayının başından itibaren yıl sonuna kadar elektrik tüketiminin, bir yıl önceki tüketim değerlerini yaklaşık %10 oranında aşmış olduğu görülmektedir. EVDS'den elde ettiğimiz İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranları bu durumun nedenleri hakkında fikir vermektedir. 2020'nin 2. çeyreğinde %63,4'e düşen imalat sanayi kapasite kullanım oranı, 4. çeyrekte %75,6'ya çıkmıştır. Yani, Eylül ayını takip eden süreçteki elektrik kullanım artışının nedeni olarak, sanayi üretiminin kriz öncesi seviyesine yaklaşması gösterilebilir.

Şekil 2. Türkiye'de Enerji Talebi (Haziran-Aralık 2020)

Kaynak: EPIAŞ (2021), yazarın kendi hesaplamaları

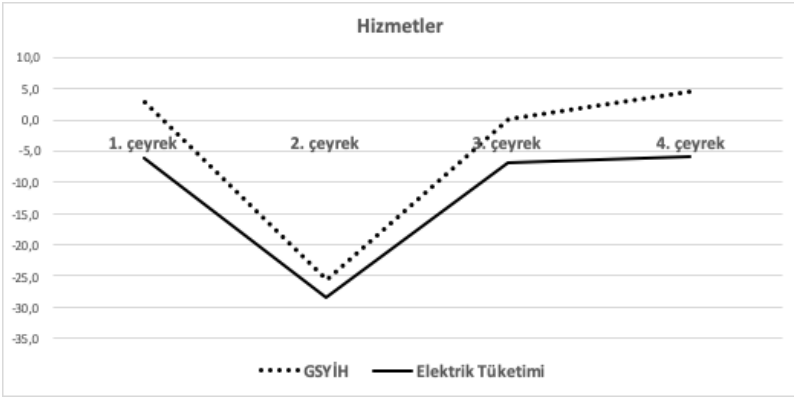
Şekil 3, 2020 yılı elektrik tüketimi ve GSYH'nin, 2019'un aynı çeyreğine göre yüzde olarak ne kadar değiştiğini bir arada vermektedir. GSYH verisi üç aylık süreçlerde, toplam dört çeyrek olacak şekilde açıklandığı için, daha kolay kıyaslayabilmek adına elektrik tüketim verisi de çeyreklik forma dönüştürülmüştür. Buna göre hem GSYH hem de elektrik kullanım miktarı, 2. çeyrek hariç, 2020 yılının tamamında 2019 rakamlarını aşmıştır. Dikkat çeken bir diğer nokta ise, GSYH değişim oranının neredeyse elektrik tüketim değişim oranıyla aynı eğilime sahip olmasıdır.

Şekil 3. GSYH ve Enerji Tüketimindeki Değişimler- Genel

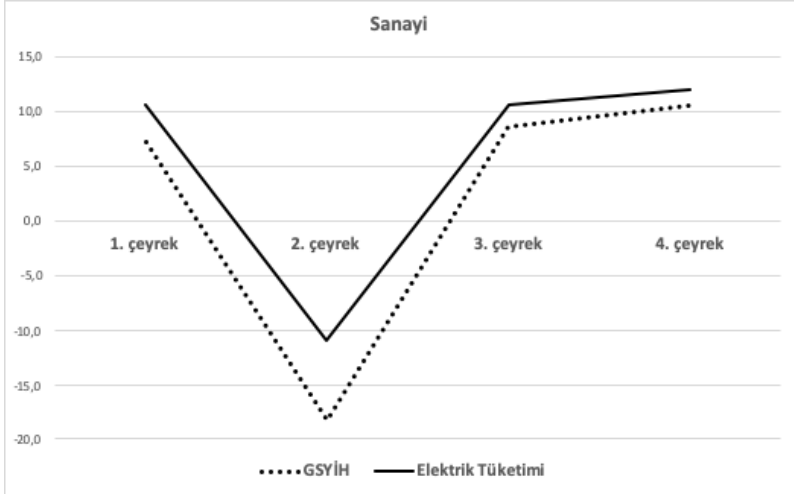
Kaynak: EPDK (2021) ve TCMB (2021), yazarın kendi hesaplamaları

Şekil 4(a) ve (b), yukarıdaki Şekilde ekonominin geneli için paylaşılan tabloyu, sanayi ve hizmet sektörleri için ayrı ayrı göstermektedir. Şekil 4(a) sanayi elektrik tüketimi ve sanayinin yarattığı GSYH verileri kullanılarak oluşturulmuşken, Şekil 4(b) hizmet sektörünün rakamlarını resmetmektedir. Buna göre, ekonominin geneline benzer şekilde hem sanayi hem hizmet sektörlerinde, elektrik tüketimi ve GSYH 2. çeyrekte düşüş göstermiştir. Sanayi sektöründe 2020 yılı 2. çeyreğinde gerçekleşen elektrik tüketimi 2019 yılına göre yaklaşık %10,9 azalmışken bu oran hizmetler için %28,3 çıkmıştır. GSYH değişimine baktığımızda, 2. çeyrekte gerçekleşen düşüş sanayi için %18,3 iken hizmetler için %25,7'dir. Sanayi sektörü için 3. ve 4. çeyrek rakamlarına bakıldığında, salgının etkilerinin yılın bu bölümünde geride kaldığı söylenebilir. Yukarıda bahsettiğimiz, bu döneme ait imalat sanayi kapasite kullanım oranları bu tespitimizi doğrulamaktadır. Fakat hizmet sektörü için salgının ekonomik etkilerinin 3. ve 4. çeyreklerde de devam ettiği görülmektedir.

Şekil 4(a). GSYH ve Enerji Tüketimindeki Değişimler- Hizmetler

Şekil 4(b). GSYH ve Enerji Tüketimindeki Değişimler- Sanayi

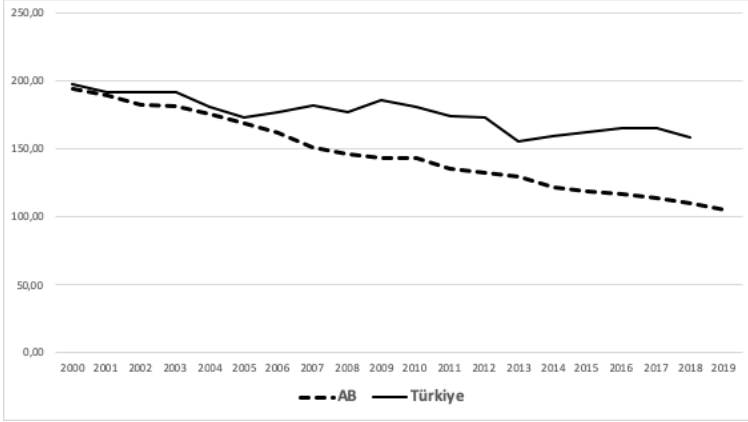
Kaynak: EPDK (2021) ve TCMB (2021), yazarın kendi hesaplamaları

Burada dikkat çekmek istediğimiz en önemli husus, sanayi sektöründe GSYH düşüşü elektrik tüketiminde yaşanan düşüşten daha büyükken, bu durumun hizmet sektöründe tam tersi şekilde gerçekleşmiş olmasıdır. Yani, hizmet sektörünün elektrik tüketiminde yaşanan değişim, hizmet sektörünün GSYH'ye katkısındaki değişim oranlarının altında kalmıştır. Bu durum, her iki sektörde gözlemlenen enerji yoğunluğu değerlerine farklı yönde etkide bulunacaktır, bu konu takip eden bölümde daha detaylı değerlendirilecektir.

COVID-19 salgını, küresel ekonomide istikrarsızlıklara neden olduğu gibi, elektrik tüketim/üretim seviyelerinde de önemli değişikliklere yol açmıştır. Salgın sonrasında hükümetlerin aldığı önlemlerin hem enerji tüketimi üzerinde hem

de enerji verimliliği ve yoğunluğu üzerinde doğrudan etkileri olmuştur. Bir birim üretimi gerçekleştirmek için kullanılan enerji olarak tanımlanan enerji yoğunluğu, ilgili literatürde enerji verimliliği göstergesi olarak da kullanılmaktadır (Adom, 2015). Bu çerçevede, enerji yoğunluğundaki düşüş, enerji verimliliğindeki artışa işaret etmektedir.

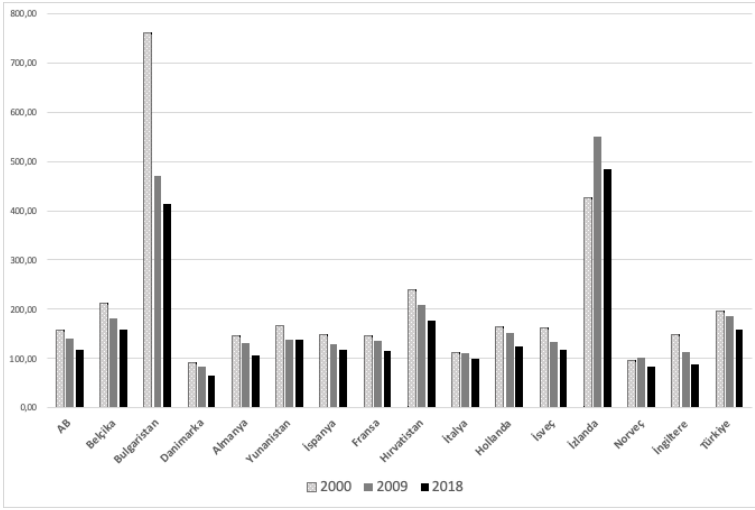
Şekil 5. AB ve Türkiye'nin Enerji Yoğunluğu'nun Seyri

Kaynak: EPDK (2021) ve TCMB (2021), yazarın kendi hesaplamaları

Şekil 5, AB ve Türkiye'nin 2000 ile 2019 yılları arasındaki enerji yoğunluğu değerlerini karşılaştırmalı olarak sunmaktadır. Buna göre, AB ortalaması ile Türkiye'nin enerji yoğunluğu oranı 2000'lerin başlarında hemen hemen aynı seviyededir. Zaman içinde hem AB'nin hem Türkiye'nin enerji yoğunluğu değerleri düşüş trendinde olup enerji verimliliğinde artış olduğu görülmektedir. İlgili literatürde, böylesi bir düşüşün iki temel potansiyel nedeni tartışılmıştır. Bunlardan birincisi, teknolojik ilerleme sonucu bir birim üretim için gereken enerji miktarında meydana gelecek bir azalma sonucu enerji yoğunluğunu düşürmüş olabileceğidir. İkinci olası açıklama, toplam üretimde, enerji yoğun endüstrilerin payının azalması olarak ortaya konmaktadır (Fisher-Vanden vd. 2004).

AB üyesi ülkeler ile Türkiye'nin enerji yoğunluğu performansını ayrı ayrı kıyaslama imkânı veren Şekil 6'ya göre, Türkiye'nin AB ortalamasının gerisinde kaldığı görülmektedir. Türkiye'nin enerji verimliliğinde geride bıraktığı AB ülkeleri Belçika, Bulgaristan, Hırvatistan ve İzlanda'dır. Ancak, İzlanda'nın bu kadar düşük enerji verimliliğine sahip durumda olması, adı geçen ülkenin yenilenebilir enerjideki arz bolluğu nedeniyle enerji yoğunluğu konusuna hassasiyetle yaklaşmamasından ve uzun ve karanlık kış mevsiminin yüksek enerji tüketimine neden olmasından ileri gelmektedir.

Şekil 6. Kimi AB Ülkeleri ve Türkiye'nin Enerji Yoğunluğu

Kaynak: EPDK (2021) ve TCMB (2021), yazarın kendi hesaplamaları

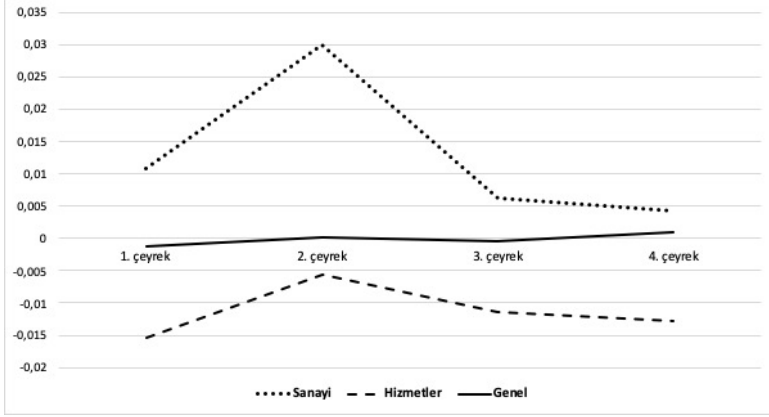
Şekil 6'ya göre İzlanda hariç tüm ülkelerde, enerji yoğunluğu yıllar içinde düşüş eğilimindedir. Türkiye'nin enerji verimliliği değerlerine bakıldığında, 2000 yılından 2018 yılına kadar, 19 yılda 197,15'den 158,35'e gerilediği, yani yaklaşık %19,7'lik bir azalma gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum, 2000 ile 2018 yılları arasında ortalama olarak yılda %1'lik bir iyileşmeye işaret etmektedir. Diğer yandan, 2012 yılında devreye giren Enerji Verimliliği Strateji Belgesi, 2023 yılına kadar enerji yoğunluğunda %20 iyileştirme hedeflendiğini göstermektedir. Yani, yıllık ortalama hedefin yaklaşık olarak %2 olduğu anlaşılmaktadır. Geride kalan 20 yıllık performansa göre bu oldukça iddialı bir hedef olarak karşımıza çıkmaktadır.

COVID-19 salgınının enerji yoğunluğunu düşürme hedeflerini birkaç şekilde etkileyeceği öngörülmektedir. Buna göre, salgının yarattığı ekonomik kriz ortamı neticesinde enerji verimliliğini sağlamaya yönelik yapılacak olan yatırımların aksamaması beklenmektedir. Ayrıca, tüketim ve üretim boyutunda oluşan belirsizlik, kimi endüstrilerde enerji verimliliği açısından uzun vadeli hasarlar bırakabilir boyuttadır. Örneğin, sivil havacılık sektörünün yaşadığı büyük talep daralması sonucu, kriz öncesi enerji verimliliği değerlerine ne zaman dönebileceği büyük belirsizlik içermektedir. Sonuç olarak, 2020 yılında COVID-19 salgını nedeniyle enerji yoğunluğu düşüş oranında, yani enerji verimliliği artış oranında, çok ciddi bir azalma beklenmektedir (IEA, 2020).

Şekil 7, sanayi ve hizmet sektörleri ile Türkiye geneli için hesapladığımız 2020 yılı enerji yoğunluğu değerlerinin, 2019 yılının aynı dönemine göre ne ka-

dar değiştiğini göstermektedir. Sanayi ve hizmet sektörleri için enerji yoğunluğu hesaplanırken, bu sektörler tarafından kullanılan toplam enerji, bu sektörler tarafından yaratılan GSYH'ye bölünmüştür. Ülke geneli için hesaplanan oran ise toplam enerji tüketiminin GSYH'ye oranı ile hesaplanmıştır. Kesiksiz çizgi ile gösterilen eğri ülke genelini, onun altında kalan eğri sanayi sektörünü, en üst kısımdaki eğri ise hizmet sektörünü temsil etmektedir. Buna göre, sanayi sektöründe 2020 yılı 1. çeyreğinde enerji yoğunluk değeri, 2019 yılının aynı dönemine göre %0,01 artarken, Mart ayında pandeminin etkilerinin ülkemizde görülmesiyle birlikte alınan kısıtlama tedbirleri sonucunda üretim ve tüketimdeki düşüş GSYH'ya yansımıştır. Aynı dönemde sanayide enerji tüketiminin de azaldığını Şekil 4(b) göstermektedir. İlgili dönemde, sanayi sektörünün GSYH'deki payında gözlemlenen düşüş, bu sektöründeki enerji tüketimi düşüşünden oransal olarak daha fazla olduğu için, bu sektörde enerji yoğunluğu artmıştır. 2. çeyrekte sanayi sektöründe gözlemlenen enerji yoğunluk artışı %0,3'e çıkmıştır. 3. ve 4. çeyreklerde küresel salgının sanayi üzerindeki etkilerinin azalmasıyla birlikte enerji yoğunluğu artışı durma noktasına gelmiş ancak enerji yoğunluğunda düşüş gözlemlenmemiştir.

Diğer yandan, ilk çeyrekte hizmet sektörü enerji yoğunluğunda binde on beşlik bir azalma gözlemlenirken, salgının etkisiyle bu oran sıfıra yaklaşmış ve ikinci çeyrekte binde beş çıkmıştır. 3. ve 4. çeyreklerde tekrar ilk çeyrekteki düşüş oranına yaklaşmıştır. Yani, 2020 yılında hizmet sektöründe enerji yoğunluğu düşüşü yani enerji verimliliğinde artış tespit edilmiştir. Bu durumun matematiksel açıklaması şu şekilde yapılabilir: Şekil 4(a)'da gösterildiği gibi, örneğin 2020 yılının 2. çeyreğinde, enerji tüketiminde yaklaşık %28 düşüş olmuştur. Diğer yandan, salgın sonrası alınan kısıtlamalar sonucunda birçok hizmet alt-sektöründe faaliyetler durma noktasına gelmiş ve hizmet sektörünün GSYH'ye katkısı %25 azalmıştır, bu oran enerji kullanımındaki düşüş oranından daha azdır. Bu durum diğer çeyreklerde de aynı şekilde gerçekleşmiş ve 2020 yılı hizmet sektörü enerji yoğunluğunun düşmesine neden olmuştur. Ancak bu rakamlar enerji verimliliği artışından bahsedebilmek için çok düşük kalmaktadır. Sonuç olarak, 2020 yılında hizmet sektöründe enerji yoğunluğu oranı az da olsa düşmüştür, fakat bu düşüş Ulusal Enerji Verimliliği Eylem Planı'nın hedeflerinden oldukça uzaktır.

Şekil 7. Türkiye'nin Genel ve Sektörel Enerji Yoğunluğu (2020)

Kaynak: EPDK (2021) ve EVDS (2021), yazarın kendi hesaplamaları

Diğer yandan, ilk çeyrekte hizmet sektörü enerji yoğunluğunda binde on beşlik bir azalma gözlemlenirken, salgının etkisiyle bu oran sifıra yaklaşmış ve ikinci çeyrekte binde beş çıkmıştır. 3. ve 4. çeyreklerde tekrar ilk çeyrekteki düşüş oranına yaklaşılmıştır. Yani, 2020 yılında hizmet sektöründe enerji yoğunluğu düşüşü yani enerji verimliliğinde artış tespit edilmiştir. Bu durumun matematiksel açıklaması şu şekilde yapılabilir: Şekil 4(a)'da gösterildiği gibi, örneğin 2020 yılının 2. çeyreğinde, enerji tüketiminde yaklaşık %28 düşüş olmuştur. Diğer yandan, salgın sonrası alınan kısıtlamalar sonucunda birçok hizmet alt-sektöründe faaliyetler durma noktasına gelmiş ve hizmet sektörünün GSYH'ye katkısı %25 azalmıştır, bu oran enerji kullanımındaki düşüş oranından daha azdır. Bu durum diğer çeyreklerde de aynı şekilde gerçekleşmiş ve 2020 yılı hizmet sektörü enerji yoğunluğunun düşmesine neden olmuştur. Ancak bu rakamlar enerji verimliliği artışından bahsedebilmek için çok düşük kalmaktadır. Sonuç olarak, 2020 yılında hizmet sektöründe enerji yoğunluğu oranı az da olsa düşmüştür, fakat bu düşüş Ulusal Enerji Verimliliği Eylem Planı'nın hedeflerinden oldukça uzaktır.

Şekil 7'de 2020 yılı ülke geneli için hesapladığımız değerler incelendiğinde, 1. çeyrekte gözlemlenen çok ufak bir düşüş, 4. çeyrekte gözlemlenen ufak yükselişle dengelenmiştir. 2. ve 3. çeyreklerde gözlemlenen enerji yoğunluğu değişimi sifıra yakın bulunmuştur. Sonuç olarak 2020 ortalamasına baktığımızda enerji yoğunluğunda neredeyse bir değişim olmadığı tespit edilmiştir. Yani COVID-19 salgını, Türkiye'nin son birkaç yılda yakalamış olduğu yıllık ortalama %1'lik düşüş trendini kesintiye uğratmıştır.

4. Sonuç

Bu çalışmada, 2020 yılına ait enerji kullanım değerleri ve GSYH verileri kullanılarak, COVID-19 salgınının Türkiye'nin enerji yoğunluğu ve verimliliğine etkisi analiz edilmiştir. Çalışmamızda, COVID-19 salgınına takip eden süreçte ülkenin elektrik tüketiminde %35'e varan düşüş tespit edilmiş olup, bu bulgu Adeboye vd. (2020), Abu-Rayash ve Dincer (2020) ve Norouzi vd. (2020) gibi çalışmaların raporladığı sonuçlar ile aynı yöndedir. Aynı dönemde GSYH'de %10'u bulan düşüşler gözlemlenmiştir.

2012 tarihli Enerji Verimliliği Strateji Belgesi ve 2018 yılında yürürlüğe giren Ulusal Enerji Verimliliği Eylem Planı'na göre Türkiye'de enerji yoğunluğunun 2023 yılına kadar azaltılması hedeflenmiştir. 2012 yılından 2020 yılına kadar belirlenen hedef doğrultusunda adımlar atılmış ve enerji yoğunluğunda istikrarlı bir düşüş sağlanmıştır. Ancak, COVID-19 salgınının yarattığı ekonomik sorunlar sonucu özellikle sanayi sektöründe enerji verim kaybı gözlemlenmiştir. Bu durum en azından 2020 yılı için bu hedeflerden uzaklaşmasına neden olmuştur.

Çalışmamız, Ulusal Enerji Verimliliği Eylem Planı ile ortaya konan ve enerji yoğunluğunu yıllık %2 azaltma hedefinin, Covid-19 salgınının etkileri nedeniyle 2020 yılında gerçekleşmediğini göstermektedir. Ayrıca, 2012 ile 2019 yılları arasında tutturulan yıllık ortalama %1'lik düşüşün bile 2020 yılı için gerçekleşmediği tespit edilmiştir. Bu durum, küresel salgın nedeniyle dünya genelinde enerji yoğunluğu iyileşmesinde yavaşlama öngören Uluslararası Enerji Ajansı'nın son raporunda ortaya koyduğu beklentiler ile paralellik göstermektedir. Diğer yandan, Jiang vd. (2021), COVID-19 salgını sonrası inceledikleri ülkelerde enerji yoğunluğu oranlarında bir artış, yani enerji verimliliğinde gerileme olacağını tahmin etmişlerdir. Çalışmamızın bulguları bu yönüyle Jiang vd. (2021) ile paralel olsa da Türkiye için hesaplanan enerji yoğunluğu değişimi, yazarların ABD ve Japonya için ortaya koyduğu olumsuz tahminlere kıyasla daha iyi durumdadır.

Çalışmamızı sınırlayan en önemli faktör kullandığımız verilerin sektörel bazda toplulaştırılmış olmasıdır. Bu durum, alt sektörlerde enerji yoğunluğu ve verimlilik değişimine yönelik tespitler yapmamızı ve dolayısıyla sanayi ve hizmet sektörleri için hesapladığımız oranların hangi alt sektörlerin etkisi ile belirlendiğini göstermemizi engellemektedir. Kullandığımız verilerin alt sektör ya da firma seviyesinde kullanıma hazır olmasıyla, COVID-19 salgınının hangi tip firma ya da hangi alt sektörlerde enerji yoğunluğu değişimine neden olduğunu incelemek bundan sonraki araştırmamızın konusu olacaktır.

Kaynakça

- ABB (2012). Turkey Energy Efficiency Report. (Erişim: 02.01.2021), <https://library.e.abb.com/public/fcd676cdc979fb6cc12579e600396a65/Turkey%20Energy%20efficiency%20Report.pdf>
- Abu-Rayash, A., & Dincer, I. (2020). Analysis of the electricity demand trends amidst the COVID-19 coronavirus pandemic, *Energy Research & Social Science*, 68, 101682
- Adeboye, A., Xu, B., Erik, R., & Tamara, O. (2020). Covid19 and the impact on energy consumption: an environmental assessment of Ontario Canada, *International Journal of Scientific and Research Publications*, 10(8), 857-865.
- Adom, P. K. (2015). Asymmetric impacts of the determinants of energy intensity in Nigeria. *Energy Economics*, 49, 570-580.
- Aydin, C., & Esen, Ö. (2018). Does the level of energy intensity matter in the effect of energy consumption on the growth of transition economies? Evidence from dynamic panel threshold analysis. *Energy Economics*, 69, 185-195.
- Boyd, G., McDonald, J. F., Ross, M., & Hanson, D. A. (1987). Separating the changing composition of US manufacturing production from energy efficiency improvements: a Divisia index approach. *The Energy Journal*, 8(2), 77-96.
- Bala-Subrahmanya, M.H. (2007). Industry features and energy efficiency in Indian small enterprises: A case study of auto ancillaries and brick makers. *International Journal of Energy Sector Management*, 1(2), 160-174.
- Bu, M., Li, S., & Jiang, L. (2019). Foreign direct investment and energy intensity in China: Firm-level evidence, *Energy Economics*, 80, 366-376.
- Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2018). Ulusal enerji verimliliği eylem planı. (Erişim: 12.02.2021), <http://www.eyoder.org.tr/UlusalEVEP.pdf>
- EPDK (2021). Elektrik Piyasası Aylık Sektör Raporu Listesi, (Erişim: 10.03.2021), <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-23-3/elektrikaylik-sektor-raporlar>
- EPİAŞ (2021). Şeffaflık Platformu. (Erişim: 10.01.2021), <https://seffaflik.epias.com.tr/transparency/tuketim/gerceklezen-tuketim/gercek-zamanli-tuketim.xhtml>
- Filipović, S., Verbič, M., & Radovanović, M. (2015). Determinants of energy intensity in the European Union: A panel data analysis. *Energy*, 92, 547-555.
- Fisher-Vanden, K., Jefferson, G.H., Liu, H.M., & Tao, Q. (2004). What is driving China's decline in energy intensity? *Resour. Energy Econ.* 26, 77-97.

- Ghiani, E., Galici, M., Mureddu, M., & Pilo, F. (2020). Impact on electricity consumption and market pricing of energy and ancillary services during pandemic of COVID-19 in Italy, *Energies*, 13(13), 3357.
- International Energy Agency. (2020). Global energy review 2020: The impacts of the covid-19 crisis on global energy demand and CO2 emissions. (Erişim: 10.02.2021), <https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2020>
- İslatince, H., & Haydaroglu, C. (2009). Türk imalat sanayiinde enerji verimliliği ve yoğunluğunun analizi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (24), 155-164.
- Jiang, P., Van-Fan, Y., & Klemeš, J. J. (2021). Impacts of COVID-19 on energy demand and consumption: Challenges, lessons and emerging opportunities. *Applied Energy*, 285, 116441.
- Jorgenson, D. W. (1984). The role of energy in productivity growth. *The Energy Journal*, 5(3), 26-30.
- Keskin, T. & Güven, A. 2020. "Dünyada ve Türkiye'de Enerji Verimliliği", *TM-MOB Makina Mühendisleri Odası Yayınları (MMO/717)*, 365-382.
- Liao, H., Fan, Y., & Wei, Y. M. (2007). What induced China's energy intensity to fluctuate: 1997–2006?, *Energy Policy*, 35(9), 4640-4649.
- Ma, C., & Stern, D.I. (2008). China's changing energy intensity trend: a decomposition analysis. *Energy economics*, 30(3), 1037-1053.
- Markandya, A., Pedrosa-Galinato, S., & Streimikiene, D. (2006). Energy intensity in transition economies: is there convergence towards the EU average?," *Energy Economics*, 28(1), 121-145.
- Norouzi, N., de-Rubens, G. Z., Choubanpishehzafar, S., & Enevoldsen, P. (2020). When pandemics impact economies and climate change: exploring the impacts of COVID-19 on oil and electricity demand in China. *Energy Research & Social Science*, 68, 101654.
- Onut, S. & Soner, S. (2007). Analysis of energy use and efficiency in Turkish manufacturing sector smes, *Energy Conversion and Management*, 48(2), 384-394.
- Özkara, Y. & Atak, M. (2015). Regional total-factor energy efficiency and electricity saving potential of manufacturing industry in Turkey, *Energy*, 93, 495-510.
- Özşahin, G. (2019). Decomposition of Industrial Energy Consumption in Turkey". *Journal of Research in Economics*, 3(2), 192-211.
- Petrick, S. (2013). Carbon efficiency, technology, and the role of innovation patterns: Evidence from German plant-level microdata. Kiel Institute for the World Economy (IfW) Working Papers, 1833.

- Santiago, I., Moreno-Munoz, A., Quintero-Jiménez, P., Garcia-Torres, F., & Gonzalez-Redondo, M. J. (2021). Electricity demand during pandemic times: The case of the COVID-19 in Spain. *Energy policy*, 148, 111964.
- Sahin, S. (2017). Firm-level decomposition of energy consumption in Turkish manufacturing industry. *World Bank Policy Research Working Paper*, 8211.
- Sahu, S. K., & Narayanan, K. (2011). Determinants of energy intensity in Indian manufacturing industries: A firm level analysis. *Eurasian Journal of Business and Economics*, 4(8), 13-30.
- Selçuk, I.Ş. (2018). Türkiye sanayi sektörü enerji verimliliği: Genişletilmiş logaritmik ortalama Divisia endeks ayrıştırma yöntemi uygulaması”, *Sosyoekonomi*, 26(37), 127-145.
- TCMB (2021). Elektronik Veri Dağıtım Sistemi. (Erişim: 10.01.2021), <https://evds2.tcmb.gov.tr/>
- Voigt, S., De Cian, E., Schymura, M., & Verdolini, E. (2014). Energy intensity developments in 40 major economies: structural change or technology improvement?, *Energy Economics*, 41, 47-62.
- Wing, I.S. (2008). Explaining the declining energy intensity of the US economy, *Resource and Energy Economics*, 30(1), 21-49.

POLİTİKA BELİRSİZLİĞİ İLE FİYAT İSTİKRARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ANALİZİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Emrah DOĞAN¹

1. Giriş

Fiyat istikrarı günümüz tüm ekonomilerinin ekonomik performansını etkileyen en önemli sorunlardan biridir. Bilindiği üzere ekonomiler için enflasyon sorunu ekonomik istikrarın sağlanmasında önemli bir engel teşkil etmektedir. Bu nedenle ülkeler enflasyonu kontrol altında tutarak fiyatların istikrara kavuşmasını hedeflemektedir. Ancak bunun gerçekleşmesi halinde bireylerin, kurumların; yatırım ve tüketim gibi ekonomik performansın temel belirleyicilerine yönelik aldıkları kararlarda fiyatlardan etkilenmeden bu kararları vermektedir. Bununla birlikte, küresel düzeyde gözlemlenen ekonomik ve politika belirsizlikleri, ülkelerin makro ekonomik istikrar süreçlerinde konusunda endişe yaratan bir diğer önemli faktördür. Bu bağlamda fiyat istikrarı ile politika belirsizliği arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Bilindiği üzere küreselleşme ile iç içe geçen dünya ekonomileri, kapalı ekonomilerden farklı olarak daha fazla faktörle varlıklarını sürdürmektedir. Bu nedenle ekonomilerin dışa açılan dinamik yapıları daha karmaşık hale gelmekte ve buna göre politikalar geliştirilmektedir. Küresel ekonomi ekseninde gelişen ekonomik etkileşimler neticesinde birden fazla faktörün bir araya gelmesiyle oluşan karmaşıklık, ülkelerin ekonomi politikasında da birtakım belirsizlikler yaratabilmektedir. Söz konusu belirsizlikler, ekonomileri farklı açılardan etkilemektedir. Bunlardan ilki politika belirsizliklerinin ekonomiler üzerinde yatırımları azaltıcı ve dış ticareti düşürücü etkide bulunmasıdır (Novy ve Taylor, 2020).

Politika belirsizliklerinin ikinci bir etkisi ise başta devletler olmak üzere firmalar ve bireyler gibi ekonomik birimlerin ekonomik davranışlarında değişikliklere yol açmasıdır. Bu değişiklikler ekonomik sistem üzerinde etkisi bireysel ve kurumsal davranışlar ekseninde şekillenmektedir. Bloom vd (2018), politika belirsizliklerinin yarattığı belirsiz senaryoların yatırımcıların daha fazla bilgi edinmek için yatırım ve istihdam kararlarını ertelemesiyle sonuçlandığını vurgulamaktadır. Benzer şekilde Baker et al. (2016) ve Al-Thaqeb ve Algharabali (2019), firmaların ve bireylerin politik belirsizlik durumunda yatırım ve tüketim

1 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bil. Fak., Uluslararası Ticaret ve Finansman (İngilizce) Bölümü, emdogan@gelisim.edu.tr, orcid.org/0000-0001-9870-5719

harcamalarına ilişkin kararlarını ertelemelerine neden olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla politik belirsizliklerin oluşturduğu beklenmedik değişiklikler ekonomik performansı önemli derecede etkilemektedir.

Politik belirsizlikler bireysel ve kurumsal davranışlarda görülecek değişimler yoluyla para ve maliye politikalarını da etkilemektedir (Abel, 1983). Bu noktada bireysel ve kurumsal davranışlarda görülen değişimler özellikle fiyat istikrarına odaklanan para politikaları bağlamında konunun önemini daha da artırmaktadır. Çünkü ülkelerin makro ekonomik performanslarının sürdürülebilirliğinde fiyat istikrarı önemli yer tutmaktadır. Belirsizlik durumlarında yatırım kararlarının ertelenmesinin yanı sıra oluşan istikrarsız fiyatlar ekonomik performansı doğrudan etkilemektedir.

Literatürdeki mevcut tartışmalarda politik belirsizliğin ekonomiyi etkileyen bir belirsizlik kaynağı olduğu tespiti yapılmaktadır. Örneğin Barro, 1991; Alesina ve Perotti, 1996; Svensson, 1998; Carmignani, 2003; Aisen ve Veiga, 2006, 2013; Durnev, 2010; Zouhaier ve Kefi, 2012; Julio ve Yook, 2012; Uddin vd. (2017); Azzimonti (2018); Jens (2017) tarafından yapılan çalışmalar, politik belirsizliğin ekonomik performans üzerinde olumsuz etkileri olduğuna dair kanıtlar sunmaktadır. Bununla birlikte söz konusu çalışmalar fiyat istikrarı özelinde politik belirsizliklerin olumsuz etkileri olduğunu vurgulamaktadır. Öte yandan Gürsoy (2021), politik belirsizliklerin enflasyon üzerinde dolayısıyla fiyat istikrarı üzerinde doğrudan bir etkisi olmadığı tespitinde bulunmuştur. Tüm bu çalışmalar dikkate alındığında politik belirsizliklerin fiyat istikrarı üzerinde olası etkilerin tespit edilerek gerekli politika aksiyonlarının alınması yönünden önemlidir.

Bu çalışmanın amacı da politika belirsizliği ile fiyat istikrarı arasında bir ilişki olup olmadığını ampirik olarak belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda çalışma, 2003 yılı 1. Çeyreğinden 2021 yılı 1. çeyreğine kadar süreyi kapsayan veri setiyle ve Otoregresif Dağıtılmış Gecikmeli (Autoregressive Distributed Lag-ARDL) Sınır Testi metodolojisi yardımı ile gerçekleştirilmiştir. Ayrıca ARDL metodolojisinin yanı sıra Modifiye Edilmiş Sıradan En Küçük Kareler (Fully Modified OLS-FMOLS) tahmincisi yardımıyla elde edilen sonuçların tutarlılığı ve güvenilirliği doğrulanmak istenmiştir. Bu bağlamda, söz konusu etkiler tespit edilerek çalışmanın literatürde az sayıda mevcut olan çalışmaya katkı sağlayarak bu alandaki açığın kapanmasına yardımcı olması beklenmektedir. Çalışmada bir sonraki bölümde kullanılan veri seti ve yöntemi tanıttıldıktan sonra çalışma da elde edilen ampirik bulgular ortaya konmaktadır. Nihai olarak ise, çalışmada elde edilen bulguların değerlendirilmesine ve politika önerilerine yer verilmiştir

2. Model, Veri Seti ve Yöntem

Politik belirsizliklerinin fiyat istikrarı üzerindeki etkilerinin 2003:1-2021:1 dönemine ait çeyrek dönemlik veri setiyle ölçüldüğü çalışma (1) numaralı denklem esas alınarak oluşturulmuştur.

$$INF=B_0+B_1 WUI +B_2 GDP + \varepsilon \quad (1)$$

Değişkenlere ait açıklama ise Tablo 1’de belirtilmiştir. Ayrıca Tablo 1’de yer verilen değişkenlerden INF ve GDP değişkenleri logaritmik dönüşümleri yapıldıktan sonra analize dahil edilmiştir.

Tablo 1: Değişkenler ve Açıklamaları

Değişkenler	Açıklaması	Alındığı Kaynak	Beklenen İşaret
INF	Tüketici Fiyat Endeksi	TCMB EVDS	
WUI	Dünya Belirsizlik Endeksi	https://worlduncertaintyindex.com/data/	+/-
GDP	Reel GSYH	TCMB EVDS	+

Çalışmada politik belirsizlikler ile fiyat istikrarı arasındaki ilişkinin incelenmesinde Pesaran vd. (2001)’in geliştirmiş olduğu ARDL modelinden faydalanılmıştır. Bu modelin tercih edilmesinde modelin diğer eşbütünleşme modellerine göre sağlamış olduğu bazı avantajlar etkili olmuştur. Buna göre bahsi geçen avantajlardan birincisi ARDL modelinde kullanılacak değişkenlerin durağanlık derecelerinin I(0) veya I(1) derecesinde durağan olması şartı olmadan analizin yapılabilmesidir (Pesaran vd. , 2001: 29). Diğer bir ifade ARDL modeli diğer yöntemlerin aksine aynı dereceden durağanlık şartına gerek duymamaktadır. ARDL modelinin diğer bir avantajı ise, modelde elde edilen hata düzeltme modeli Engle-Granger yöntemiyle karşılaştırıldığında daha doğru sonuçlar ortaya koymaktadır (Narayan ve Narayan, 2005: 429).

ARDL modelinin analizi eşbütünleşmenin tespiti, uzun dönemli ve kısa dönemli dinamiklerin tespit edilmesi şeklinde üç aşamada gerçekleşmektedir. Buna göre öncelikle kurulan modelde yer alan değişkenler arasında eşbütünleşmenin varlığı belirlenmektedir. Ardından ise modelde eşbütünleşmenin tespiti halinde modele ait uzun dönem katsayıları elde edilmektedir. Son aşamada ise kurulan hata düzeltme modeli yardımıyla değişkenler arası kısa dönemli ilişkiler belirlenmektedir (Narayan ve Smyth, 2006: 337). Yukarıda kısaca verilen bilgiler çerçevesinde çalışmada kullanılan ARDL modeline ilişkin denklemsel formu aşağıdaki (2) nolu eşitlikte verilmektedir.

$$\Delta \text{LOGINF} = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_1 \Delta \text{LOGINF}_{t-p} + \sum_{i=1}^m \beta_2 \Delta \text{WUI}_{t-p} + \sum_{i=1}^p \beta_3 \Delta \text{LOGGDP}_{t-p} + \beta_4 \Delta \text{LOGINF}_{t-1} + \beta_5 \Delta \text{WUI}_{t-1} + \beta_6 \text{LOGGDP}_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

ARDL modelinin tahmin edilirken ilk aşamada gerçekleştirilmesi gereken eşbütünleşme testi 2 nolu eşitlik yardımıyla yapılmaktadır. Ancak bu testin gerçekleştirilmesinden önce modele ilişkin uygun gecikme uzunluklarının belirlenmesi gerekmektedir. Ardından ise aşağıda ifade edilen hipotezler bağlamında değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi F istatistik değeri hesaplanması suretiyle tespit edilmektedir. Modelde söz konusu hipotezler sınanırken elde edilen F istatistik değeri Pesaran vd. (2001) tarafından hesaplanan kritik değerlerle karşılaştırılarak belirlenmektedir. Buna göre hesaplanan F istatistik değeri Pesaran vd. (2001) tarafından hesaplanan kritik değerlerin alt ve üst sınır değeri şeklinde ifade edilen iki kritik sınır değerinden, üst sınır değerinden büyük olması durumunda değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır tespiti yapılmaktadır. Bu çerçevede kurulan hipotezler aşağıda ifade edilmektedir.

$$H_0: \beta_4 = \beta_5 = \beta_6 = 0$$

$$H_1: \beta_4 \neq \beta_5 \neq \beta_6 \neq 0$$

2'nolu eşitliğe göre hesaplanan F istatistik değeri neticesinde bulunan eşbütünleşme ilişkisinin varlığının tespitinden 3 ve 4'nolu eşitlikler yardımıyla modele ait uzun dönem katsayıları ve kısa döneme ait katsayıları gösteren ARDL hata düzeltme modeli analizi yapılmaktadır.

$$\text{LOGINF} = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \text{LOGINF}_{t-p} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} \text{WUI}_{t-p} + \sum_{i=1}^p \beta_{3i} \Delta \text{LOGGDP}_{t-p} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$\text{LOGINF} = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} \text{LOGINF}_{t-p} + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} \text{WUI}_{t-p} + \sum_{i=1}^p \beta_{3i} \text{LOGGDP}_{t-p} + \beta_4 \text{ECM}_{t-1} \quad (4)$$

Eşitlik 4'de yer alan hata düzeltme terimi ECM_{t-1} değişkeni ARDL modelinin uzun döneminde elde edilen kalıntıların bir önceki dönem değerini ifade etmektedir ve katsayısı, kısa dönemde yaratılan dengesizliğin uzun dönemde ne kadarının giderileceğini göstermektedir.

3. Ampirik Bulgular

Çalışmada öncelikle modelin tahmininde gerçekçi olmayan sonuçlar elde etmekten kaçınmak için, model tahmininde kullanılan serilerin durağanlık dereceleri belirlenmesi gereklidir. Çünkü Johansen ve Juselius (1990:170)'nın belirttiği üzere, zaman serileri yaygın olarak durağan bir süreç izlememe (birim köke sahip olma) eğilimine sahiptirler. Bu nedenle durağanlık sürecinden uzak olan zaman serileri ise, başta sahte regresyon sorunu olmak üzere modelin istikrarını ve güvenilirliğini etkileyici sorunlar yaratmaktadır (Granger ve Newbold, 1974). Bu sorunların ortadan kaldırılması için ise modelde değişkenlere fark alma işlemi gerçekleştirilerek durağan olmayan serilerin durağanlaştırılması mümkün olmaktadır (Tarı ve Yıldırım, 2009: 100). Bu bağlamda çalışmada literatürde yaygın olarak kabul gören durağanlık testlerinden Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) (1981) ve Phillips- Peron (PP) (1988) birim kök testleri yapılmış ve elde edilen test sonuçları Tablo 2' de ifade edilmiştir.

Tablo 2: ADF ve PP Birim Kök Test İstatistiği Sonuçları

Değişkenler	ADF	PP
LOGINF	0.61 (0.99)	0.78 (0.99)
D(LOGINF)	-8.60 (0.00)*	-8.60 (0.00)*
WUI	-5.80 (0.00)*	-5.86 (0.00)*
LOGGDP	-2.96 (0.14)	-2.93 (0.15)
D(LOGGDP)	-10.25 (0.00)*	-10.25 (0.00)*

Not: * işareti %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Testlerin deterministik spesifikasyonu sabit ve trendi içermektedir.

Elde edilen birim kök testi sonuçlarına göre testi göre, WUI değişkeni dışındaki diğer değişkenlerin düzeyde durağan olmadığı $I(0)$ ve birinci farkları alındıktan sonra durağanlaştığı ($I(1)$) Tablo 2'de görülmektedir. Değişkenlerin durağanlık düzeyleri tespit edildikten sonra bir sonraki aşamada ARDL modeli yardımıyla değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisinin olup olmadığının tespit edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda değişkenler arasındaki eşbütünlük ilişkisinin varlığını araştırmak için ARDL sınır testi uygulanmıştır. Bunun için ise 2 numaralı eşitlik tahmin edilerek F sınır testi değeri hesaplanmış ve ilgili test sonuçları Tablo 2'de ifade edilmiştir.

Tablo 3: ARDL(1,0,2, 3) Modeline İlişkin Eşbütünlük Test Sonuçları

K	F istatistiği	Alt Sınır (%5)	Üst Sınır (%5)
2	11.54	3.10	3.87

Tablo 4’de yer verilen test sonuçlarına göre F istatistik değeri Pesaran vd. (2001) tarafından hesaplanan kritik alt ve üst değerlerden büyük olduğu görülmektedir. Bu sonuca göre değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünlük ilişkisi mevcuttur yorumu yapılabilir. Politik belirsizlik ve fiyat istikrarını temsilen kullanılan enflasyon değişkeni arasındaki ilişkinin tahmin edilmesi amacıyla oluşturulan modelde uygun gecikme uzunlukları ARDL (2,3,0) şeklinde belirlenmiş ve buna göre elde edilen uzun dönem katsayı sonuçlarına Tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4: ARDL (2,3,0) Modeline İlişkin Uzun Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayı	T- istatistik	Prob.
WUI	-2.01	-1.76	0.08*
LOGGDP	3.18	3.65	0.00***

Not: * 0,10, **0,05 ve *** 0,01 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo 4’e göre %1’lik politik belirsizlik artışı enflasyonu 2,01 oranında azaltacağı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu sonuç belirsizliğin enflasyon ve dolayısıyla fiyat istikrarı üzerinde ne derecede önemli olduğunun bir göstergesidir. Öte yandan Çalışmada ele alınan değişkenlerden GSYH’deki %1’lik artışın ise enflasyon oranını 1,674 oranında artırmaktadır. Söz konusu bu sonuç fiyat istikrarı için ekonomik büyümenin de belirsizlik kadar önemli olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 5: ARDL (2,3,0) Hata Düzeltme Modeli Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	T- istatistik	Prob.
D(LOGINF(-1))	0.216	2.031	0.046
D(WUI)	-0.008	-1.276	0.206
D(WUI(-1))	0.024	3.280	0.001
D(WUI(-2))	0.021	3.173	0.002
ECM(-1)	-0.015	-21.920	0.000

ARDL modelinin üçüncü aşamasında kısa dönemli dinamiklerin tespiti için kurulan hata düzeltme modelinde, hata düzeltme katsayısının negatif ve anlamlı olması beklenmektedir. Tablo 5’de ifade edilen hata düzeltme katsayısı beklendiği gibi negatif ve istatistik olarak anlamlıdır. Dolayısıyla çalışmada kurulan hata düzeltme modeli çalışmaktadır. Bu sonuç kısa dönemde, belirsizlik ve reel GSYH’den kaynaklanan şokların %0.01’ü bir dönem içerisinde telafi edilerek sistem

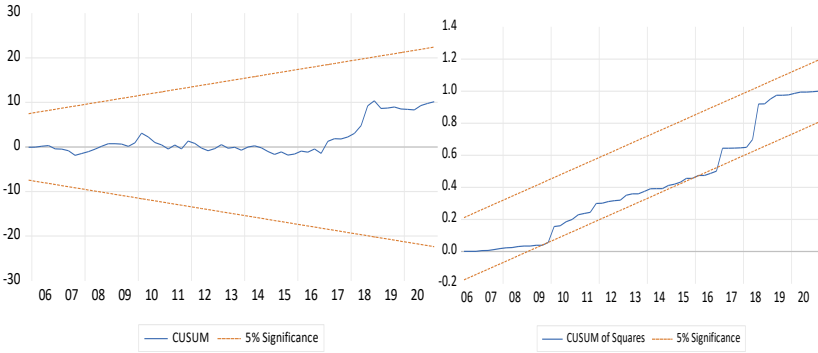
yeniden uzun dönemli dengesine yaklaşmaktadır şeklinde değerlendirilebilir.

Tablo 6: Modele İlişkin Tanısal ve Değerlendirme Test İstatistikleri

R2	0.99	AIC	-6.17
Log likelihood	224.19	SIC	-5.92
Breusch- Godfrey LM Testi	0.348(0.79)	ARCH Testi	0.417(0.74)

Not: () prob değerlerini göstermektedir.

Tablo 6’da yer verilen tanısıl ve değerlendirme test istatistikleri sonuçlarına göre ise, otokorelasyonun varlığının araştırıldığı Breusch-Godfrey LM testi modelde otokorelasyon sorunu olmadığını, değişen varyansın varlığının araştırıldığı ARCH testi sonucu ise modelde değişen varyans sorununun olmadığını göstermektedir.

Şekil 1: CUSUM ve CUSUM of Square Testleri

Modelin kısa ve uzun dönem katsayılarının istikrarını ölçmek için Şekil 1’de ifade edilen CUSUM ve CUSUM of Squares testleri yapılmıştır. Bu testlere göre, hata terimlerine yönelik test istatistikleri sonucu elde edilen eğriler %5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırlar içerisinde kalmaktadır. Bu nedenle çalışmada kurulan modelin istikrarlı olduğu değerlendirilmesi yapılabilir.

Çalışmada son olarak politik belirsizlikler, reel GSYH ve enflasyon oranı arasındaki uzun dönemli ilişki ARDL modeli dışında Hansen ve Phillips (1990)’ın geliştirmiş olduğu FMOLS yöntemiyle de araştırılarak elde edilen sonuçların tutarlılığı ve güvenilirliği doğrulanmak istenmiştir. Buna göre elde edilen sonuçlara ise Tablo 7’de ifade edilmiştir. Tablo 7’ye göre, uzun dönemde belirsizliğin enflasyon oranı üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve negatif bir etkisi varken, Reel GSYH’nin enflasyon üzerindeki etki yönü istatistiki olarak anlamlı ve pozitif şeklindedir. Dolayısıyla FMOLS modelinden elde edilen bulgular, ARDL modeli sonuçlarıyla benzerdir.

Tablo 4: FMOLS Tahmincisine İlişkin Uzun Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayı	T- istatistik	Prob.
WUI	-0.377	-2.425	0.01**
LOGGDP	1.843	15.930	0.00***

Not: * 0,10, **0,05 ve *** 0,01 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

4. Sonuç

Son yıllarda küresel ekonomik sistem, küreselleşme ve küresel entegrasyon süreçleri, politik gelişmeler ve belirsizlikler; ekonomik istikrar risklerinin oluşmasında başlıca etmenlerden biri olmuştur. Ülkelerin ekonomik risklerini ortadan kaldırarak makroekonomik istikrarın gerçekleştirilmesinde fiyat istikrarı bir ön koşul olarak görülmektedir. Bunun sonucunda fiyat istikrarı sağlama amaçlı uygun politika ve politika araçlarına ihtiyaç duyulmuştur. Bu politika ihtiyacı neticesinde geliştirilen politikalar, tüm istenmeyen fiyat oluşumu risklerini önleyerek ve fiyatların belli oranda sürdürülebilirliğini sağlayarak, reel ekonomide ciddi sorunlar meydana getiren istikrarsızlıkları önleme görevini üstlenmiştir. Bununla birlikte ekonomik ve politik belirsizliğin ekonomik performans üzerinde görülen olumsuz etkileri göz önüne alındığında, bu belirsizliklerin enflasyon ve dolayısıyla fiyat istikrarı üzerindeki etkisi çok fazla bilinmemektedir.

Bu bağlamda yapılan çalışmada Türkiye’de ekonomi ve politika belirsizliklerinin enflasyon oranı üzerindeki etkileri belirlenerek literatürdeki bu alandaki eksikliğin giderilmesi hedeflenmiştir. Bu ise 2003:1-2021:1 dönemine ait çeyrek dönemlik veri setiyle, ARDL Sınır Testi metodolojisi ve FMOLS tahmincisi yardımı ile araştırılmıştır. Çalışmada yapılan ARDL eşbütünleşme testi sonuçlarına göre değişkenler arasında eşbütünleşik bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Öte yandan ARDL modeli ve FMOLS tahmincisine dayalı olarak elde edilen bulgulara göre, politik belirsizliklerin enflasyon üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve negatif yönde bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bu sonuç Leduc ve Liu (2016) ile paralel şekilde belirsizliklerin toplam talep şokuna neden olduğunu göstermektedir. Şöyle ki, politik belirsizlik durumunda bireyler ve firmalar tüketim ve yatırım harcamalarına ilişkin kararlarını ertelemektedir. Bu ise tüketim ve harcama talebinde düşüşe yol açarak tüm ekonomide bir talep şoku yaratmaktadır. Dolayısıyla belirsizliklerin yarattığı beklenmedik değişiklikler talepte daralma yaratarak enflasyon üzerinde düşürücü etkide bulunmaktadır. Ancak burada önemle belirtilmesi gereken husus politik belirsizliklerin kaynakların verimsiz alanlara yönelmesine, dolayısıyla üretimin azalmasına neden olabilece-

ğinden refah kaybına neden olabilmektedir. Bu durum uzun vadede Türkiye’de ekonomik performansın yanı sıra fiyat istikrarına da olumsuz olarak yansımaları olacaktır.

Enflasyon oranını dolayısıyla fiyat istikrarını etkilediği düşünülen faktörlerden biri olan reel GSYH değişkeni enflasyon oranını istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönde etkilemektedir. Bu sonuç bireylerin gelirleri artmasıyla beraber harcamalarını artırdıklarını ifade etmektedir. Diğer bir ifade ile gelir artışı ile beraber tüketiciler mal ve hizmetlere olan talebi artmakta ve talep ettiği ürün ve hizmet için daha yüksek fiyat verebilmeleri nedeniyle fiyatların artma eğilimine girdiğini göstermektedir. Bu ise fiyat istikrarını bozucu bir etkide bulunacaktır.

Çalışmada elde edilen bulgular çerçevesinde Türkiye’de fiyat istikrarı hedefinin gerçekleştirilmesinde sürecinde geliştirilecek politikaların, ekonomik ve politik belirsizliklere yönelik kaygıları da göz önünde tutularak bir fayda-maliyet analizi yapılması gerekmektedir. Bu bağlamda, özellikle para politikasında belirsizliklerin refah kaybı gibi olası olumsuz etkileri de dikkate alınmalıdır. Bu nedenle belirsizliklerin makroekonomik istikrar üzerinde etkilerinin doğru şekilde tespit edilerek gerekli politika aksiyonlarının alınması büyük öneme sahiptir. Dolayısıyla oluşturulan politikaların yalnızca fiyat istikrarına odaklanmakla yetinmek yerine, ekonomik ve politik belirsizlikleri dikkate alacak yönde politika araçlarının da kullanılması durumunda politika etkinliği sağlanabilecektir. Bu ise enflasyon oranının istenen oranda düşük tutulmasının yanı sıra sürdürülebilir fiyat oluşumlarına da imkan tanıyacaktır. Bu bağlamda çalışmada elde edilen bulgularının politika yapıcı ve karar alıcıların fiyat istikrarına yönelik alacağı politika aksiyonları süreçlerinde yol gösterici olması beklenmektedir.

Kaynakça

- Abel, A. B. (1983). Optimal investment under uncertainty. *The American Economic Review*, 73(1), 228-233.
- Aisen, A. and Veiga, F.J. (2006). Does political instability lead to higher inflation? A panel data analysis. *Journal of Money, Credit, and Banking*, 38(5), pp. 1379-1389.
- Aisen, A. and Veiga, F.J. (2013). How does political instability affect economic growth?. *European Journal of Political Economy*, 29(1), pp. 151-167.
- Alesina, A. and Perotti, R. (1996). Income distribution, political instability, and investment. *European Economic Review*, 40(6), pp. 1203-1228.
- Al-Thaqeb, S.A. and Algharabali, B.G. (2019). Economic policy uncertainty: a literature review. *The Journal of Economic Asymmetries*, 20(e00133), pp. 1-11.
- Azzimonti, M. (2018). Partisan conflict and private investment. *Journal of Monetary Economics*, 93, pp. 114-131.
- Baker, S.R., Bloom, N. and Davis, S.J. (2016). Measuring economic policy uncertainty. *Quarterly Journal of Economics*, 131(4), pp. 1593-1636.
- Barro, R.J. (1991). Economic growth in a cross section of countries. *Quarterly Journal of Economics*, 106(2), pp. 407-443.
- Bloom, N., Floetotto, M., Jaimovich, N., Saporta-Eksten, I. and Terry, S.J. (2018). Really uncertain business cycles. *Econometrica*, 86(3), pp. 1031-1065.
- Carmignani, F. (2003). Political instability, uncertainty and economics. *Journal of Economic Surveys*, 17(1), pp. 1-54.
- Durnev, Artyom, The Real Effects of Political Uncertainty: Elections and Investment Sensitivity to Stock Prices (December 22, 2010). Paris December 2010 Finance Meeting EUROFIDAI-AFFI, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1695382>
- Gürsoy, S. (2021). Küresel Ekonomik Politik Belirsizliğin (GEPÜ) Döviz Kuru, Enflasyon ve Borsa Etkisi: Türkiye'den Kanıtlar. *Journal of Vocational and Social Sciences of Turkey*, 3(5), ss.120.
- Hansen, B. E., & Phillips, P. C. (1990). Estimation and inference in models of cointegration: A simulation study. *Advances in econometrics*, 8(1989), 225-248. -131.
- Jens, C.E. (2017). Political uncertainty and investment: causal evidence from US gubernatorial elections. *Journal of Financial Economics*, 124(3), pp. 563-579.
- Julio, B. and Yook, Y. (2012). Political uncertainty and corporate investment cycles. *The Journal of Finance*, 67(1), pp. 45-83.

- Leduc, S., & Liu, Z. (2016). Uncertainty shocks are aggregate demand shocks. *Journal of Monetary Economics*, 82, 20-35.
- Novy, D., & Taylor, A. M. (2020). Trade and uncertainty. *Review of Economics and Statistics*, 102(4), 749-765.
- Svensson, J. (1998). Investment, property rights, political instability: theory and evidence. *European Economic Review*, 42(7), pp. 1317-1341.
- Uddin, M.A., Ali, M.H. and Masih, M. (2017). Political stability and growth: an application of dynamic GMM and quantile regression. *Economic Modelling*, 64, pp. 610-625.
- Zouhaier, H. and Kefi, M.K. (2012). Interaction between political instability and investment. *Journal of Economics and International Finance*, 4(2), pp. 49-54.

PARA POLİTİKASI TASARIMI VE TÜRKİYE’DE PARA POLİTİKASI UYGULAMALARI¹

Görkem KARA²
Metin TETİK³

1. Giriş: Para Politikası

Para politikası genel anlamda; ekonomik büyüme, istihdam artışı ve fiyat istikrarı gibi hedeflere ulaşabilmek amacıyla paranın elde edilebilirliğini ve maliyetini etkilemeye yönelik olarak alınan kararlar bütünü olarak ifade edilmektedir⁴. Aynı zamanda para politikası; paranın miktarına, maliyetine ve firmalar ile hane halklarının beklentilerine etki ederek temel hedeflere ulaşmaya yönelik oluşturulan stratejilerin bütünü olarak da tanımlanmaktadır(Önder, 2005), s. 24.

Para politikalarının amacının başta fiyat istikrarı olmak üzere; finansal istikrar, tam istihdam, istikrarlı bir büyüme, istikrarlı bir ödemeler dengesi olduğunu söyleyebiliriz(Önder, 2005), s. 5. Para politikalarının temel amacı olan fiyat istikrarı, özellikle kurala dayalı yaklaşımlarda ve son dönemlerde enflasyon hedeflemesinde daha net görüldüğü üzere enflasyonun düşük seviyelerde kalıcılığının sağlanması olarak tanımlanabilmektedir(Svensson, 1997 ve 2003a). Fiyat istikrarının sağlanması aynı zamanda diğer para politikası amaçlarından olan tam istihdama ve iktisadi büyümeye de katkı sağlayacaktır. Bunun yanında döviz kurundaki istikrarın da aynı zamanda fiyat istikrarına ve ödemeler dengesi istikrarına olumlu etkileri bulunmaktadır. Bir diğer para politikası amacı olan finansal istikrar ise özellikle 2007 yılında ABD’ de başlayıp daha sonrasında diğer gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ekonomilerini olumsuz olarak etkileyen 2008 küresel finansal kriziyle ön plana çıkmıştır. Bu sebeple finansal istikrar hedefinin de para politikası amaçları içinde bulunması gerektiği konusu da özellikle merkez bankaları, akademisyenler ve politika yapıcılar ile karar alıcılar arasında tartışmalarının odağı haline gelmiştir(Yazgan, 2015), s. 34-36.

1 Bu çalışma, Görkem Kara’nın Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Ekonometri Anabilim Dalı’nda “Türkiye’de Para Politikası Duruşunun Ölçülmesi: Sıralı Probit Yaklaşımı” adlı yüksek lisans tezi çalışmasından üretilmiştir.

2 Sorumlu Yazar: Uşak Üniversitesi, Ekonometri Bölümü Yüksek Lisans Mezunlu, Uşak Türkiye. E-posta: grk_kr_@hotmail.com

3 Uşak Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uşak, Türkiye. E-posta: metin.tetik@usak.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2741-7175

4 <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Temel+Faaliyetler/Para+Politikasi>

Bu çalışmada para politikasının tasarımı, optimal para politikası rejimleri, enflasyon hedeflemesi, para politikası tepki fonksiyonu ve para politikası aktarım mekanizması konuları Yeni Keynesyen model çerçevesinde ele alınmıştır. Daha sonra Türkiye ekonomisinin genel görünümünün değerlendirilmesi ile birlikte TC-MB'nin para politika tasarımı ve uygulamaları tartışılmıştır.

1.1. Para Politikasının Tasarımı

Son zamanlarda para politikasının nasıl olması gerektiği üzerine tasarım tartışmaları da önemsenmektedir. Burada önem gösterilmesi gereken kritik konu para politikasının basit bir sistem biçimde düşünülmesinin oldukça yetersiz kalacağıdır. Para politikasının amaçlarına ulaşmasında optimal tasarımın ne gibi olması gerektiğine ilişkin tartışmalar etrafında şu kritik adımlar ele alınmalıdır:

- Para politikasının temel hedefi belirlenir,
- Temel hedefi yönlendirecek yakın hedef belirlenir,
- Yakın hedefi kanalize edecek operasyonel hedef belirlenir,
- Para politikasının belirlenmiş olan yöne doğru biçimlendiğini zamanında görebilmek amacıyla gösterge büyüklükler belirlenir,
- Para politikası araçları seçilir.

Para politikasının optimal tasarımı hususunda ilk başta kesin hedef belirlenirken makroekonomik hedeflerde istenilen değişimler kastedilmektedir. Enflasyonun kontrol altına alınması veya fiyat istikrarı ilk öncelik olarak değerlendirilmelidir. Kuşkusuz makroekonomik hedefler denildiği zaman yalnızca fiyat istikrarından söz etmek yanlış olacaktır. Mesela ekonomik büyümenin veya istihdamın artırılması gibi hedefler de bu doğrultuda tartışma konusu olarak ele alınabilir. Fakat fiyat istikrarının para politikası açısından kritik bir yer tuttuğu yine vurgulanmalıdır. Zira fiyat istikrarsızlığı veya yüksek enflasyon bilhassa paranın değerini koruma özelliğini yıpratarak merkez bankacılığının veya para politikasının zeminini ortadan kaldıracaktır.

Kesin hedef saptandıktan sonra ise yakın hedef belirlenir. Bu adımda kesin hedefte istenen neticeleri ortaya çıkaracak parasal büyüklükler amaçlanmaktadır. Buna örnek olarak para arzındaki değişiklikler üzerinde fiyat istikrarının sağlanacağı varsayılabilir.

Politika tasarımı için bir sonraki aşamada operasyonel yani ara hedef belirlenmelidir. Burada sözü geçen operasyonel hedef para otoritesinin kesin hedefine varmak doğrultusunda kendisinin aracısız etkili olabileceğini düşündüğü parasal değişkenlerdir. Sözü edilen değişken ise güncel işlemler aracılığıyla etkilenebilecek içsel bir büyüklüktür. Bir başka söylemle parasal aktarım sürecinin ilk basamağı elde edilmiş olur. Buna örnek olarak merkez bankalarının kısa vadeli faiz

oranlarını operasyonel hedef olarak verebilmesi gösterilebilir.

Başka bir aşama ise para politikasının belirlenmiş olan tarafta biçimlendiğini görebilmek için izlenen parasal değişkenlerin tespit edilmesidir ki bunlar da gösterge büyüklüklerdir. Bu göstergeler Merkez Bankasının para politikasıyla işlevsel bir ilişki içerisinde olmalıdır ve aynı anda hem yakın hedef hem de kesin hedef için kullanılabilir. Bu çerçevede örnek olarak para miktarı tanımları veya piyasa faiz oranları seçilebilir.

En son aşamada da optimal para politikasının uygulaması için kullanılacak para politikası araçları seçilir. Merkez Bankası zorunlu karşılık politikasında ne şekilde bir karar verip nasıl bir tutum izleyecek, reeskont politikası uygulayacak mı veyahut açık piyasa işlemlerinde izleyeceği strateji nasıl olacaktır gibi sorulara cevap bulunur(Kızılkaya, 2016), s. 107-108.

1.2. Optimal Para Politikası

Optimal para politikası, ekonomide mevcut olan kısıtlar altında iktisadi karar birimlerinin refahını maksimum yapan politikadır. Optimal para politikasındaki hedef optimal yani en uygun olacak para politikasını bulmaya çalışmaktır. Optimal para politikasının temelinde enflasyon hedeflemesi rejimi yer almaktadır. Bir diğer deyişle, para politikasının esas hedefi fiyat istikrarı olmaktadır.

Para politikasının uygulanmasında önce hedefler belirlenmekte daha sonra ise uygulama ile alakalı konular ele alınmaktadır. Bunun için ilk olarak optimal politikada uygulanan faiz oranı kuralları elde edilmektedir. Uygulamada ise bu kural- lar, para politikasına tam olarak yol gösteren özelliklere sahip değildir.

Enflasyon hedeflemesi rejiminde para politikası aracı kısa vadeli faiz oranlarıdır. Merkez bankası politika faizi olarak adlandırılan bu faiz oranını belirleyerek sonrasında koridor sisteminde bu faiz oranının ekonomi için referans faiz haline gelmesini sağlamaktadır. Bu faiz oranı da parasal aktarım mekanizması üzerinden piyasalar ve çıktı üzerinde etkili olmaktadır.

Optimal para politikası kuramının asıl problemi para politikasının şoklara nasıl tepki göstereceğidir(Clarida vd., 1999), s. 1665. Optimal para politikası kuramı, para politikasını bir bilim olarak değerlendirir. Kuram, politika yapımcıların, hane halkının faydasını yükseltmeyi amaç edinen iyi niyete sahip merkez bankacılar olduğu hipotezine dayanmaktadır. Burada merkez bankasının amaç fonksiyonu hedef değişkenlerin tutumunu politika yapımcılar aracılığıyla karar süreçlerinde kullanılan refah ölçümüne dönüştürmektedir. Merkez Bankasının optimal amaç fonksiyonunun, önceden belirlenmiş olan enflasyon oranını ve potansiyel çıktıyı içerdiği varsayılmaktadır. Hedef fonksiyonu kayıp fonksiyonu olarak belirlendiği için merkez bankası gelecekteki muhtemel refah kayıplarını azaltmaya

çalışır. Bu refah kayıpları, enflasyonun ve çıktının hedef değerlerinden sapması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Enflasyonda yaşanan bir düşüşü geçici bir çıktı kaybının izlediğini göz önüne aldığımızda para politikası kararları marjinal maliyet ve faydanın dengelenmesi açısından optimal olmaktadır(Walsh, 2001), s.15.

Optimal para politikasına ait iki önemli özellik bulunmaktadır. Bunlardan ilki; çıktı, doğal seviyesi ile beraber birebir değişmelidir. Bir başka deyişle, tüm dö-

nemler için $y_t = y_t^n$ olmalıdır. Burada çıktının() doğal seviyesinin(ne sebeple sabit olması gerektiği veyahut ne sebeple yumuşak bir trend izlemesi gerektiği üzerine bir neden yoktur. Zira reel şokların tamamı bu seviyedeki değişimlerin kaynağı olacaktır. Bu durumlarda çıktı' da dengeyi sağlamaya yönelik politikalar potansiyel olarak çıktının doğal seviyesinden geniş sapmalar yaratabilirler ve bu da optimaliteden uzaklaşmaya sebep olabilir.

İkinci olarak; fiyat istikrarı, politika yapıcı böyle bir amaca ağırlık vermese dahi optimal politikanın bir özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Fiyat istikrarı ekonomide etkin dağılımın sağlanması ile yakın bir biçimde alakalıdır çünkü etkin dağılım daha öncelikli bir politika amacıdır. Ancak esnek fiyatlar altında etkin dağılımı yapmanın tek koşulu(özellikle fiyatlar yapışkan olduğu zaman) bütün firmaları ortaya çıkan fiyatlar ile memnun etmektir. Toplam fiyat istikrarı hiçbir firmanın fiyatını ayarlamanın eğiliminde olmadığı bir durumun neticesi olarak sonradan meydana gelmektedir(Gali, 2008), s. 75.

Yeni Keynesyen modele bağlı olarak optimal para politikası uygulamasının iki temel sonucu bulunmaktadır. Bunlardan ilki, (Blanchard ve Gali, 2007a)'nın "ilahi tesadüf" şeklinde isimlendirdikleri durumdur. "İlahi tesadüf" e göre istenilen şartlar altında enflasyonda istikrarı elde etmek çıktı da istikrarı sağlayacaktır. Buna refahla ilgili çıktı açığı adı verilmektedir. Bu para politikası yönünden oldukça önemli bir çıkarımdır. Buna göre merkez bankaları yalnızca enflasyona odaklanmalıdır. Şayet enflasyonda istikrarı elde edebilirlerse otomatik olarak ekonomik faaliyetlerde de optimal seviyeyi yaratabilirler. Bir başka deyişle, enflasyon yerine üretimi öne çıkaran bir politika önceliğine sahip olan bir merkez bankası dahi enflasyona odaklanmalıdır. Bu sebeple enflasyon hedeflemesi para politikasının uygulanmasında öne çıkmaktadır.

Yeni Keynesyen modelin optimal para politikası ile ilgili olarak ikinci önemli sonucu ilki ile bağlantılıdır. Enflasyonda istikrarı başarmak için Taylor kuralına gereksinim vardır. Taylor kuralı politika faiz oranının enflasyona tepki olarak ayarlanmasıdır. Burada esas koşul nominal faiz oranının vereceği tepkinin büyüklüğünün enflasyondan daha fazla olması gerektiğidir ve bu sayede reel faiz oranı artacaktır. Taylor kuralı, arz şoklarının varlığında dahi enflasyonu optimal

değerinde tutacak bir biçimde dayanıklılığa sahip olmalıdır(Blanchard, 2006), s. 3.; (Bari, 2013), s. 97-99.

1.3. Optimal Para Politikası Rejimleri

Merkez bankasının optimizasyonla ilgili tutumunda asıl hedefi kayıp fonksiyonunu minimize etmektir. Kayıp fonksiyona göre enflasyonun hedeften, çıktının ise denge düzeyinden sapmasının belli bir maliyeti bulunmaktadır. Merkez bankası, bu sapmalardan kaynaklanan faydasızlığa katlanmaktadır. Bu çeşit bir faydasızlık, pozitif ve negatif sapmalara ilişkin olarak simetriktir ve sapmanın büyüklüğüne oranla kayıp çoğalmaktadır. Bu sebeple kayıp fonksiyonunu, çıktının ve enflasyonun karesel fonksiyonu şeklinde yazmak daha yerinde olmaktadır. Bu kayıp fonksiyonu(, taahhüte ve ihtiyata dayalı olarak iki amaca eşit ağırlık veren bir merkez bankası için aşağıdaki biçimde yazılabilir:

$$\min. L_t = \left(\frac{1}{2}\right) E_t \sum_{i=0}^{\infty} \beta_i (\pi_{t+i}^2 + \lambda \tilde{y}_{t+i}^2) \quad (1.1)$$

Yukarıdaki denklem(1.1)' de minimize edilmiş kayıp fonksiyonu için; çıktı ve esnek fiyatlar altındaki çıktı arasındaki açığı, enflasyonu, ise merkez bankası tarafından seçilen çıktı açığının uygun gerileme oranını göstermektedir(Bari, 2013), s. 101-103.

Optimal para politikası tüm dönemler için çıktı açığı ve enflasyonun sifıra eşitlenmesini gerektirmektedir. Çıktı açığı () bütün dönemlerde sıfır olarak gerçekleştiği zaman Yeni Keynesyen Phillips eğrisinde sıfır enflasyona () sebep olmaktadır. Başka bir söylemle, denge nominal faiz oranı doğal faiz oranına(enflasyonun sıfır olarak kabul edildiği bir durumda reel faiz oranı piyasa faiz oranına eşit olmaktadır) eşit olmaktadır(Bari, 2013), s. 98.

Optimal para politikası rejimlerinden taahhüte dayalı rejimde, merkez bankası gelecekte ne olacağı hakkında güvenilir sözler verebilir. Merkez bankası gelecekte izleyeceği kesin politikalar hakkında bu sözleri vererek gelecekteki enflasyon hakkında kamunun beklentilerini etkileyebilir. (Walsh, 2010), s. 358. Politikalar üzerinde ileriye yönelik beklentilerin rol oynadığı bir zeminde, ihtiyata dayalı para politikası istikrar sağlayıcı(dengeli) bir politika olmaktadır(Bari, 2013), s. 104.

İhtiyata dayalı para politikası yürüten merkez bankası ekonominin cari durumu ve özel sektör beklentilerini dikkate alarak her bir dönemde optimal biçimde hareket etmektedir. Kamuoyunun merkez bankasının her bir dönemde optimizasyon yaptığını bildiğini kabul edersek, merkez bankasının ileriye yönelik verdiği

taahhütleri ikna edici olmayacaktır. Geçmişte merkez bankası hangi sözü vermiş olursa olsun, para politikasının gereği olan şeyi yerine getirecek, yani optimal olan ne ise onu yapacaktır(Bari, 2013), s. 103.

1.4. Enflasyon Hedeflemesi

Optimal para politikası teorisinin merkezinde enflasyon hedeflemesi rejimi yer almaktadır. İlk defa 1990 senesinde Yeni Zelanda’ da uygulanmaya başlanan enflasyon hedeflemesi rejimi bugünlerde 25 kadar ülkede uygulanmaktadır. İlk olarak fiyat istikrarına ağırlık veren para politikası 2008 yılında yaşanan dünya çapındaki kriz sonrası finansal istikrarı da dikkate almaya başlamıştır. Enflasyon hedeflemesi rejimi, esnek enflasyon hedeflemesi ve katı enflasyon hedeflemesi olarak iki farklı şekilde uygulanır. Esnek enflasyon hedeflemesi altında merkez bankası, enflasyonu hedef seviyeye yakın bir biçimde tutturmanın yanı sıra çıktı açığında istikrarı sağlamaya da önem gösterir. Diğer bir enflasyon hedeflemesi biçimi olan katı enflasyon hedeflemesindeyse amaç yalnızca fiyat istikrarı olmaktadır. Enflasyon hedeflemesi rejimi diğer para politikası rejimlerinden esasta beş önemli noktada farklılık arz etmektedir(Mishkin, 2000; Svensson, 2008):

- (1) Enflasyon hedefleri bir veyahut birden fazla dönem için ilan edilir.
- (2) Enflasyon hedeflerine ve fiyat istikrarına dair açık bir taahhüt içerir.
- (3) Politikanın yürütülmesi hususunda enflasyon tahminleri önem arz eden bir göreve sahiptir. Bu sebeple “enflasyon tahmini hedeflemesi” şeklinde de isimlendirilen bir çeşit para politikası stratejisi izlenir.
- (4) Merkez bankaları, para politikası araçlarının tercihinde döviz kuru ve parasal büyüklükler gibi değişkenlerin yanında gelecek dönem enflasyonunu etkileyebilecek her çeşit bilgiyi dikkate alır.
- (5) Para politikasının uygulamasında saydamlık sağlanmalı, alınan kararlar kamuoyuna ve piyasalara saydam bir biçimde aktarılmalıdır. Merkez bankası hedefleri başarma ya da başaramama halinde hesap vermelidir.

Enflasyon hedeflemesi rejimi uygulanırken merkez bankası bu hedefine ulaşmak amacıyla politikasını üç ayağa dayandırmalıdır(Walsh, 2001:13): İlk ayak, çıktı açığına odaklanmak; ikinci ayak, faiz kuralını izlemek; üçüncüsü ise ileriye yönelik olarak hareket etmektir.

İlk olarak, çıktının denge düzeyinden sapsması anlamında kullanılan çıktı açığı enflasyondaki değişmelerin esas nedenlerinin başında gelmesi sebebiyle önem arz etmektedir. Merkez bankası, potansiyel çıktı ve cari çıktı arasındaki açığı birbirlerine yakın tutmaya çalışır. Merkez bankası, çıktıyı potansiyel düzeyinin üstünde tutmak amacıyla genişleyici para politikası uyguladığında enflasyon daha yüksek biçimde gerçekleşecektir. Bundan ötürü merkez bankası çıktı açığında

istikrarı gözetmeli; diğer bir ifade ile, çıktı potansiyel düzeyine yakın biçimde tutulmalıdır(Svensson, 1999), s. 210.

İkinci ana kural ise merkez bankasının bir faiz kuralını izleyip takip etmesi gerektiğidir. Burada ise faiz kuralı ile denmek istenen bir tepki fonksiyonudur. Sözü edilen tepki fonksiyonu da para politikası uygulamasında faiz oranının hareketini ifade etmelidir(Allsop ve Vines, 2000), s. 17. Burada ise enflasyondaki yükselişe faiz oranının göstereceği reaksiyon, enflasyondaki yükselişten daha fazla olmalıdır. Böylelikle reel faiz oranı da toplam talep üzerinde etkili olabilecektir. Uygulamada sıklıkla kullanılan faiz oranı kuralı Taylor kuralıdır. Taylor kuralına göre ise faiz oranı, enflasyondaki değişimlere ve çıktıdaki değişimlere tepki göstermektedir.

Para politikasına ait kararların ekonomi üzerindeki etkisi gecikmeyle ortaya çıkmaktadır. Literatürde faiz oranının çıktı üstündeki etkisinin 1 yıl ile 1,5 yıl arasında gerçekleştiği belirtilmektedir. Enflasyon üstündeki kesin etkisi ise daha uzun süre devam etmektedir. Merkez bankası enflasyon yükselene dek ya da ekonomi durgunluğa girene dek karar almayı bekleyemez. Bu sebeple de üçüncü kural olarak ileriye yönelik hareket etmelidir. Geleceğe dönük tahminlerle ilgili olarak oluşturulan para politikası kararları sebebiyle politikanın bir diğer ismi ‘enflasyon tahmini hedeflemesi’ olmaktadır. Enflasyon hedeflemesi rejimi uygulayan merkez bankasının hedef fonksiyonu aşağıdaki şekildedir(Walsh, 2001), s.24:

$$\min. L_t^{IT} = E_t \sum_{i=0}^{\infty} \beta^i \left[(\pi_{t+i} - \pi^T)^2 + \lambda_{IT} \tilde{y}_{t+i}^2 \right] \quad (1.2)$$

Denklem(1.2)’deki fonksiyonda π^T hedeflenen enflasyon oranını, λ_{π} , de fiyat istikrarı amacına bağlı olan çıktı açığı amacının ağırlık katsayısıdır. $\lambda_{\pi} > 0$ olduğu sürece merkez bankası fiyat istikrarının yanında çıktı istikrarını da dikka-

te alacaktır. Bu sebeple λ_{π} , nin 0, dan büyük olduğu enflasyon hedeflemesi rejimi esnek enflasyon hedeflemesi rejimi olarak isimlendirilir. Merkez bankasının politika aracı olan kısa vadeli faiz oranı ’yi değiştirmesinin hem çıktı hem de enflasyon üstünde anında etkili olması gerçeği yansıtan bir durum değildir. Belli bir dönem için alınan para politikası kararları daha sonraki dönemlerde oluşan çıktının ve enflasyonun üstünde etkili ise, merkez bankası para politikası kararlarını alırken gelecekte oluşacak çıktı ve enflasyon tahminlerini göz ardı etmemelidir.

Para politikası kararlarının etkilerinin gecikme ile meydana geldiği durum-

lar için enflasyon tahmini hedeflemesinin işleyişini vurgulayan (Svensson, 1997) ve (Svensson ve Woodford, 1999) çalışmaları bulunmaktadır. Buna göre merkez bankasının t dönemine ait bilgiyi gözlemlenmeden önce 'yi saptamak zorunda olduğu farz edilmektedir. Bu farz ediliş şu durumu vurgulamaktadır: Merkez bankası t döneminde karşılaştığı şoklara eş anlı olarak tepki gösteremez. t döneminde ortaya çıkan şoklar ile ilgili sahip olduğu bilgi, merkez bankasının bir sonraki dönem için faiz oranı ($+I$) tercihini etkileyecektir. Netice itibariyle bu durumdan

\tilde{y}_{t+1} ve π_{t+1} de etkilenebilir. Bu durumda merkez bankasının hedefi altta bulunan

denklemler(1.3)' te yer alan kayıp fonksiyonunu küçültecek faiz oranını () belirlemek olacaktır:

$$\min. L_t = E_t - 1 \sum_{i=0}^{\infty} \beta^i \left[(\pi_{t+i} - \pi^T)^2 + \lambda_{IT} \tilde{y}_{t+i}^2 \right] \quad (1.3)$$

Denklemler(1.3)' e göre merkez bankası t döneminde uygulayacağı para politikasını bir önceki dönemde elde ettiği bilgiye dayanarak oluşturmaktadır. Bu sebeple de beklenti katsayısı olan E' nin alt indisi merkez bankasının para politikasını saptarken elde edilebilir olan bilgiyi göstermek amacıyla $t-1$ olmaktadır.

İhtiyata dayalı para politikası sürdüren merkez bankasının faiz oranı () tercihi için ilk sıra koşulu alttaki biçimde olacaktır:

$$E_{t-1} \tilde{y}_t = - \left(\frac{K}{\lambda} \right) E_{t-1} (\pi_t - \pi^T) \quad (1.4)$$

Denklemler(1.4)' e göre merkez bankası eğer t dönemindeki enflasyonun hedefi aşacağını tahmin ediyorsa, çıktı açığına ait tahmininin negatif olmasını sağlayacak biçimde para politikasını uygulamalıdır(Bari, 2013), s. 108-111.

1.4.1. Optimal Faiz Oranı Kuralları

Bu kısımda incelenecek olan faiz oranı kuralları amaçlanan denge çıktı düzeyi ile uyumlu birer tepki fonksiyonudur. Burada denge etkilerini çözümlenmek amacıyla her bir para politikası kuralı temel Yeni Keynesyen modelin politik olmayan kısmında yer alan iki temel denklem ile tümleşik olarak incelenmektedir. Bu kısımda üç farklı faiz oranı kuralı incelenecektir. Bu faiz oranı kuralları sırasıyla; içsel faiz oranı kuralı, dışsal bileşenli faiz oranı kuralı ve ileriye dönük faiz oranı kuralıdır.

1.4.1.1. İçsel Faiz Oranı Kuralı

İçsel faiz oranı kuralına göre, merkez bankası nominal faiz oranını doğal faiz oranındaki değişimlerle uygun şekilde belirlemektedir(Gali , 2011), s. 4. çalışmasında, her bir dönem için belirlenen içsel faiz oranı kuralını aşağıdaki biçimde ifade etmektedir:

$$\dot{i}_t = r_t^n \quad (1.5)$$

Faiz oranı kuralına göre, merkez bankası nominal faiz oranını doğal faiz oranındaki değişimlerle uygun olacak biçimde belirler ve bu faiz oranı kuralı optimal para politikasının yürütülmesinde tercih edilebilen bir kuraldır. Bunun nedeni ise denklem(1.5)' in optimal dağılımı sağlayan denge durumunda her an sağlanmasıdır. Denklem(1.5)' i dinamik IS(yatırım-tasarruf) denklemi içerisinde(

$\tilde{y}_t = -\frac{1}{\sigma}(\dot{i}_t - E_t\{\pi_{t+1}\} - r_t^n) + E_t\{\tilde{y}_{t+1}\}$) yerine koyduğumuzda alttaki denklem sistemi elde edilmektedir:

$$\begin{bmatrix} \tilde{y}_t \\ \pi_t \end{bmatrix} = A_0 \begin{bmatrix} E_t\{\tilde{y}_{t+1}\} \\ E_t\{\pi_{t+1}\} \end{bmatrix} \quad (1.6)$$

Denklem(1.6)' da $E_t\{\pi_{t+1}\}$ gelecekte beklenen enflasyonu, $E\{\tilde{y}_{t+1}\}$ gele-

cekte beklenen çıktıyı ifade etmekte ve $A_0 \equiv \begin{bmatrix} 1 & 1/\sigma \\ K & \beta + \frac{K}{\sigma} \end{bmatrix}$ olmaktadır. Aynı za-

manda bütün t ' ler için $\tilde{y}_t = \pi_t = 0$ olmaktadır. Başka bir deyişle, çıktı optimal politikayla uyumludur ve bu sebeple denklem(1.6)' da bir çözüme sahiptir. Buna

karşın bu çözüm tek değildir. Bu durum şu şekilde izah edilebilir: A_0 , ın iki öz değerinden biri 0 ile 1 aralığındadır. İkincisi açık bir biçimde 1' den büyükken,

\tilde{y}_t ve π_t , yi önceden belirlenmiş varsayarsak, birim çember dışında bir öz değe-

rin varlığı bütün t ' ler için $\tilde{y}_t = \pi_t = 0$, a ek olarak dengenin çokluğunun varlığı üzerinde durmaktadır(Blanchard ve Kahn, 1980), s. 1308. Bu durumda izleyen dağılımın açık bir biçimde denge durumu olacağı kesin değildir. Bu noksanlık denklem(1.3)' e alternatif olacak kuralların incelenmesine neden olmuştur.

1.4.1.2. Dışsal Bileşenli Faiz Oranı Kuralı

Bu faiz oranı kuralında, merkez bankası nominal faiz oranını belirlerken doğal faiz oranının üstüne hedeften sapmalara etki eden dışsal bileşenleri de ekleyerek faiz oranını saptamaktadır. Başka bir deyişle, iki faiz oranı arasındaki fark çıktının ve enflasyonun hedef düzeylerinden sapmaları neticesinde meydana gelmektedir. Dışsal bileşene sahip olan faiz oranı kuralı altta bulunan denklem(1.7)'deki gibi belirtilmektedir((Gali, 2001), s. 10.; 2002), s. 22.):

$$i_t = r_t^n + \Phi_\pi \pi_t + \Phi_y \tilde{y}_t \quad (1.7)$$

Denklem(1.7)'de Φ_π ve Φ_y merkez bankası tarafından belirlenmiş negatif olmayan katsayılarıdır. Bu katsayılar çıktı açığının veya enflasyonun hedef düzeylerinden sapmalarına karşı faiz oranının göstereceği reaksiyonun gücünü göstermektedir. Nominal faiz oranını farz edilen faiz oranı kuralı şeklinde değiştirdiğimizde ve denge dinamiklerini fark denklemleri sistemi şeklinde ifade ettiğimizde alttaki eşitliğe ulaşırız:

$$\begin{bmatrix} \tilde{y}_t \\ \pi_t \end{bmatrix} = A_T \begin{bmatrix} E_t \{ \tilde{y}_{t+1} \} \\ E_t \{ \pi_{t+1} \} \end{bmatrix} \quad (1.8)$$

Denklem(1.8)'de $A_T \equiv \Omega \begin{bmatrix} \sigma & 1 - \beta \phi_\pi \\ \sigma_K & K + \beta(\sigma + \phi_y) \end{bmatrix}$ ve burada

$$\Omega \equiv \frac{1}{\sigma + \Phi_y + K \Phi_\pi}$$

olmaktadır. Amaçlanan çıktı düzeyi yani bütün t 'ler için $\tilde{y}_t = \pi_t = 0$ her zaman dinamik sistem(denklem(1.8)) için ve denklem(1.7)'deki kural altında ekonominin dengesi olmaktadır. Ancak çıktının tek denge olabilmesi

si amacıyla A_T matrisinin her iki öz değeri de birim çember içinde yer almalıdır. Bu iki öz değerın büyüklüğü politik olmayan parametrelerin yanında politika

katsayıları olan Φ_y ve Φ_π , ye de bağlıdır. Φ_y ve Φ_π için negatif olmayan

değerler varsayımı altında A_T matrisi için gerekli ve elverişli koşul birim çember içinde iki öz değere sahip olmaktır. Bundan ötürü dengenin yalnız olma koşulu (Bullard ve Mitra, 2002) aracılığıyla alttaki biçimde ifade edilmektedir:

$$K(\Phi_{\pi} - 1) + (1 - \beta)\Phi y > 0 \quad (1.9)$$

Bu fonksiyona göre, merkez bankası enflasyon ve çıktı açığının amaç düzeylerinden sapmalarına elverişli güçle nominal faiz oranını ayarlayarak reaksiyon göstermelidir. Şayet denklem(1.9)' da gösterilen şart sağlanırsa, hem enflasyon

hem de çıktı açığı '0' olacak ve dolayısı ile $i_t = r_t^n$ durumu bütün t' ler için ger-

çekleşecektir. Böylelikle, üst kısımda incelenen durumla birlikte bu, enflasyon ve çıktı açığının amaç düzeylerinden sapmalarına karşı parasal otorite tarafından güçlü bir politika tepkisi varlığı olmaktadır.

1.4.1.3. İleriye Dönük Faiz Oranı Kuralı

Bu faiz oranı kuralına göre, merkez bankası beklenen çıktı açığındaki ve beklenen enflasyondaki değişimlere reaksiyon göstermek amacıyla nominal faiz oranını ayarlamaktadır. İleriye dönük faiz oranı kuralına göre çıktının ve enflasyonun gelecekte beklenen değerleri, nominal faiz oranının doğal faiz oranından farklılaşmasına etki etmektedir. İleriye dönük faiz oranı kuralı alttaki biçimde ifade edilmektedir(Gali, 2008), s. 79:

$$i_t = r_t^n + \Phi_{\pi} E_t \{ \pi_{t+1} \} + \Phi_y E_t \{ \tilde{y}_{t+1} \} \quad (1.10)$$

Denklem(1.10), denklem(1.7) ile ifade edilen denkleme gelecekteki beklentilerin ilave edilmesiyle elde edilmektedir. Bu durumda denklem sistemi alttaki biçimde olacaktır:

$$\begin{bmatrix} \tilde{y}_t \\ \pi_t \end{bmatrix} = A_F \begin{bmatrix} E_t \{ \tilde{y}_{t+1} \} \\ E_t \{ \pi_{t+1} \} \end{bmatrix}$$

(1.11)

Denklem(1.11)' de $A_F \equiv \begin{bmatrix} 1 - \sigma^{-1} \phi_y & -\sigma^{-1} (\phi_{\pi} - 1) \\ K(1 - \sigma^{-1} \phi_y) & \beta - K \sigma^{-1} (\phi_{\pi} - 1) \end{bmatrix}$ olmaktadır.

Bu durumda bir tek denge(bu arada A_F , nin her iki öz değeri de birim çember içerisinde) için koşullar iki adet olmaktadır(Bullard ve Mitra, 2002) buna bir

üçüncü koşul daha getirmektedir : $\Phi_y < \sigma(1 + \beta^{-1})$ Bu üçüncü koşulsuzluk için gereklidir. Bu üçüncü koşul esasında alttaki diğer iki koşul eş anlamaya gelmektedir.

$$K(\Phi_\pi - 1) + (1 - \beta)\Phi_y > 0 \quad (1.12)$$

$$K(\Phi_\pi - 1) + (1 - \beta)\Phi_y < 2\sigma(1 + \beta) \quad (1.13)$$

İleriye dönük faiz oranı kuralı altında para politikasını sürdüren merkez bankası, çıktı açığı veya enflasyonun hedeften sapmalarına karşı ne “çok kuvvetli” ne de “çok zayıf” tepki vermelidir (Bari, 2013), s. 111-115.

1.5. Para Politikası Tepki Fonksiyonu

Bu kısımda açıklanan para politikası tepki fonksiyonu, Taylor kuralının dışa açık ekonomi için geliştirilen $i_t = r + \pi_t + \alpha(\pi_t - \pi_t^*) + \beta(y_t - y_t^*) + \delta(e_t - e_t^*)$ ve para politikası uygulamasına daha yakın bir biçimde geliştirilmiş halidir. Taylor kuralının dışa açık ekonomi için geliştirilen denkleminde; i_t ve r sırası ile nominal ve reel faiz oranını, π_t ve π_t^* sırası ile t dönemde içerisinde gerçekleşen ve hedeflenen enflasyon oranını, y_t ve y_t^* sırası ile t dönemdeki gerçekleşen ve potansiyel büyüme oranını, e_t ve e_t^* sırası ile t dönemde içerisinde gerçekleşen döviz kurunu ve denge döviz kurunu, α enflasyon tepki katsayısını, β çıktı açığı tepki katsayısını, δ ise kur tepki katsayısını ifade etmektedir. Denkleminde yer alan kur tepki katsayısı, aynı enflasyon ve çıktı açığı tepki katsayısı gibi pozitif bir değer almaktadır (Bal vd., 2016), s. 98.

Merkez bankasının temel hedefi benzer şekilde ve enflasyonda istikrarı sağlamaktır. Merkez bankası nominal faiz oranını belirlerken enflasyonun hedeften sapmalarını, çıktı açığındaki değişimleri ve nominal döviz kurunun değerlendirilme durumunu dikkate almaktadır. Bu kural literatürde “hız limiti politikası” olarak da isimlendirilmektedir:

$$i_t = p_i i_{t-1} + (1 - p_i) \left[\Phi_\pi \pi_t + \Phi_y \Delta y_t + \Phi_e \Delta e_t + v_t^i \right] \quad (1.14)$$

Denklem(1.14)'te P_i faiz oranı düzeltme derecesini, Φ_π merkez bankasının enflasyona duyarlılığını, Φ_y merkez bankasının çıktıya duyarlılığını ve Φ_e de merkez bankasının nominal döviz kuruna duyarlılığını ölçmektedir(Bari, 2013), s. 115-116.

1.6. Para Politikası Aktarım Mekanizması

Parasal aktarım mekanizması konusu iki sebepten ötürü parasal iktisadın en çok çalışılan alanı olmuştur. Bu sebeplerden ilki, para politikasının ekonomiye ne şekilde etki ettiğini anlamının para politikasının uygulanma biçimini değerlendirebilmek açısından bir mecburiyet olmasıdır. Mesela, merkez bankasının politika aracı için nominal faiz oranını kullandığı bir ekonomide faiz oranını düşürmesi ekonomi üzerinde genişletici bir etki yaratabilir ya da olması beklenen genişlemeci etki meydana gelmeyebilir. Bu etkide para politikasının ekonomideki diğer değişkenler üzerindeki tepkisinin daha farklı bir biçimde meydana gelmesi tesirli olabilir. Buradan özetle para politikası kararlarının ekonomiyi hangi kanallarla ne yönde etkileyeceğini bilmek oldukça önemli olmaktadır. İkinci sebep ise para politikası uygulayıcılarının para politikası aracını ne şekilde kullanacaklarına karar verebilmeleri adına bu politikaların ekonomi üstündeki etkisini ve zamanlamasını bilmek istemeleridir. Etkin bir merkez bankası yönetimi için para politikasının enflasyonu ve reel ekonomiyi etkilediği işleyişi anlamak gereklidir.

Özellikle son otuz yılda mali piyasaların işleyişi içerisinde önemli değişimler ortaya çıkmıştır. Bu değişme yurtiçi piyasalarda derinleşme şeklinde meydana gelirken finansal küreselleşmenin etkisi ile dünya piyasaları da önemli boyutta bir entegrasyon yaşamıştır. Bu gelişme para politikasının ekonomi üstündeki etki yollarını ve bu yolları anlamak amacıyla oluşturulan modellerin de tekrardan incelenmesini mecbur kılmıştır. Bununla beraber para politikaları da değişmiş ve artık fiyat istikrarını sağlamak para politikalarının temsil önceliği haline gelmiştir. Bugünlerde parasal iktisat alanında yapılan çalışmalarda para politikasının ekonomiyi ne yönde etkilediği üstüne yeni model ve düşünceler ortaya çıkmakta; yeni matematiksel yöntem ve modeller parasal aktarım mekanizmasının işleyişi konusunu anlamamıza imkan sağlamaktadır.

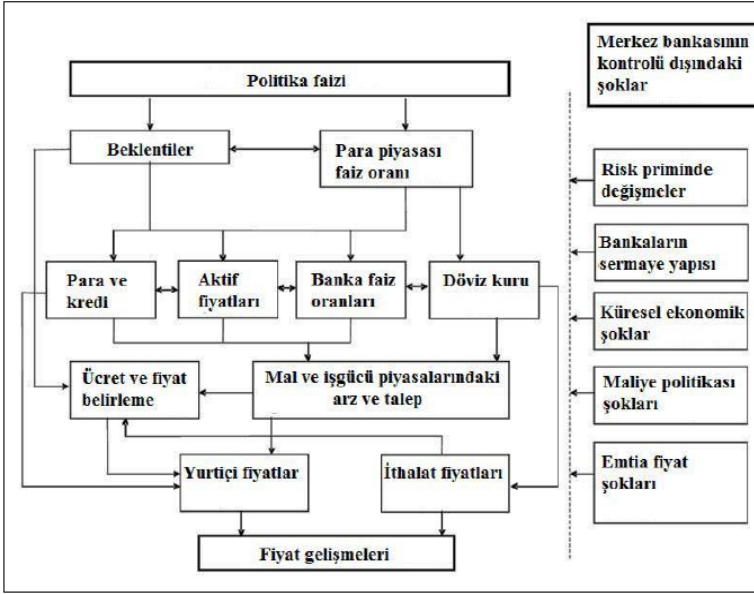
Parasal aktarım mekanizmasına ilişkin olarak yapılan ilk çalışmalar Keynesyen ekonomistlerce geliştirilen faiz oranlarının ekonomi üzerindeki etkisini anla-

maya yönelik olarak tasarlanan modellerde bulunmaktadır. Geleneksel faiz oranı kanalı olarak adlandırılan bu faiz oranı kanalı, AD-AS ve IS-LM modellerinde anahtar bir aktarım mekanizması olmuştur. Bu faiz oranı diğer aktif fiyatları vasıtasıyla da ekonomiyi etkilemektedir. Bu faiz oranı kanalları geleneksel Keynesyen parasal aktarım mekanizması başlığı altında literatürde yer almıştır.

Parasal aktarım mekanizmasına ilişkin yapılan yeni kuramsal çalışmalar ise dinamik genel denge modellerinde geleneksel Keynesyen faiz oranı kanalının ne şekilde çalıştığını anlamaya yöneliktir. Bu kuramsal çalışmalar ise para politikası etkisizliğine sebep olan rasyonel bekleyişlere sahip ekonomik birimlerle nominal ücret ve fiyat yapışkanlığı hipotezlerine dayalı şekilde geliştirilmektedir.

Merkez bankası reel faiz oranlarına, nominal faizler üzerindeki kontrolünü kullanarak etki etmektedir. Reel faiz oranları da reel çıktı üstünde etkili olmaktadır. Örnek verirse, reel faiz oranında yaşanan artış karşısında hane halkı yaptığı tüketimi sonraki dönemlere ertelemeyi tercih etmektedir. Bunun neticesi olarak cari tüketim gelecekte gerçekleşecek tüketime oranla düşmektedir. Para politikasının çıktı düzeyini etkilediği öncelikli kanal olarak faiz oranını belirlemek üzere çıktı açığını, faiz oranı açığının bir fonksiyonu şeklinde ifade etmek uygun olmaktadır(Walsh, 2010), s. 344. Burada söylenen faiz oranı açığı ise cari faiz oranı ve esnek fiyat dengesi ile uyumlu faiz oranı arasında bulunan farktır.

Para politikası kararları açısından Merkez Bankası, genel olarak ekonomiye özel olarak ise fiyat düzeyine etki etmektedir. Parasal aktarım mekanizması uzun, değişken ve belli olmayan zaman gecikmeleri tarafından ayırt edilmektedir. Böylelikle politika kararlarının ekonominin genel durumu ve fiyat düzeyi üstündeki nihai etkisini tahmin edebilmek bir hayli güçleşmektedir. Aşağıda bulunan Şekil 1’ de politika kararlarına ait parasal aktarım kanallarının şema biçiminde gösterilişi yer almaktadır.

Şekil 1 - Para Politikası Aktarım Mekanizması
Kaynak: Avrupa Merkez Bankası web sitesi

Merkez bankası tarafından belirlenen politika faizi iki temel kanaldan ekonomi üstünde etkili olmaktadır. İlki olan beklentiler kanalı, ekonomik birimlerin fiyat ve ücret belirleme kararları üzerinde etkili olmaktadır. İkinci olarak ise bankalar arası para piyasasında bulunan faiz oranları ise faiz koridoru sistemi vasıtasıyla belirlenmektedir. Bu piyasada oluşmuş olan gecelik faiz oranına bağlı olarak bankaların kendi müşterilerine uyguladığı faiz oranları da değişim göstermektedir. Bu durumdan ötürü de hane halkının ve firmaların yatırım ve tasarruf kararları tekrar biçimlenmektedir. Piyasa faiz oranı döviz kuru ve aktif fiyatları üstünde de etkili olmaktadır. Faiz oranının finansman durumları ve piyasa beklentileri üstündeki etkisi döviz kurunda ve aktif fiyatlarında(bilhassa hisse senetleri gibi) değişimlere sebep olmaktadır. Döviz kurundaki değişimlerin ithal edilen ürünlerin fiyatları üstünden enflasyona doğrudan etkisi söz konusudur. Aktif fiyatlarındaki değişimler(bilhassa hisse senedi fiyatlarındaki değişimler gibi) ise servet etkisi üzerinden tüketime yönelik kararlara etki etmektedir. Artan faiz oranlarının kredilerin geri ödenmeme riskini artırması durumunda bankalar, hane halkına ve firmalara daha az kredi olanağı sunabilirler. Bu durum hane halkının ve firmaların tüketimlerini ve yatırımlarını azaltır. Hane halkının ve firmaların tüketim ve yatırım kararları da kesin bir biçimde mal ve işgücü piyasasında oluşan talep üstünde etkili olmakta ve mal fiyatları ile ücretler üstünden yurtiçi fiyatlara da etki etmektedir. Merkez bankaları her ne kadar politika faizi vasıtasıyla enf-

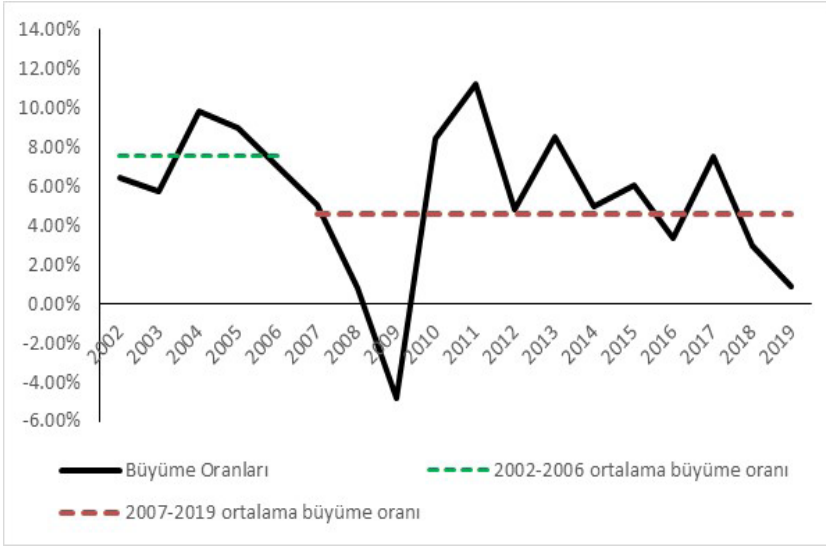
lasyon üstünde etkin olmak istese de kendi kontrolleri dışında yaşanan gelişmeler sebebiyle her zaman etkili bir politika yürütemeyebilir. Bu sebeple de merkez bankaları parasal aktarım mekanizmasını daha iyi bir biçimde aydınlatacak modeller geliştirmektedir(Bari, 2013), s. 120-124.

2. Türkiye Ekonomisinde Genel Görünüm ve Para Politikası Duruşu

Türkiye ekonomisi için 2001 krizi bir dönüm noktası olmuştur. Kriz döneminden sonra meydana gelen enflasyondaki düşüş ve hızlı büyüme, Türkiye'nin ekonomik açıdan toparlanmaya başlaması adına önemli bir gelişme olmuştur. Bu başarı son dönemlerde maalesef ekonomik büyümedeki istikrarsızlık ve enflasyondaki düşüşün yerini yükselişin almasının ardından korunamamıştır. Çalışmanın bu kısmında, Türkiye'nin iktisadi performansı, para politikasına vurgu yapılarak anlatılacaktır.

2.1. Türkiye Ekonomisinin Genel Görünümü

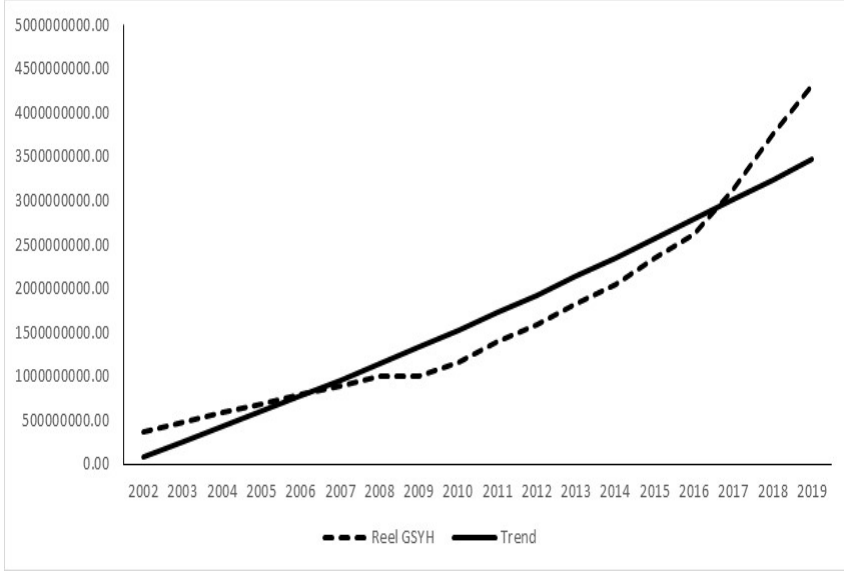
Türkiye için 1990' lar, sonrasında devam edecek diğer tüm makroekonomik sonuçları yönlendiren büyük bütçe açıkları dönemi olmuştur. Bu dönemler; hükümetin borçlanma ihtiyacı için bankaların sadece hükümete borç vermesi ve özel yatırımı hiç finanse etmemesi anlamına gelmektedir. Cari açıklar bütçe açığından kaynaklanmakta ve bu ikiz açıklar periyodik olarak artmaya devam etmiştir(Özatay, 2015). Bankalar ise, yabancı para ile borçlanma ve lira ile borç verme gibi riskler üstlenmiştir. Esasen Hazine' ye bağlı olan Merkez Bankası hükümetin borçlanma maliyetlerini, bazen doğrudan para kazanma yoluyla bazen de faiz oranlarını değiştirerek en aza indirmeye çalışma yoluyla gidermeye çalışarak başarılı olmayan seçimler yapmıştır(Gürkaynak vd., 2015), s. 2. Türkiye ekonomisinde giderek artan borçlanmalar ve başarılı olmayan makro ekonomik politikalar 2001 krizine yeterli zemini hazırlamıştır. Türkiye' de 2001 krizi sonrasında başlayan büyüme etkileyici sayılabilecek bir yükseliş gösterse de Şekil 2' de gösterildiği gibi bu durum uzun sürmemiştir.

Şekil 2 - GSYİH Büyüme Oranları

Türkiye’deki GSYİH büyüme oranı 2006 yılında yavaşlamaya başlamıştır ve 2008’de yaşanan küresel mali krizle beraber önemli bir düşüşe geçmiştir. Nitekim 2010 ve 2011 yıllarında krizin durgunluğu atlatıldıktan sonra GSYİH büyümesi 2002-2006 döneminin yaklaşık % 8 tarihsel ortalamalarına kıyasla daha düşük seviyelerde seyretmiş ve 2012-2019 ortalama olarak yaklaşık % 4 büyümüştür.

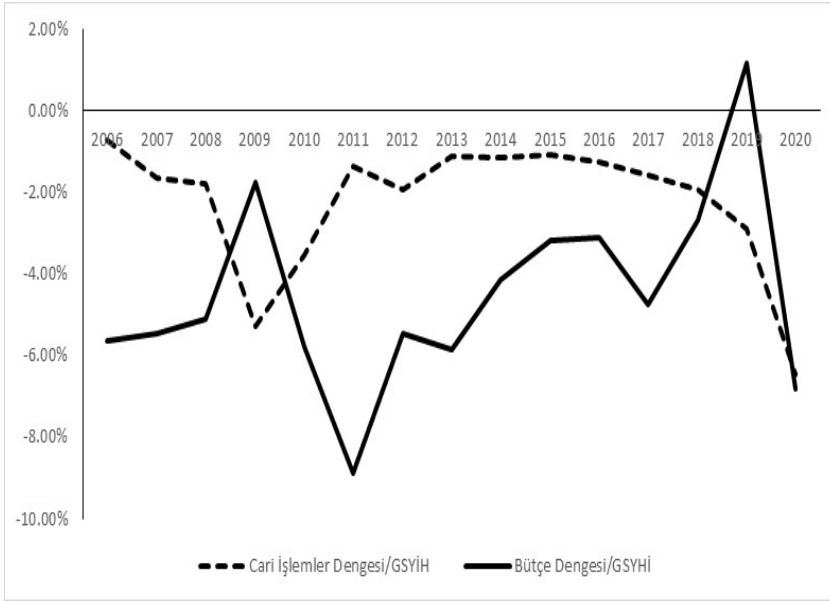
Şekil 3 ise Hodrick-Prescott yöntemi ile filtrelenmiş bir trende ve reel GSYİH’ye dayalı olarak potansiyel GSYİH’nin basit bir tahminini göstermektedir. Bu yöntem çok eski olmakla birlikte TCMB’de üretilen potansiyel GSYİH’ye ilişkin daha ayrıntılı tahminlerle büyük ölçüde örtüşmektedir (Coşar vd., 2012).

Şekil 3 - Reel GSYİH ve GSYİH Trendi(HP filtresi ile tahmin edilmiştir.)

Şekil 3' e bakıldığı zaman; 2001 döneminden sonra potansiyelinin üstünde büyüyen Türkiye Ekonomisinin, 2008-2009 küresel krizinde ve sonrasında potansiyel seviyesinin altında büyüdüğü görülmektedir. Bu durum 2017 yılına kadar sürmüştür.

Şekil 4 ise cari hesap ve bütçe açıkları ile ilgili olarak tarihsel açıdan Türkiye ekonomisi için normal bir durum olmadığını ancak şimdilerde ise yeni bir normal durumun oluştuğunu göstermektedir.

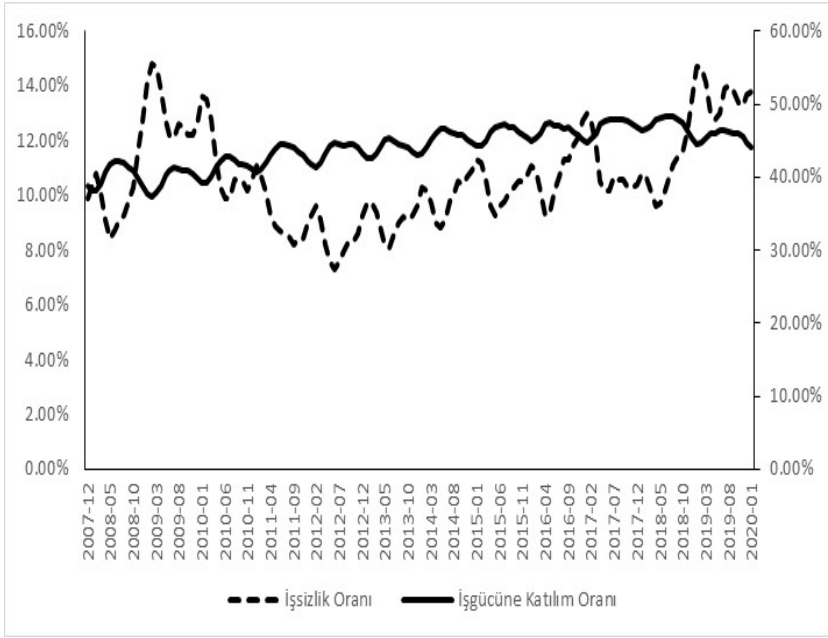

Şekil 4 - Cari Hesap ve Bütçe Açıkları

Türkiye, 2001 yılına kadar bütçe açığının GSYİH' nin % 3' ünü nadiren aşan cari hesap açığına neden olduğu geleneksel bir ikiz açık ülkesiydi. 2001 sonrası dönemde ve özellikle 2010' dan sonra, cari açık belirgin bir şekilde kötüleşirken bütçe açığı da giderek artmıştır(Gürkaynak vd., 2015), s. 5. Köymen-Özer ve Sayek-Böke(2015) çalışmalarında, düşük katma değerli ve düşük teknoloji ürünlerde uzmanlaşmanın da bu artışa katkıda bulunduğunu göstermektedir. 2008-2009' da yaşanan küresel mali krizden sonra, cari açığın yüksek değerleri daha az sürdürülebilir hale geldi; çünkü cari açığın finansmanı için kısa vadeli sermaye girişlerinin payı yaklaşık olarak % 25' lerden % 50' lere kadar önemli ölçülerde yükselmiştir(Özmen, 2015). Sonuç olarak, Türkiye ekonomisinin kırılganlığı 2009 sonrası dönemde iyice artmıştır.

Özel borçlanmadaki artış ve özellikle bu durumun hane halkı için varlığı bir endişe kaynağı olmuştur. Bununla birlikte, uluslararası standartlara göre hala düşük olsa da, özel kaldıraç oranının, 2002' den bu yana % 2' den yaklaşık % 22' ye yükselen hane halkı borcunun GSYİH' ye oranlarıyla çarpıcı bir şekilde arttığı TCMB Finansal İstikrar Raporlarında görülmektedir. Türk firmaları yüksek kaldıraçlı oranlara alışkın olmaması, hükümetin borçluluğunun hızla artması nedeniyle özel borçlanma bir endişe nedeni haline gelmektedir(Gürkaynak vd., 2015), s. 5.

Şekil 5 Türkiye ekonomisinde 2007 sonrası işsizlik oranı ve işgücüne katılım oranlarını göstermektedir.

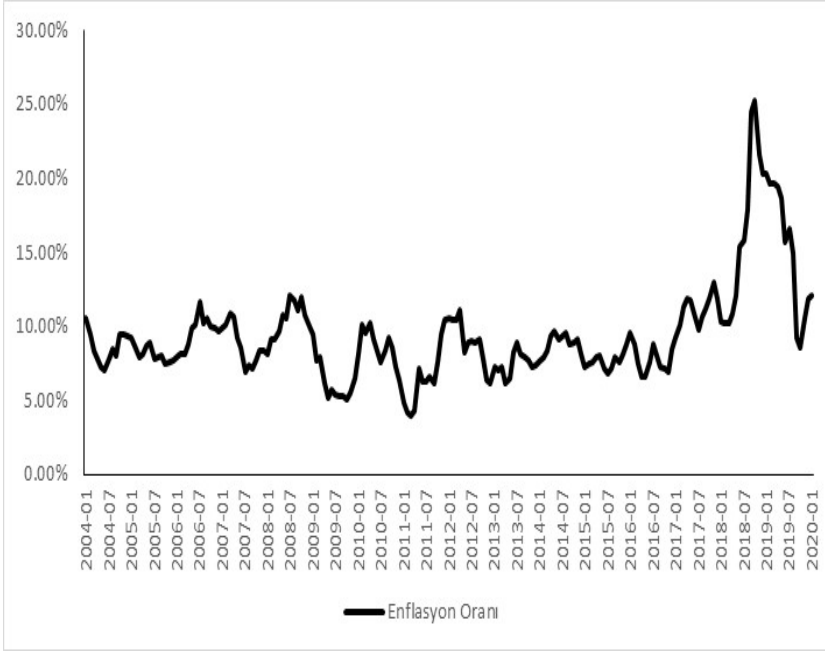

Şekil 5 - İşsizlik ve İşgücüne Katılım Oranları

Şekil 5'e bakıldığında ülkenin ciddi bir şekilde yapısal işsizlik resmini göstermektedir. İşsizlik oranı % 10 seviyelerinde dalgalanmaktadır. Bu durum yüksek büyüme ve düşük işgücüne katılım dönemlerinde bile çok düşmemektedir. Bu, tarımdan, hizmetlere ve sanayiye sektörel geçişi, zayıf eğitim seviyesi nedeniyle nitelik uyumsuzluğunu ve işgücü piyasasını çok katı hale getiren çeşitli kurumsal faktörleri içeren karmaşık ama iyice gözükten bir durumu yansıtmaktadır.(Bakış, 2015).

Türkiye'de işgücüne katılım oranının şekil 5' te de görüldüğü gibi 2007' den itibaren artma eğiliminde olduğu görülmektedir. Bunun sebebi, % 30 gibi çok düşük bir oranı bulunan kadınların işgücüne katılımlarının artmasıdır. Kadınların işgücüne katılımının artması ise küresel kriz sırasında yeni eklenen işçi etkisinden kaynaklanmış(çalışan eş işini kaybettiğinde veya diğer eş iş aramaya başladığındaki durum) ve devam eden dönemlerde işgücüne katılımın artışı göze hoş görülen aynı zamanda da şaşırtıcı bir gelişme olmuştur(Gürkaynak vd., 2015), s. 6.

Şekil 6' da Türkiye Ekonomisi için 2004-2019 yılları arasında gerçekleşen enflasyon oranları görülmektedir.

Şekil 6 - Türkiye Ekonomisi Enflasyon Oranı(2004-2019)

Şekil 6’ da 2005 yılından 2018 yılına kadar düşük ve istikrarlı bir şekilde seyreden enflasyon dönemi görülmektedir. Enflasyondaki düşüş ve enflasyon oranlarının görece istikrar kazanması gerçektir ancak aynı zamanda rakamların ölçeği, dönem başındaki çok yüksek enflasyon nedeniyle enflasyonun mevcut resmini bozmaktadır(Gürkaynak vd., 2015), s. 7.

2000 yılının başında % 70’ e yakın olan tüketici fiyat artış oranı, aynı tarihte uygulanmaya başlanılan istikrar programı ile birlikte önemi ölçüde düşmüş ve Şubat 2001’ de % 33 olarak gerçekleşmiştir. Uygulanmakta olan artış hızı da sabit döviz kuru rejiminin çökmesi ile beraber tekrar artmaya başlamış ve Ocak 2002’ ye geldiğinde ise enflasyon oranı % 73 seviyesine yükselmiştir. ‘Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’ ve Merkez Bankası’ nın bu program çerçevesinde uyguladığı ‘örtük enflasyon hedeflemesi rejimi’ 2002 başından itibaren enflasyonda önemli bir düşüş sağlamış ve 2004 yılı sonlarında enflasyon % 9’ a kadar gerilemiştir. Bu çarpıcı düşüş eğilimi sonraki dönemde yerini % 8’ in biraz üzerindeki bir ortalama tarafında dalgalanmaya bırakmıştır. Örtük enflasyon hedeflemesi rejiminden klasik enflasyon hedeflemesi rejimine geçilen Ocak 2006’ dan bu yana enflasyonun hareketi Şekil 6’ da gösterilmektedir. 2006 başından sonra veya 2012 başından sonra ölçülse de, tüketici enflasyonunun ortalamasının 2017 yılı başına kadar % 8,3 civarlarında seyrettiği ve değişmediği görülmektedir(Özatay,

2015). Bu yıldan sonra yabancı para kurundaki yükselme, ülkenin jeopolitik ve siyasi sorunları sebebiyle hızlanmıştır(Saykal, 2018), s. 66-67. 2017 yılında ise hem kurda hem de enflasyon oranındaki artış şiddetlenmiş; 2018 yılında yaşanan finansal sorunlar neticesinde de enflasyon oranı son 10 yılın en yüksek seviyesinde gerçekleşmiştir. Merkez Bankası ve hükümet tarafından alınan önlemler sonucunda kurdaki artışlar engellense de enflasyon oranı ortalama olarak Şekil 6’ da görüldüğü üzere % 16,3 olarak seyretmiştir(Karakış, 2019), s. 87.

2.2. Türkiye’de Para Politikası

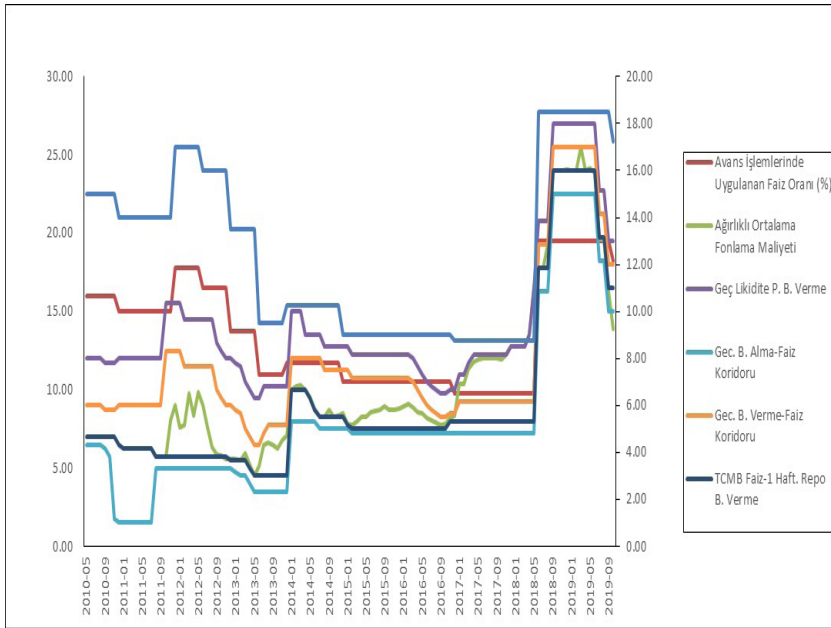
2007 ile 2009 yılları arasında gerçekleşen küresel kriz, finansal sistemin ekonomi üzerinde büyük bir etki yarattığını bize göstermektedir. Daha sonra merkez bankaları küresel krizin etkilerinin atlatılması ve gelecekte yaşanabilecek ekonomik risklerin önüne geçilmesi amacıyla yeni para politikası araçları kullanmaya başladılar. TCMB’ de bu yıllardan sonra ülkedeki finansal risklerin azaltılması için yeni para politikası araçlarını kullanmaya başlamıştır. Özellikle, Mayıs 2010’ dan sonra asimetrik faiz koridoru, rezerv opsiyon mekanizması(ROM) ve zorunlu karşılık oranı gibi araçları aktif bir biçimde birlikte kullanmaya başlamıştır. Ancak bu durum, Merkez Bankası’ nın para politikası duruşunun ölçülmesini güçleştiren bir durum meydana getirmiştir. Bunun sebebi çok sayıda para politikası aracının bir arada olması ve aynı anda farklı yönlerde kullanılıyor olmasıdır. TCMB’ nin bu dönemlerde, hem daraltıcı hem de genişletici politika duruşunu aynı zamanda sergilemesi, hem enflasyonla mücadele hem de ekonomik istikrarı korumaya çalışması sebebiyledir. Aşağıdaki Tablo 1’ de TCMB’ nin 2001-2019 yılları arasında uygulamış olduğu para politikalarının genel çerçevesi özetlenmiştir.

Geleneksel Para Politikası Araçları	Geleneksel Olmayan Para Politikası Araçları
Dönem: 2001 – 2010	Dönem: 2010 – 2019
-Politika Faizi -Likidite Yönetimi(Geç Likidite Penceresi Borç Alma-Verme, Gecelik Borç Alma-Verme)	-Politika Faizi -Likidite Yönetimi(AOFM(Gecelik Borç Alma-Verme ve Repo Faizi), Geç Likidite Penceresi Borç Alma-Verme) -Faiz Koridoru(Gecelik Borç Alma-Verme) -Zorunlu Karşılıklar(TL-YP) -Rezerv Opsiyon Mekanizması(ROM)(Döviz-Altın)
AMAÇ: Fiyat İstikrarı	AMAÇ: Fiyat İstikrarı ve Finansal İstikrar

Tablo 1: TCMB'nin 2001-2019 Yılları Arası Kullandığı Para Politikası Araçları

Türkiye' de 2001 yılının şubat ayında görülen siyasi istikrarsızlık ve buna bağlı olarak oluşan ekonomik istikrarsızlık sonrasında TL' ye olan talep azalmış buna karşın dövize olan talep ise artmıştır. Bunun sonucu olarak, TCMB serbest döviz kuru rejimini yürürlüğe koymuş ve enflasyon hedeflemesi para politikası rejimini benimsemiştir. Burada, ilk aşamada yani 2002-2005 yılları arasında örtük enflasyon hedeflemesi uygulamasına geçilmiş, 2006 yılında ise açık enflasyon hedeflemesi takip edilmeye başlanmıştır.

TCMB, 2001 ile 2010 yılları arası dönemde fiyat istikrarını sağlamak ve hükümetin büyüme ve istihdam politikalarına yardımcı olmak amacı ile klasik para politikası araçlarından politika faiz oranını kullanmıştır. 2008 küresel ekonomik krizin etkilerinin atılması ve ilerisi için olası ekonomik risklerin önüne geçmeye çalışmak amacıyla Mayıs 2010' dan sonra yeni para politikası araçları kullanmaya başlamıştır. Şekil 7' de 2010 yılından sonra TCMB'nin politika aracı olarak kullandığı politika faiz oranları görülmektedir.

Şekil 7- 2010 Sonrası TCMB Politika Faiz Oranları

2010 sonrasında, aşırı büyümeden ve artan iç kredi talebinden ötürü TCMB, bankaları fonlama işlemine başlamıştır. Yani bu dönem ekonomik sistemde likidite fazlasının olduğu dolayısıyla politika faizinin, faiz koridorunun alt sınırı olarak kabul edildiği 2010 öncesi dönemden farklılaşmaktadır. Bu yeni dönemde

TCMB, bankaları iki temel faiz aracı ile fonlamaktadır. Bunlardan birincisi repo faizi, ikincisi ise faiz koridorunun üst sınırını teşkil eden gecelik borç verme faizidir. 2017 sonrası dönemde ise TCMB piyasa fonlamasını faiz koridoru üst sınırı yerine geç likidite penceresinden yapmaya başlamıştır. Repo faizi ise, 2010 sonrası dönemde TCMB' nin politika faizi olarak isimlendirilmektedir. TCMB' nin, politika faizini değiştirmeden bu politika faizinden yaptığı fonlamayı azaltarak, yani bankaları faiz koridorunun üst sınırından borç almaya zorlayarak, piyasadaki faizleri değiştirebilmesi, TCMB' nin politika duruşunun anlaşılması bakımından önemlidir.

2010 sonrası dönemde geleneksel olmayan para politikası araçlarından bir diğeri de zorunlu karşılık oranlarıdır. Bu kavram mevduat kabul eden bankaların, kabul ettikleri mevduat hacmi için söz konusu hacmin Merkez Bankası' nda bulundurmaları zorunda oldukları oranı ifade etmektedir. Bu oranda yaşanacak bir artışın bankaların ellerindeki likiditeyi azaltacağından dolayı özel kesime verebilecekleri kredi miktarını da doğrudan kısımlayacaktır. Bu nedenle TCMB, kullanılacak bir faiz artırımının kısa vadeli sermaye girişlerini artırabileceği düşüncesi ile kredi genişlemesini zorunlu karşılıkları artırmak yoluyla azaltmayı planlamış aynı zamanda zorunlu karşılıklara tabi olan yükümlülüklerin kapsamını genişletmek, zorunlu karşılık oranlarını kısa vade için daha yüksek olacak şekilde vadelere göre farklılaştırılmak gibi uygulamalarda da bulunmuştur (TCMB, 2018). Özetle TCMB, zorunlu karşılıkları aktif bir para politikası aracı olarak kullanmıştır.

Bir diğeri yeni para politikası aracı ise asimetrik faiz koridorudur. Bu araç ilk kez TCMB tarafından aktif olarak kullanılan bir para politikası aracı olmuştur. Bu uygulamada, faiz koridorunun alt sınırında bir indirim yapılarak yani koridor aşağı yönlü genişletilerek diğeri piyasa elemanlarına bu faiz koridoru içinde gerçekleşecek kısa vadeli faizlerin ortalama getirilerinin azalabileceği gösterilmektedir (Kara, 2012). Bu uygulamanın asıl görevi spekülasyon para akımlarının giriş ve çıkışlarını engellemektir. 2011 yılı içerisinde bu uygulama sermaye akımlarını yönlendirmek için kullanılmıştır.

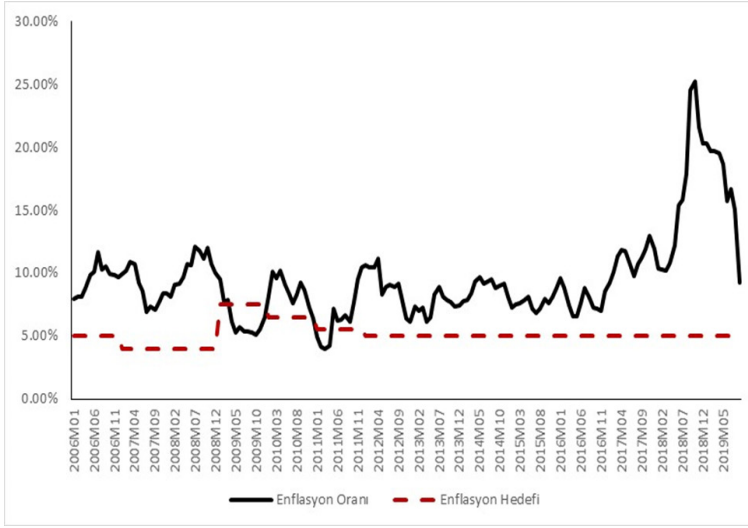
Yeni para politikası araçlarından bir diğeri ise ROM yani rezerv opsiyon mekanizmasıdır. Bu uygulama, bankaların TCMB' de tutmak zorunda oldukları TL zorunlu karşılıkların belirli bir yüzdesini, euro veya dolar gibi döviz ve altın cinsinden karşılayabilmelerine olanak veren bir uygulamadır. Bu mekanizma ile bankalar isteyerek TCMB' de döviz rezervleri biriktirebilmektedir. Otomatik dengeleyici olarak görev yapması beklenen rezerv opsiyon mekanizması, sermaye akımlarının yurt içi piyasalarda yarattığı döviz kuru oynaklığını azaltmak ve bankalara likidite yönetiminde kolaylıklar sağlamak için tasarlanmıştır. Türk

lirası zorunlu karşılıkların her birimi için tesis edilebilecek yabancı para veya altın karşılığını belirleyen katsayılar ise Rezerv Opsiyonu Katsayısı (ROK) olarak tanımlanmıştır. Mekanizmanın kullanılması TCMB brüt rezervlerini artırmaktadır fakat kendisine ait olan net rezervleri değiştirmemektedir. ROM da asimetrik faiz koridoru gibi ilk kez TCMB tarafından kullanılan bir araçtır ve bu uygulama ile daha önce de benzer biçimde bahsedildiği gibi sermaye hareketlerindeki aşırı oynaklığın makroekonomik ve finansal istikrar üzerindeki olumsuz etkilerinin sınırlandırılması, TCMB brüt döviz rezervlerinin arttırılarak güçlendirilmesi ve bankalara likidite yönetimlerinde daha fazla esneklik sağlanması hedeflenmiştir.

2.3 Türkiye’ de Para Politikası ve Enflasyon

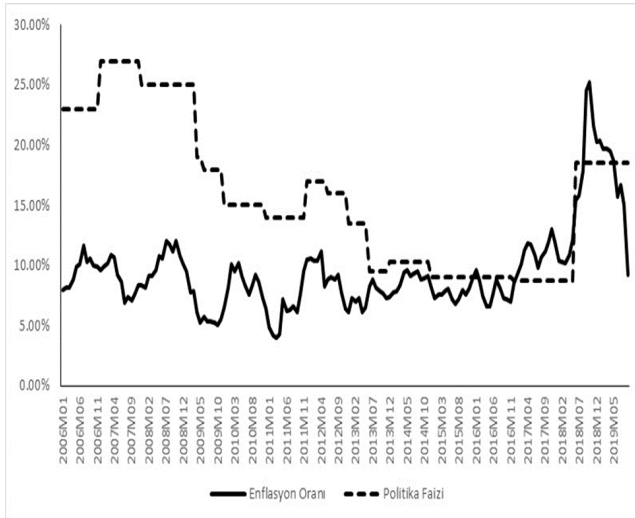
TCMB’ nin başarılı sayılmayacak bir biçimde, önce banka kredisi büyümesini kontrol etmek için zorunlu karşılıkları kullanması daha sonra ise risk/getiri oranını artırmak ve gecelik para birimini kontrol etmek için gecelik faizin oynaklığını kullanması, 2010 yılından itibaren Türkiye’ deki para politikası çerçevesini özetlemektedir. Merkez bankası, bu dönemde bankaların rezerv tutarlarının hesaplanması amacıyla kendisi tarafından kontrol edilen ikincil döviz kuru tutarında yabancı para cinsinden rezerv tutmalarına izin vermiştir. Bu durumun piyasadaki döviz etkilemesi beklentisi ile piyasaya döviz akışı süresini biraz daha uzatarak, ardından bankalararası faizin sistematik olarak politika faizinin üzerinde olmasına izin vererek arka kapı politikasının sıkılaştırmasını sağlamıştır.

Enflasyonun, 2011 yılından beri sürekli olarak hedefin üzerinde ve TCMB tarafından belirsizlik bandı olarak adlandırılan hedef bandının üzerinde olduğunu aşağıda yer alan Şekil 8 bizlere göstermektedir. Bu şekilde belirtilen 2006M1-2016M1 yılları arasında hedefe göre gerçekleşen oranlar, tesadüfi olmamakla birlikte çıktı açığının kapandığı (Şekil 3) ve maliye politikasının genişletici olmaya devam ettiği zamanları kapsamaktadır. Şekil 8’ e göre, 2017 ve sonrası dönemde ise ülkede meydana gelen finansal sorunlar nezdinde enflasyon oranlarındaki artışın şiddetli bir hal alarak belirlenen hedeften iyice saptığı gözlenmektedir.

Şekil 8 - Türkiye’de Hedeflenen ve Gerçekleşen Enflasyon Oranları(2006-2019)

Türkiye ekonomisindeki bu görünüm para politikasının bu dönemlerde nasıl bir davranış sergilediği sorusunu akla getirmiştir. Enflasyon ve TCMB'nin politika faizini birlikte gösteren Şekil 9, bu sorulara verilecek cevap hakkında bize bazı fikirler vermektedir.

Şekil 9 - TCMB Politika Faizi ve Enflasyon Oranları(2006-2019)

Şekil 9'a bakıldığında, 2008-2009 ve 2011-2012 yılları arasında enflasyon oranı yükselirken politika faizi sabit kalmış ve daha sonra hedefin üzerinde kalmasına rağmen her iki dönem için de bir dönem sonrası enflasyonun düşmesi birlikte düşmektedir. Politika faizindeki kayda değer artış, siyasi bir krizin döviz kurunda bir sıçrama ve beklenmedik beklentilere yol açtığı 2014 yılının başlarında gerçekleşmiştir(Gürkaynak vd., 2015), s. 13-14. Bununla birlikte özellikle 2018 ikinci çeyrek sonrası gerek euro, dolar kuru gibi yabancı para kurlarında meydana gelen yükseliş gerekse ülkemizin içinde bulunduğu jeopolitik ve siyasi sorunlardan ötürü(Saykal, 2018) politika faiz oranında ciddi bir artış meydana gelmiş ve politika faizi nereseyde 2008-2009 küresel finansal kriz dönemindeki seviyelerine geri dönmüştür. Türkiye ekonomisinde döviz kurunun enflasyon üzerindeki yüksek geçişkenliği, TCMB'yi enflasyondan ziyade döviz kurundaki artışlara daha duyarlı hale getirmektedir(Özatay, 2012). Şekilde bu durumu destekler bir görüntü olarak, 2019 sonrasında enflasyon oranının düşmesine rağmen politika faizinin sabit kalması ve gereken tepkiyi önceki dönemlerde olduğu gibi hızlı bir biçimde vermemesi olmuştur; diyebiliriz.

Sonuç

Bu çalışmada para politikası tanımlanarak bu doğrultuda para politikası amaçlarına değinilmiştir. Çalışmada optimal para politikası rejimleri ve enflasyon hedeflemesi konuları da ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Merkez bankasının temel hedefinin çıktıda ve enflasyonda istikrarı sağlamak olduğu gerçeğinden hareketle Taylor kuralına ait olan dışa açık ekonomi için geliştirilen bir para politikası tepki fonksiyonu türetilmiştir. Merkez bankasının bu amaçla nominal faiz oranını belirlerken enflasyonun hedeften sapmalarını ve çıktı açığındaki değişim durumlarını izlediği yansıtılmıştır. Daha sonra para politikası aktarım mekanizması konusu ele alınarak, aktarım mekanizmasının genel işleyişi ve Merkez bankasının hangi aktarım kanallarıyla piyasa üzerinde ne şekilde etkili olduğu incelenmiştir.

2001 krizinden günümüze kadarki Türkiye ekonomisinin genel görünümünü oluşturan; GSYİH büyüme oranları, cari hesaplar ve bütçe açıkları, işsizlik ve iş gücüne katılım ile genel enflasyon konuları detaylı bir biçimde ele alınmıştır. Sonuç olarak Fiyat istikrarı ve büyüme gibi amaçların yanı sıra Merkez bankasının ilerleyen yıllarda finansal istikrarı da önemsemeye başladığını ve bu sebeple geleneksel olmayan yeni para politikası araçlarını kullandığını ve bu doğrultuda genel bir iktisadi istikrar yakalamaya çalıştığını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Allsop, C. ve Vines, D. (2000). The Assessment: Macroeconomic Policy. *Oxford Review of Economic Policy*, 16(4), 1-32.
- Alp, H., Kara, H., Keleş, G., Gürkaynak, R., & Orak, M. (2010). Türkiye’de Piyasa Göstergelerinden Para Politikası Beklentilerinin Ölçülmesi. *İktisat İşletme ve Finans*, 25(295), 21-45.
- Bakış, O. (2015). “Türkiye İşgücü Piyasasında Güncel Eğilimler” *İktisat İşletme ve Finans* 30(351), pp.73-110.
- Bal, H., Tanrıöver, B., Erdoğan, E. (2016). Taylor Kuralı Kapsamında Merkez Bankası Politika Faiz Oranlarının Belirlenmesi: Stokastik Trend Yaklaşımı. *International Journal of Academic Values Studies*, (7), 95-106.
- Bari, B. (2013). *Yeni Keynesyen Modelde Optimum Para Politikası: Türkiye İçin Dinamik Stokastik Genel Denge Modeli Tahmini*, Doktora Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Eskişehir.
- Bernanke, B. S., Mihov, I. (1998). Measuring monetary policy. *The quarterly journal of economics*, 113(3), 869-902.
- Blanchard, O. (2006). European unemployment: the evolution of facts and ideas. *Economic policy*, 21(45), 6-59.
- Blanchard, O. ve Galí, J.(2007a). Real wage rigidities and the New Keynesian model. *Journal of Money, Credit, and Banking*, 39 (1), 35–65.
- Blanchard, O. ve Kahn, C. (1980). The Solution of Linear Difference Equations under Rational Expectations. *Econometrica*, 48(5), 1305-1311.
- Bullard, J. ve Mitra, K. (2002). Learning about Monetary Policy Rules. *Journal of Monetary Economics*, 49(6), 1005-1129.
- Clarida, R., Gali, J. ve Gertler, M. (1999). The Science of Monetary Policy: A New Keynesian Perspective. *Journal of Economic Literature*, (37), 1661-1707.
- Coşar E., Kösem S. and Sarıkaya Ç. (2012). “Alternatif **Çıktı** Açığı Göstergeleri” TCMB Ekonomi Notları 2012-22.
- Gali, J. (2002). *New Perspectives On Monetary Policy, Inflation, and the Business Cycle*.
- Gali, J. (2008). *The New Keynesian Approach to Monetary Policy Analysis: Lessons and New Directions*.
- Galí, J. (2008). *Monetary Policy, Inflation, and the Business Cycle: An Introduction to the New Keynesian Framework and its Monetary Policy Applications*. Princeton: Princeton University Press.
- Gürkaynak, R. S., Kantur, Z., Taş, M. A., & Yıldırım, S. (2015). Monetary policy

in Turkey after Central Bank independence.

- Kara, H. (2012). Küresel kriz sonrası para politikası. TCMB Çalışma Tebliği, 1217.
- Karakış, L. (2019). Türkiye’de Döviz Kuru İle Enflasyon Oranı Arasındaki İlişki (2000-2018). *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 83-93.
- Kızılkaya, E. (2016). *Para Teorisi ve Para Politikası*, İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi
- Köymen-Özer, S. and Sayek-Böke, S. (2015). “The Export Performance of Turkey (1996- 2013)” *İktisat İşletme ve Finans* 30(350), pp.93-120.
- Mishkin, F. S. (2000). Inflation targeting in emerging-market countries. *American Economic Review*, 90(2), 105-109.
- Önder, T. (2005). *Para Politikası: Araçları, Amaçları ve Türkiye Uygulaması*. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Uzmanlık Yeterlilik Tezi.
- Özatatay, F. 2012. “Para Politikasında Yeni Arayışlar”, *İktisat İşletme ve Finans*, 27 (315), 51-75.
- Özmen**, E. (2015). “Türkiye’de Cari Açıklar, Dış Ticaret ve Finansal Kırılganlıklar” *İktisat İşletme ve Finans* 30(351), pp.35-72.
- Saykal, B. (2018). Döviz Kuru Değişimlerinin Enflasyon Üzerindeki Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Svensson, L. E. (1997). Inflation forecast targeting: Implementing and monitoring inflation targets. *European economic review*, 41(6), 1111-1146.
- Svensson, L. E. (1999). Inflation targeting as a monetary policy rule. *Journal of monetary economics*, 43(3), 607-654.
- Svensson, L. E., Woodford, M., Aoki, W. T. K., Dellas, H., Hamilton, J., Jensen, H., Orphanides, A. (1999). Indicator variables for optimal policy.
- Svensson, L.E.O. (2008). *Inflation Targeting*. The New Palgrave Dictionary of Economics. Palgrave Macmillian.
- Svensson, L.E.O (1997). Inflation Forecast Targeting: Implementing and Monitoring Inflation Targets, *European Economic Review*, Vol. 41 (6).
- Svensson, L.E.O (2003a). What is Wrong with Taylor Rules? Using Judgment in Monetary Policy through Targeting Rules, *Journal of Economic Literature* 41, 426–477.
- Walsh, C. (2010). *Monetary Theory and Policy*. (3rd Edition). Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- Xiong, J. (2012). The Chinese Art Market and The Origin Of Bubbles
- Yazgan, E. (2015). *Para Politikası: Bir Örnek Olarak Türkiye Cumhuriyet Mer-*

kez Bankasının Tepki Fonksiyonunun Tahmini, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Ankara.

İnternet Kaynakçası

<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Te-mel+Faaliyetler/Para+Politikasi> adresinden 18 Haziran 2020 tarihinde alınmıştır.

TCMB. 2018 “Zorunlu Karşılıklar”, [http:// www.tcmb.gov.tr](http://www.tcmb.gov.tr) adresinden Bankacılık Verileri, Son erişim tarihi: 13 Mart 2018.

VERGİ KANUNLARI AÇISINDAN GAYRİMENKUL/ TAŞINMAZ DEĞERLEMESİ VE ÖNEMİNE İLİŞKİN YENİ BİR YAKLAŞIM

Fazıl AYDIN¹

GİRİŞ

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlükte gayrimenkul; “taşınmaz” olarak yer almaktadır. Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlükte yer alan düzenleme çerçevesinde “gayrimenkul” kelimesi ile “taşınmaz” kelimesi aynı anlamı taşımaktadır. Bu nedenle gerek günlük dil kullanımında gerekse çeşitli kanunlarda “gayrimenkul” ve “taşınmaz” kelimeleri birlikte veya tek başına kullanılmakta, çeşitli kanunlarda “gayrimenkul” ve “taşınmaz” kelimelerinin tanımlarına da yer verilmektedir. Ayrıca ev, konut, mesken, daire, işyeri, arsa, arazi vb. gayrimenkul çeşitleri olarak gayrimenkul ve taşınmazlar çeşitli kategorilere ayrılmaktadır.

Genel olarak taşınmaz; bir yerden başka bir yere taşınmayan parçalardır. Taşınmaz tanımında en etkili unsurlar olarak; toprağın doğal ayrılmaz parçaları olan arazi, ağaçlar ve mineraller ile araziler üzerindeki binalar ile çevre düzenlemelelerinden oluşan ekler belirtilebilir. Ayrıca elektrik, kablo, ısınma sistemleri ve sıhhi tesisat vb. sabit bina ekleri ile asansör vb. bina yapısına eklenenler de taşınmazın bir parçasıdır.

Kullanım amaçlarına göre taşınmazları ayrıca sınıflandırmak mümkündür. Söz konusu sınıflandırma; ikamete ayrılmış olan apartman, site, ev vb. yapılar ile AVM, büro, iş hanı, dükkan, imalathane, depo, fabrika, vb. yapılardan oluşan işyerleri ve arsa, arazi vb. yapılar şeklinde yapılmaktadır.

Değerleme, belirli bir iktisadi kıymetin belli bir zamandaki kıymetinin belli bir para cinsinden ifade edilmesi işlemidir. (Arslan, 2006: 159) Vergi Usul Kanununda yer alan tanıma göre ise değerlendirme; vergi matrahlarının hesaplanması ile ilgili iktisadi kıymetlerin değerlerinin takdir ve tespit işlemidir. Tanımlardan görüldüğü üzere değerlemede esas olan vergi matrahının hesaplanmasıdır. Dolayısı ile yapılan değerlendirme işlemi bütünüyle vergi matrahının doğru ve kesin olarak belirlenmesine yönelik olarak yapılan bir işlev taşımaktadır.

Vergi kanunları ile birlikte diğer mevzuatta yer alan gayrimenkul/taşınmaz kavramları, bu kavramların vergisel açıdan değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Söz konusu önem çerçevesinde konunun ayrıntılı incelemesi kitabın bu bö-

¹ Doç. Dr., Social Sciences University Of Ankara, Lecturer, Orcid:<https://orcid.org/0000-0001-7215-8809>. fazil.aydin@asbu.edu.tr

lümünde yapılmıştır.

1. VERGİ KANUNLARINDA GAYRİMENKUL/TAŞINMAZ KAVRAMI

Gayrimenkullerin ve taşınmazların vergilendirilmesi açısından öncelikle söz konusu gayrimenkul ve taşınmaz tanımlarının doğru, açık ve hiçbir tartışmaya neden olmaksızın yapılmış olması gerekmektedir. Gayrimenkul tanımında temel kaynak; 2001 yılına kadar 743 sayılı Türk Kanunu Medenisi, 2001 yılından itibaren ise 4721 sayılı Türk Medeni Kanunudur. Söz konusu temel kaynak; Türk Vergi Sistemi de dahil olmak üzere tüm düzenlemeler için geçerli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Dolayısı ile vergi kanunlarında gayrimenkul ve taşınmaz tanımları belirtilmediği sürece, vergi kanunları açısından 2001 yılından itibaren 4721 sayılı Türk Medeni Kanunun 704'üncü maddesinde yer alan taşınmaz tanımı dikkate alınmaktadır. Taşınmaz kavramının vergi kanunlarının ilgili kanun maddelerinde hüküm altına alınması durumunda ise taşınmaz kavramına ilişkin olarak yapılan tanımlama ancak belirtilen maddeler için geçerli olmaktadır.

Başta Vergi Usul Kanunu olmak üzere Katma Değer Vergisi Kanunu, Kurumlar Vergisi Kanunu, Gelir Vergisi Kanunu ve Harçlar Kanununda “gayrimenkul” ve “taşınmaz” kavramlarına yer verilmiş ancak her iki kavramın da tanımları söz konusu Kanunlarda belirtilmemiştir.

Veraset ve İntikal Vergisi Kanununda “Gayrimenkul” kavramı yer almakta, “Taşınmaz” kavramı ve gayrimenkul tanımı ise yer almamaktadır. Söz konusu Kanununda “Mal” tabiri; mülkiyete mevzu olabilen gayrimenkuller olarak yer almaktadır.

Emlak Vergisi Kanununda “gayrimenkul” kavramına yer verilmiş ancak söz konusu Kanunda “Taşınmaz” kavramı ve gayrimenkul tanımına yer verilmemiştir. Emlak Vergisi Kanununa “Değerli Konut Vergisi” kısım başlığı altında eklenerek 2021 yılından itibaren uygulanmaya başlanılan ve Emlak Vergisi Kanununun 42 ile 49'uncu maddeleri arasında yer alan “Değerli Konut Vergisi” ile ilgili olarak ise “Mesken Nitelikli Taşınmazlar” kavramı tanımına yer verilmeksizin düzenlenmiştir.

Belediye Gelirleri Kanununda ise “gayrimenkul” kavramına yer verilmiştir. Söz konusu Kanunda “taşınmaz” kavramı ve “gayrimenkul” tanımı da yer almamaktadır.

2. VERGİ KANUNLARI DIŞINDAKİ DİĞER KANUN VE DÜZENLEMELERDE GAYRİMENKUL/TAŞINMAZ KAVRAMI

Gayrimenkul kavramına esas olarak Türk Medeni Kanununda yer verilmiştir. İlk olarak 04.04.1926 tarihinde yürürlüğe giren ve 2001 yılında yürürlükten

kalkmış olan 743 sayılı Türk Kanunu Medenisinde “gayrimenkul” kavramına yer verilirken “taşınmaz” kavramı yer almamaktadır. 08.12.2001 tarihinde yürürlüğe giren 4721 sayılı Türk Medeni Kanununda ise “taşınmaz” kavramına yer verilmiş, “gayrimenkul” kavramına ise yer verilmemiştir.

02.07.1965 tarihinde yürürlüğe giren 634 sayılı Kat Mülkiyeti Kanunu, 03.05.1985 tarihli 3194 Sayılı İmar Kanunu, 12.1934 tarihinde yürürlüğe giren 2644 Sayılı Tapu Kanunu ve 13.07.2005 tarihinde yürürlüğe giren 5393 sayılı Belediye Kanununda “gayrimenkul” ve “taşınmaz” kavramlarına yer verilmiş ancak her iki kavramın da tanımlarına yer verilmemiştir. Ayrıca İmar Kanunu ve Tapu Kanununda arsa ve arazi kavramları gayrimenkul kavramı olarak kullanılırken, Belediye Kanununda ise özellikle arsa kavramı taşınmaz kavramı olarak kullanılmıştır.

09.10.1987 tarihinde yürürlüğe giren 3402 Sayılı Kadastro Kanununda “Taşınmaz” kavramına yer verilmiş ve arazi kavramı kullanılmıştır. Söz konusu Kanunda “gayrimenkul” kavramına ve taşınmaz tanımına yer verilmemiştir.

Sermaye Piyasasında Uluslararası Değerleme Standartları Hakkında Tebliğde (Seri: VIII, No:45) “gayrimenkul” ve “taşınmaz” kavramları yer alırken, yalnızca gayrimenkul tanımına yer verilmiştir.

3. VERGİ KANUNLARINDA GAYRİMENKUL/TAŞINMAZIN KONUSU VE KAPSAMI

Vergi kanunları kanunlarındaki gayrimenkul/taşınmazın konusu ve kapsamına ilişkin düzenlemelere ilgili kanunlar itibarıyla aşağıda yer verilmiştir.

3.1. Vergi Usul Kanununda Gayrimenkul/Taşınmazın Konusu ve Kapsamı

Vergi Usul Kanununda gayrimenkul ve taşınmazların tanımları yer almadığı gibi hangi kıymetlerin gayrimenkul veya taşınmaz olduğu da açık bir şekilde belirtilmemiştir. Ancak değerlendirme ile ilgili düzenlemeler içinde yer alan “Gayrimenkuller” başlıklı 269’uncu maddesinde aşağıda yer alan kıymetlerin gayrimenkuller gibi değerlendirileceği hüküm altına alınmıştır.

- Gayrimenkullerin mütemmim cüzüleri ve teferruatı,
- Tesisat ve makinalar,
- Gemiler ve diğer taşıtlar,
- Gayri maddi haklar.

3.2. Gelir Vergisi Kanununda Gayrimenkul/Taşınmazın Konusu ve Kapsamı

Piyasa ekonomisi sistemini benimsemiş olan ülkelerde; vergi gelirlerinin büyük bir bölümü gelir üzerinden alınan vergilerden oluşmaktadır. Ekonomik hayatta meydana gelen gelişmeler ve kamu hizmetlerindeki artışa uygun olarak gelir üzerinden alınan vergilerin önemi artmaktadır. (Pehlivan, 2005: 129) Ülkemizde gelir üzerinden alınan vergiler gelir vergisi ve kurumlar vergisi olmak üzere iki temel ve önemli vergiden oluşmaktadır. Gayrimenkullerin vergilendirilmesi açısından da gelir vergisi ayrı bir öneme sahip bulunmaktadır. Gelir Vergisi Kanununda gayrimenkul ve taşınmazların tanımları yer almadığı gibi hangi kıymetlerin gayrimenkul veya taşınmaz olduğu da açık bir şekilde belirtilmemiştir. “Gayrimenkul sermaye iradının tarifi” başlıklı 70’inci maddesinde aşağıda yer alan mal ve hakların kiraya verilmesi sonucunda elde edilen iratların gayrimenkul sermaye iradı olduğu hüküm altına alınmıştır.

- Binalar (Binaların döşenmiş bir şekilde kiraya verilmesi durumunda söz konusu döşeme için alınan kira bedelleri de dahil olmak üzere) ve araziler ile kum ve çakıl üretim yerleri, madenler, taş ocakları, menba suları², maden suları, tuzlalar, tuğla ve kiremit harmanları ile mütemmim cüzileri ve teferruatı,

- Dalyanlar³ ve voli mahalleri⁴,

- Gayrimenkullere ait olup gayrimenkullerden ayrı olarak kiraya verilmiş olan mütemmim cüzileri ve teferruatı ile bunların her türlü tesisatı, döşemeleri ve demirbaş eşyası,

- Gayrimenkul şeklinde tescil edilmiş olan haklar,

- Marka, ticaret unvanı, ihtira beratı, alameti farika, teknik resim, model, plan, desen, ses ve görüntü bantları, sinema-televizyon filmleri, ticaret, sanayi ve bilim alanlarında elde edilen deneyime ilişkin bilgiler ile gizli formül veya imalat usulü üzerindeki kullanma hakkı veya kullanma imtiyazı gibi haklar ile arama, işletme ve imtiyaz hakları ve ruhsatları,

- Telif hakları,

- Motorlu olup olmadıklarına ve tonilatolarına bakılmaksızın gemi ve gemi payları ile her türlü motorlu yükleme ve tahliye araçları,

2 Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu kapsamındaki mineralli sulardır.

3 Sabit ve yüzer dalyan olmak üzere ikiye ayrılır. Sabit dalyan; denizlerde ve iç sularda su ürünleri üretmek üzere kazık, çit, çubuk, tel, taş veya beton vb. engeller ile çevrilerek sınırları değişmeyecek şekilde kurulan veya doğal bir şekilde çevrilmiş su alanlarından oluşan su dibi ile ilişkili tesislerdir. Yüzer dalyanlar ise şamandıra, duba, tekne vb. bağlı ağlar ile çevrilerek kurulan su ürünleri üretimine ilişkin tesislerdir.

4 Voli mahalleri; deniz, göl ve nehirlerde balık avlamak için ayrılmış olan ve suyun üzerinde sabit veya geçici hiçbir engel ile çevrilmemiş olan avlanma alanlarıdır.

- Motorlu taşıma ve cer araçları, her tür motorlu araç, tesisat, makine ile bunların eklentileri.

3.3. Emlak Vergisi Kanununda Gayrimenkul/Taşınmazın Konusu ve Kapsamı

Emlak Vergisi kanununda; bina, arazi ve arsa vergilerine yer verilmiştir. Bu çerçevede söz konusu kavramların tanımları vergilendirme açısından önem taşımaktadır.

- Bina Kavramı

Bina kavramına Emlak Vergisi Kanununda yer verilmiştir. Bu çerçevede bina, yapıldığı madde önemli olmaksızın gerek karada gerek su üzerindeki sabit inşaatın tümü olup ayrıca Vergi Usul Kanununda belirtilmiş olan bina mütemmimleri de bina ile birlikte değerlendirilmektedir. Buna karşın yüzer havuzlar vb. yüzer yapılar ile çadırlar ve ulaşım araçlarına takılarak çekilebilme özelliklerine sahip olan seyyar ev vb. ise bina sayılmamaktadır.

Emlak vergisine tabi olan taşınmazlar üzerinden alınacak olan verginin niteliğinin belirlenmesi açısından bina kavramı önem taşımaktadır. Çünkü emlak vergisinde taşınmazlar açısından arazi ve bina ayrımı yer almakta olup, bu ayırım emlak vergisi çerçevesinde taşınmazların tabi olduğu verginin bina vergisi ve arazi vergisi açısından ayırımını ortaya koymaktadır. Vergilendirme açısından, bina inşaatında kullanılan malzemenin niteliği (taş, demir, ahşap, kerpiç), binanın türü, binanın yer altında veya yer üstünde inşa edilmiş olması, karada, denizde veya gölde bulunması önem taşımamaktadır. Aynı çatı altında bulunsa bile birden çok bağımsız birim ve katın her biri ayrı ayrı vergi kapsamında değerlendirilecektir.

Bina kavramı çok geniş kapsamlı olup rıhtım, iskele, dalgakıran, demiryolu, kapalı otobüs durakları, köprüler, rampa ve tüneller, yeraltı ve yerüstü geçitleri, depolar, enerji nakil hatları ve direkleri, su bentleri, barajlar, yüzme havuzları, santraller ve bunların mütemmimleri hep bu kapsamda değerlendirilir. Geçici bir süre için yapılsa bile şantiye binaları vergi kapsamındadır.

Binanın karada, denizde veya gölde inşa edilmiş olması ise vergilendirme açısından herhangi bir etkiye sahip değildir. Bu durum vergilendirmede ortaya çıkabilecek muvazaaların önlenmesi açısından yapılan bir düzenlemedir.

- Arazi Kavramı

Çeşitli kaynaklarda arazi, sınırları yeterli araçlar ile belirlenmiş ve yatay/dü-şey sınırları bulunan yeryüzü parçası olarak tanımlanmaktadır. Vergi hukukunda ise arazi genel olarak dağ, çit, duvar, ağaç, yol gibi doğal ve yapay işaretler ile üzerinde sınırları çevrilmiş bulunan yeryüzü parçası olarak belirtilmiştir. Ayrıca vergi kanunları açısından arazilerdeki kaynak, gölcük ve üzerlerine dikilmiş olan da arazi şeklinde addedilmektedir.

- Arsa Kavramı

Üzerinde inşaat yapılmak üzere parsellenmiş ve parsasyonu kamu otoritele-ri tarafından onaylanmış olan arazi parçaları bazı kaynaklarda arsa olarak kabul edilmektedir. Emlak vergisi uygulaması açısından belediye sınırları içinde olup belediyeler tarafından parsellenmiş olan araziler ise arsa olarak kabul görmektedir. Dolayısı ile bu çerçevede belediyeler tarafından parsellenmiş belediye sınır-ları içindeki arazi ile mücavir alanlarda parsellenmiş olmasına rağmen mücavir belediyeler tarafından inşaat ruhsatlarının verilmesi gereken arazi parçalarının bütünü arsa sayılmaktadır.

Arsa kavramı açısından parsellenmiş olan arazi parçalarının durumunda her-hangi bir belirsizlik veya tartışmalı bir konu bulunmamaktadır. Ancak belediye sınırları içinde olan veya belediye sınırları dışındaki parsellenmemiş durumdaki arazilerin arsa olarak değerlendirilmesi 01.01.1983 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiş olan “Arsa Sayılacak Parsellenmemiş Arazi Hakkında Karar”da yer alan düzenlemelere göre tespit edilmektedir.

4. VERGİ KANUNLARI DIŞINDAKİ DİĞER KANUN VE DÜ-ZENLEMELERDE GAYRİMENKUL/TAŞINMAZIN KONUSU VE KAPSAMI

Vergi kanunları dışındaki diğer kanunlarda yer alan gayrimenkul/taşınmazın konusu ve kapsamına ilişkin düzenlemeler aşağıda belirtilmiştir.

4.1. Türk Medeni Kanununda Gayrimenkul/Taşınmazın Konusu ve Kapsamı

743 sayılı Türk Kanunu Medenisinin 632, 911 ve 918’inci maddelerinde gay-rimenkul kavramına ilişkin olarak düzenlemelere yer verilmiştir.

632’nci maddesinde gayrimenkul mülkiyetinin konusu “yerinde sabit olan şeyler” şeklinde belirtilmiştir. Yerinde sabit olan şeyler kavramının ise müstakil ve kalıcı olarak tapu sicilinde ayrıca kaydedilen hak, arazi ve madenlerden oluş-tuğu hüküm altına alınmıştır.

911'inci maddesinde arazi, gayrimenkul olarak yer almış ve gayrimenkul üzerinde müstakil ve daimi olmak üzere müesses haklar ve madenlerin tapu siciline kaydedilmesi gereken gayrimenkuller olarak belirtilmiştir. 918'inci maddesinde ise mülkiyet, irtifak hakları ve gayrimenkul mükellefiyetler ile rehin hakları tapu siciline kaydedilmesi gereken haklar olarak hüküm altına alınmıştır.

4721 sayılı Türk Medeni Kanununun 704'üncü maddesinde taşınmaz mülkiyetinin konusu olarak; tapu kütüğünde ayrı sayfaya kaydedilen bağımsız ve süreklili haklar ile kat mülkiyeti kütüğüne kayıtlı bağımsız bölümler ve arazi olarak belirlenmiştir. 718'inci maddesinde ise arazi üzerindeki mülkiyetin, kullanılmasında yarar olduğu ölçüde üstündeki hava ve altındaki arz katmanlarının taşınmaz mülkiyetinin kapsamını oluşturduğu, ayrıca yasal sınırlamalar saklı kalmak üzere yapılar, bitkiler ve kaynakların da söz konusu mülkiyet kapsamına girdiği hüküm altına alınmıştır.

4.2. Kat Mülkiyeti Kanununda Gayrimenkul/Taşınmazın Konusu ve Kapsamı

634 sayılı Kat Mülkiyeti Kanununun 2'nci maddesinde; gayrimenkulün bütünü (Ana gayrimenkul), esas yapı kısmı (Ana yapı), ana gayrimenkulün ayrı ve kendi başına kullanılmaya elverişli bağımsız mülkiyete konu olan bölümler (Bağımsız bölüm), bir bağımsız bölümün dışında olup doğrudan doğruya o bölüme tahsis edilmiş olan yerler (Eklenti), ana gayrimenkulün bağımsız bölümleri dışında kalıp korunma ve ortaklaşa kullanma veya faydalanmaya yarayan yerler (Ortak yerler), kat maliklerinin ortak malik sıfatıyla paydaşı buldukları bu yerler üzerindeki faydalanma hakları (Kullanma hakkı) şeklinde tanımlanmıştır.

4.3. Sermaye Piyasasında Uluslararası Değerleme Standartları Hakkında Tebliğde (Seri: VIII, No:45) Gayrimenkul/Taşınmazın Konusu ve Kapsamı

Sermaye Piyasasında Uluslararası Değerleme Standartları Hakkında Tebliğde (Seri: VIII, No:45) fiziksel bir varlık olan arazi ve bu arazi üzerine insanlar tarafından yapılmış yapılar gayrimenkul şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca gayrimenkul; yerin üstünde, üzerinde veya altındaki tüm ilaveleriyle birlikte, görülebilen, dokunulabilen maddi bir "şey" olarak tanımlanarak (Madde 3.1.) boş veya üzerinde iyileştirme yapılmış her arazinin "gayrimenkul" olarak addedildiği belirtilmiştir. (Madde 2.2) Taşınmaz kavramı ile ilgili olarak ise bazı ülkelerde gayrimenkul ve taşınmaz mülkiyeti menkul mallar şeklinde tanımlanan kişisel mülkiyet kalemlerinden ayırmak için kullanılan bir kavram olarak belirtilmiştir. (Madde 2.1.1)

5. VERGİ KANUNLARI AÇISINDAN GAYRİMENKUL/TAŞINMAZ DEĞERLEMESİ

Gayrimenkul/taşınmazların değerlemesinde vergi kanunları açısından temel kaynak, vergi kanunlarının adeta anayasası niteliğindeki Vergi Usul Kanunudur. Söz konusu Kanun; gayrimenkul/taşınmazların değerlemesinde temel esas ve değerlendirme ölçütünü belirlemektedir. Gayrimenkul/taşınmazların değerlemesinde temel kaynak olan Vergi Usul Kanunu dışında özellikle Veraset ve İntikal Vergisi açısından da gayrimenkul/taşınmazların değerlemesinde söz konuna özgü değerlendirme yöntemi bulunmaktadır.

5.1. Vergi Usul Kanuna Göre Gayrimenkullerde Değerleme

Vergi Usul Kanununda değerlendirme ile ilgili ölçütlere yer verilerek her iktisadi kıymet itibarıyla değerlemenin hangi ölçütlere göre yapılacağı belirtilmiştir. Bu çerçevede iktisadi bir kıymet olan gayrimenkuller ile ilgili olarak da en kapsamlı düzenleme, gayrimenkullerin değerlendirme konusunda yapılmıştır.

Genel olarak; belirli bir tarihteki iktisadi kıymetin para cinsinden değerinin belirlenmesi işlemi değerlendirme işlemidir.

Vergi teorisi açısından değerlemede esas olan vergi kanunlarında belirtilen zamandaki iktisadi kıymetlerin sahip olacakları değeri belirlemektir.

Bu çerçevede değerlendirme ile vergi matrahlarının hesaplanması arasında Vergi Usul Kanunu yönünden doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Bu ilişkinin temel nedeni yapılan değerlendirme işlemi ile iktisadi kıymetlerin takdir ve tespit işleminin yapıyor olmasıdır. Değerleme işleminin yapılabilmesi için öncelikle tespit ve takdir işlemlerinin yapılması gerekmektedir. Burada belirtilen tespit işlemi; Vergi Usul Kanununda yer alan değerlendirme ölçülerinin kullanımı ile yapılan değerlendirme işleminin, takdir işlemi ise idare tarafından yapılan bir işlem olup değerlendirme ölçülerini kullanarak değerlendirme yapılamadığı takdirde yapılan bir işlem niteliğindedir.

Maliyet bedeli, borsa rayıcı, tasarruf değeri, mukayyet değer, itibari değer, vergi değeri, rayiç bedel, emsal bedeli ve ücreti olarak belirlenmiş olan değerlendirme ölçüleri içinde gayrimenkul/taşınmazlar için önemlilik taşıyan değerlendirme ölçüsü maliyet bedelidir. Vergi Usul Kanununa göre iktisadi işletmelere dahil olan her türlü gayrimenkuller maliyet bedelleri ile değerlendirilir. İktisadi bir kıymetin elde edilmesi veya değerinin artırılması nedeni ile yapılan ödemeler ile bunlara eklenen bütün giderlerin toplamı Vergi Usul Kanununa göre maliyet bedelini oluşturmaktadır.

Buna karşın maliyet bedeli bilinmeyen bina ve araziler ise Vergi Usul Kanunu düzenlemeleri çerçevesinde vergi değeri ile değerlendirilir. Vergi Usul Kanununun-

da söz konusu vergi değerinin hangi değer olduğu hüküm altına alınmıştır. Buna göre vergi değeri, bina ve arazinin Emlak Vergisi Kanununun 29'uncu maddesine göre tespit edilen değeridir.

Aşağıda yer alan kıymetler gayrimenkuller gibi değerlendirilir.

- Gayrimenkullerin mütemmim cüzüleri ve teferruatı,
- Tesisat ve makinalar
- Gemiler ve diğer taşıtlar
- Gayri maddi haklar

5.2. Veraset ve İntikal Vergisi Kanununda Gayrimenkullerin Değerlemesi

Vergi Usul Kanunu hükümlerine göre gayrimenkuller “Maliyet Bedeli” esasına göre değerlendirilir. Veraset ve İntikal Vergisi Kanunu hükümlerine göre ise gayrimenkuller “Vergi Değeri” esasına göre değerlendirilir. Söz konusu Kanunun 10'uncu maddesine göre ticari bir işletmeye dahil olan veya olmayan tüm gayrimenkullerin değerlendirilmesi emlak vergisine esas olan değere göre yapılmaktadır.

Vergi Usul Kanununa göre vergi değeri, bina ve arazinin Emlak Vergisi Kanununun 29'uncu maddesine göre tespit edilen değeridir. Veraset ve İntikal Vergisi Kanununda gayrimenkullerin değerlendirilmesi için belirtilen “Vergi Değeri” emlak vergisine esas olan değerdir. Emlak vergisine esas olan vergi değeri; Emlak Vergisi Kanununun 29'uncu maddesinde düzenlenmiştir. Bu durumda veraset ve intikal vergisi açısından ticari işletmeye dahil olan veya olmayan gayrimenkuller emlak vergisine esas olan değer ile değerlendirilir.

Veraset ve intikal vergisi, diğer vergiler açısından farklı ve özel bir vergilendirme şekline sahip bulunmaktadır.

Veraset ve intikal vergisi mükellefleri tarafından verilen beyannameler üzerine yapılan tarhiyat ile işlem sona ermemektedir. Mükellefler tarafından verilmiş olan beyannameler üzerinden ilgili vergi daireleri ilk tarhiyatı yapmaktadırlar. Dolayısı ile ilk tarhiyatta dikkate alınmak üzere mükellefler tarafından gayrimenkullerin değerleri verdikleri beyannamelerde kendileri tarafından beyan edilmiştir. Ancak idare (İlgili vergi dairesi-Gelir İdaresi Başkanlığı) değerlendirme ölçülerine göre beyan edilen gayrimenkullerin ölüm tarihi itibarıyla tekrar değerlendirilmesini yapmaktadır. Vergilendirme uygulamaları prensipleri açısından mükellef tarafından beyan edilen gayrimenkul değerleri ile idare tarafından yapılan değerlendirme sonucu tespit edilen gayrimenkul değeri arasındaki idare lehine oluşan farka ceza uygulanması gerekirken, yalnızca gayrimenkuller açısından olmak üzere mükellef-

lef lehine ceza uygulaması yapılmamaktadır.⁵

Yukarıda yer alan ayrıntılı açıklamalar çerçevesinde ticari sermayeye dahil olan veya olmayan her türlü arazi ve binaların değerlendirilmesi vergi değerine göre yapılmaktadır. Söz konusu vergi değerinin belirlenmesinde esas olan binaların normal inşaat maliyet bedellerinin ve/veya arazi ve arsaların metrekare değerinin tespit edilmesidir. Arsa ve arazi metrekare değerlerinin belirlenme işlemleri takdir komisyonları tarafından yapılmaktadır.

5.3. Emlak Vergisi Kanununda Vergi Değeri

Yerel bir vergi niteliği taşıyan emlak vergisinin reel değer üzerinden alınması yerel yönetimler için büyük bir öneme sahip bulunmaktadır. Çünkü reel değerler üzerinden alınamayan her emlak vergisi, yerel yönetimler açısından gelir kaybı olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de vergi değerinin belirlenmesinde; arsa ve araziler için en düşük birim değerler ile bina metrekare normal inşaat maliyet bedelleri kullanılmaktadır. Emlak vergisi değer tespit işlemleri son derece önemlidir. Çünkü söz konusu değer tespiti emlak vergisi mükelleflerinin ödeyecekleri emlak vergisi tutarlarının belirlenmesinde temel unsurdur. Ülkemiz uygulamasında vergi değerinin tespitinde; mükellefiyet başlangıç yılını izleyen yıldan itibaren bir önceki yıl vergi değerinin Vergi Usul Kanunu hükümleri uyarınca aynı yıl için tespit edilen yeniden değerlendirme oranının yarısı oranında artırılması ile her yıl için hesaplanmaktadır.

5.3.1. Bina Vergi Değeri

Binalar için emlak vergisi değeri; arsa payı ile bina inşaat maliyet bedelinin toplamından oluşur.

Binalar İçin Emlak Vergisi Değeri = Arsa Payı Değeri + Bina Normal İnşaat Maliyeti Bedeli

Arsa payı değeri; takdir komisyonları tarafından takdir edilen değerdir.

Bina normal inşaat maliyeti bedeli; Hazine ve Maliye Bakanlığı ile Çevre ve Şehircilik Bakanlıklarınca birlikte tespit ve ilan edilir.

Binalar için vergi değeri, Emlak Vergisi Kanununda yer alan düzenleme çerçevesinde her yıl değerlendirme oranının % 50’si oranında artırılması şeklinde hesaplanmaktadır. Binaların metrekare normal inşaat maliyet bedellerini gösteren

⁵ Gayrimenkuller haricindeki iktisadi kıymetlere ilişkin olarak beyan edilen tutar ile idare tarafından tespit edilen tutar arasındaki farka ait vergi ziyai cezasının yarısı ile birlikte alınır.

bir cetvel düzenlenir. Söz konusu cetvel her yıl emlak vergisi genel tebliği olarak Resmi Gazete’de yayımlanır. Bu çerçevede aşağıdaki hususlar dikkate alınarak bina vergi değerinin hesabı yapılmaktadır.

- Bina metrekare normal inşaat maliyet bedeli ile dıştan dışa yüzölçümü çarpılarak binanın inşaat maliyeti bulunacaktır.

- Bu bedele, bina asansörlü ve kaloriferli ise asansör ve kalorifer farkı ilave edilecek, aşınma payı ise indirilecektir.

- Kalan miktara binaya isabet eden arsa veya arsa payı eklenmek suretiyle binanın vergi değeri hesaplanacaktır.

5.3.2. Arazi ve Arsa Vergi Değeri

Emlak vergisi uygulamasında araziler ve arsalar açısından vergi değeri; Vergi Usul Kanunu hükümlerine göre takdir komisyonları tarafından takdir olunan birim değerlere göre Belediyeler tarafından hesaplanmaktadır. Arsa ve arazilerde vergi değeri takdir komisyonları tarafından belirlenir.

Arazi ve arsaların vergi değerinin hesaplanmasında binalarda olduğu gibi yemenden değerlendirme oranına göre her yıl için hesaplanır.

5.4. Harçlar Kanununda Kayıtlı Değer/Emlak Vergisi Değeri

Türkiye’de taşınmaz devir işlemlerinde tapu harcı uygulaması söz konusudur. Tapu harcına konu taşınmazların önemli bir bölümünü konut alım satım işlemleri oluşturmaktadır. Konutların sosyal veya lüks konut olması, değerinin düşük veya yüksek olması fark etmemekte harç miktarı taşınmazın değeri ile sabit harç oranının çarpımı ile bulunmaktadır.

Tapu ve kadastro harçları (4) sayılı tarifede yazılı işlemlerden, işlemlerin nevi ve mahiyetine göre değer esaslı üzerinden nispi veya maktu olarak alınmaktadır.

Tapu ve kadastro harçları açısından taşınmazların kayıtlı değeri veya emlak vergisi değeri; Emlâk Vergisi Kanununun 29’ uncu maddesine göre belirlenen vergi değeri olup gayrimenkullerin elde edilmesi ve devir işlemlerinde söz konusu harç; emlak vergisi değerinden az olmamak üzere beyan edilen edinme ve devir bedelleri esas alınarak hesap edilmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Vergi kanunları açısından gayrimenkul/taşınmazların kavramsal olarak tanımı, konusu ve kapsamının belirlenmesinden sonra söz konusu gayrimenkul/taşınmazın değerlendirilmesi yapılabilmektedir. Bir iktisadi kıymetin değerlemesinin yapılabilmesi için söz konusu iktisadi kıymetin tanımı, konusu, kapsamının hiçbir tartışmaya neden olmaksızın açık ve net olması gerekmektedir. Yukarıdaki bö-

lümelerde ayrıntılı olarak açıklandığı üzere, vergi kanunlarında gayrimenkul/taşınmaz tanımları belirtilmediği sürece, 2001 yılından itibaren vergi kanunları açısından taşınmaz tanımı 4721 sayılı Türk Medeni Kanununun 704'üncü maddesinde yer alan taşınmaz tanımıdır. Taşınmaz kavramının vergi kanunlarının ilgili kanun olmak üzere vergi kanunları açısından gayrimenkul/taşınmazların değerlendirilmesini; üyelerinin büyük bir bölümü kamu görevlisi olan ve değerlendirilme konusunda özel bir eğitim, staj ve uzmanlık tecrübesi gerektirmeyen takdir komisyonları tarafından yerine getirilmektedir.

Buna karşın ülkemizde halka açık şirketlerin gayrimenkul/taşınmazların değerlendirilmesi Sermaye Piyasası Kurulunun belirlemiş olduğu düzenlemeler çerçevesinde Sermaye Piyasası Kurulu tarafından oluşturulan komisyon vb. teşekkül tarafından değil, gayrimenkul değerlendirilme lisansına sahip gerçek kişi niteliğindeki Gayrimenkul Değerlendirme Uzmanları ve tüzel kişi niteliğindeki Gayrimenkul Değerlendirme Şirketleri tarafından yapılmaktadır. Gayrimenkul Değerlendirme Uzmanları; Sermaye Piyasası Kurulu gözetiminde Sermaye Piyasası Lisanslama Sicil ve Eğitim Kuruluşu A.Ş. (SPL) tarafından yapılan sınav ile Gayrimenkul Değerlendirme Lisansı almaktadırlar. Söz konusu lisansların alınması yanı sıra belirli bir yıllık mesleki tecrübeye sahip olanlar ancak sermaye piyasasında gayrimenkul değerlendirilme faaliyetini yapabilmektedirler. Ayrıca Gayrimenkul Değerlendirme Uzmanlarının Türkiye Değerlendirme Uzmanları Birliği'ne (TDUB) üye olmaları gerekmektedir. Gayrimenkul Değerlendirme Lisansına sahip olan gerçek kişi değerlendirilme uzmanları ile Sermaye Piyasası Kurulu tarafından yetkilendirilen tüzel kişi Kuruluşların üyeliği ile oluşturulan 6362 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu ile kurulmuş olan Türkiye Değerlendirme Uzmanları Birliği; Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği (TÜRMOB) benzeri tüzel kişiliğe haiz kamu kurumu niteliğindeki mesleki bir kuruluştur.

31.12.2020 itibarıyla 9.565 gerçek kişi Üye Gayrimenkul Değerlendirme Uzmanı ve 140 tüzel kişi Üye Gayrimenkul Değerlendirme Kuruluşu olmak üzere 9.705 Üyesi bulunmaktadır. (Türkiye Değerlendirme Uzmanları Birliği, 2020: 2) Uluslararası standartlara uygun, objektif bir değerlendirilme sistemi sayesinde belediyelerin öz gelirleri artırılabilir, vergi adaleti sağlanabilir ve özellikle dar gelirli ailelerin daha iyi koşullara kavuşması sağlanabilecektir. Bir diğer ifadeyle, konutların değerinin doğruyu yansıtması halinde, vergi oranları daha makul seviyelere çekilebilir, konutun piyasa değerine göre vergi toplanabilir, vergi ve harç kayıpları önlenilebilir ve elde edilen bu gelir dar gelirli ailelerin konut edinmesi ve sosyal konutların finansmanında kullanılabilir. Bu sistemin ülkemiz için önemli bir katkı olacağı değerlendirilmektedir.(Kalkınma Bakanlığı, 2018: 85)

Dolayısı ile ülkemizde gayrimenkul/taşınmaz değerlendirilmesinde etkin, yetkin

ve yeterli insan kaynağı bulunmaktadır. Sermaye piyasasındaki gayrimenkul değerlendirme faaliyeti sermaye piyasası mevzuatına tabi kurumların sermaye piyasası mevzuatı kapsamındaki işlemlerine konu olan gayrimenkullerin değeri; Sermaye Piyasası Kurulunun gözetiminde yapılan sınav sonucunda Gayrimenkul Değerleme Lisansı almış ve belirli bir yıl mesleki tecrübeye sahip olan ayrıca tüzel kişiliğe haiz kamu kurumu niteliğindeki mesleki bir kuruluşa üye olmaları zorunluluk teşkil eden gayrimenkul değerlendirme uzmanı ve gayrimenkul değerlendirme şirketleri tarafından düzenlenen raporlar ile belirlenmesi, vergi kanunları açısından gayrimenkul/taşınmaz değerlendirme işleminin yapılaş şekline örnek teşkil etmeli ve bu çerçevede vergi kanunları açısından gayrimenkul/taşınmaz değerlemesinin yapılması yönünde kanuni düzenleme yapılmalıdır. Bu durum vergi kanunları açısından gayrimenkul/taşınmaz değerlemesinin daha gerçekçi olmasını sağlamanın yanı sıra idare ile mükellefler arasındaki ihtilafların da azalarak çözümüne katkıda bulunacaktır.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, A., (2012). Kamu Maliyesi, 11. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Arslan, M., (2006). Vergi Hukuku, Yaklaşım Yayıncılık, Ankara.
- Kalkınma Bakanlığı,.(2018). Onbirinci Kalkınma Planı (2019-2023) Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara.
- Pehlivan, O.,(2005). Kamu Maliyesi, Celepler Matbaacılık, Trabzon.
- Türkiye Değerleme Uzmanları Birliği, (2020). Faaliyet Raporu-2020, İstanbul.

SAĞLIĞIN E-HALİ: SAĞLIKTA DÖNÜŞÜM PROGRAMI SONRASI SAĞLIKTA DİJİTALLEŞME

Zafer KOCA¹

GİRİŞ

20. yüzyılın son çeyreği ile birlikte teknolojiye yaşanan baş döndürücü gelişmeler kamu ve özel sektörün hizmet sunma biçiminde değişime yol açmıştır. Bu değişim ile birlikte klasik yöntemlerle iş görme biçimleri değişmeye başlamış ve devlet hizmet sunumunda farklı yöntemler arayışına girmiştir. Kamu hizmetlerinin sunumunun nesnesi konumunda olan vatandaş post-modern yönetim anlayışlarının etkisi ve özel sektör mantığının kamuya hâkim olmaya başlaması ile birlikte müşteri olarak algılanmaya başlanmıştır. Bu anlayış değişimi sonucu daha hızlı, etkin, şeffaf ve daha kaliteli hizmet sunumu ön plana çıkmış ve müşteri/vatandaş memnuniyeti sunulan hizmetlerin önemli bir parçası haline gelmiştir. Ayrıca hizmet sunumunda zaman ve maliyet tasarrufu da örgütlerin öncelikli hedefleri arasında yer almaya başlamıştır. Bu noktada imdada bilgi çağının bir fenomeni olan “e-devlet/dijital devlet/dijital dünya” kavramı/kavramları yetişmiştir.

Günümüzde her şey dijitalleşmekte ve dijitalleşme hayatımızın her alanına hükmetmektedir. Özellikle cep telefonu kullanımının ve buna uygun altyapının yaygınlaşmasıyla beraber insanlar birçok işlerini dijital ortamlarda görmeye başlamışlardır. Yoğun iş temposu, kentleşmenin bir sonucu olarak kalabalık şehirler ve bunun yarattığı yoğun trafik vb. nedenlerden dolayı insanlar zamanlarını rasyonel kullanmaya çalışmaktadırlar. Bundan dolayı zaman, enerji ve para tasarrufu sağlayan dijital ortamlar sıkça kullanılan mecralar halini almıştır. Ayrıca içinde bulunduğumuz çağda dünyaya gelen nesil 2000 öncesi hatta 1990 öncesi kuşaktan farklı olarak dijitalleşmenin hızla arttığı bir ortamda yetişmişlerdir. Klasik hizmet sunma yöntemlerinden bihaber olan bu nesil hemen hemen bütün işlerini dijital ortamlarda halletmektedirler (Akman vd., 2018: 3). Böyle bir neslin varlığı da hem işletmeleri hem de hükümetleri sundukları hizmetleri dijital ortamlara taşımaya zorlamış ve böylece birçok hizmet dijital ortama aktararak sunulmaya başlanmıştır.

E-devlet, dijital devlet gibi isimlerle adlandırılan bu süreç kamu hizmetlerinin vatandaşlara dijital ortamlarda (internet, cep telefonu vb.) sunulmasını ifade etmektedir. E-devlet uygulamaları sayesinde daha hızlı ve verimli hizmet sunumu gerçekleştiği için zaman ve kaynak tasarrufu sağlanmakta, bürokrasi azalmakta

¹ Dr., Köyceğiz Yükseköğretim MTAL, z_koca@yahoo.com

ve idarenin şeffaflaşmasına katkı sağlamaktadır. Bu avantajları sayesinde kamu hizmetlerini ve bunun yanında diğer birçok ihtiyacını dijital ortamda gören insan sayısı zaman içinde artmıştır. Bu da e-devlet üzerinden sunulan hizmetlerin gün geçtikçe artması ve çeşitlenmesi sonucunu doğurmuştur. Eğitimden ticarete, alış verişten vergi vb. ödemelere ve abonelik işlemlerine, karar alım süreçlerine katılmadan bilgi edinmeye kadar birçok işlem e-devlet üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bu süreç sağlık hizmetlerinin sunumunu da doğal olarak etkilemiş ve sağlık alanında da bir dijital dönüşüm başlamıştır.

Türkiye’de sağlık alanındaki e-devlet uygulamaları 2000’li yılların başında hız kazanmıştır. 2003 yılında uygulanmaya başlanan “Sağlıkta Dönüşüm Projesi/Programı (SDP)” sağlık alanında e-devlet uygulamalarının başlangıcıdır diyebiliriz. Bu çalışmada SDP sonrası sağlık alanında başlayan e-devlet uygulamaları, bir başka deyişle sağlıkta dijitalleşme olgusu, tartışılacaktır. Çalışmanın bundan sonraki ilerleyişi aşağıdaki şekilde tasarlanmıştır: Çalışmanın birinci bölümünde kamu hizmetlerinin dönüşümü bağlamında e-devletin tanımına, gelişim sürecine değinilecektir. İkinci bölümde yine bir e-devlet uygulaması olarak da adlandırabileceğimiz e-sağlık kavramı tartışılacaktır. Üçüncü bölümde ise e-sağlığın/sağlıkta dijitalleşmenin Türkiye ayağı ve Türkiye’de uygulanan e-sağlık uygulamaları tartışılacaktır. Bu çalışmanın amacı Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) sonrası Türk sağlık sisteminde gerçekleşen dijitalleşme yani e-sağlık uygulamalarını tartışmaktır. Böylece sağlıkta dijitalleşme/e-sağlık alanına küçük de olsa bir katkı sunulması amaçlanmıştır.

1. KAMU HİZMETLERİNİN VE DEVLETİN DÖNÜŞÜMÜ: E-DEVLET

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan devlet krizi yönetimde çeşitli sorunlara yol açmıştır. Özellikle yolsuzluk, bürokrasinin artması, gizlilik, hesap vermeme gibi sorunlar devleti daha tartışılır ve sorgulanır hale getirmiştir. Bu yönetsel sorunlar kamu hizmetlerinin de kalitesini, etkinliğini ve verimliliğini düşürmüştür. Vatandaşlar kamu hizmetlerine erişimde uzun süreler beklemek, birçok bürokratik işlemle boğuşmak zorunda kalmış ve karşılığında arzu ettiği hizmeti tam anlamıyla alamamıştır. 1980’li yılların ikinci yarısından itibaren yukarıda sözünü ettiğimiz yeni yönetim anlayışlarının ortaya çıkmasıyla birlikte devlet krizlerin sebebi olarak gösterilmiş ve yeniden yapılanması gerektiği ifade edilmiştir. Bu yeni anlayışla birlikte devlet küçültülerek asli görevlerine dönme- li, hantal yapısından kurtarılarak daha etkin ve verimli hale dönüştürülmelidir (Karcı, 2008: 41). Kamusal hizmetler daha az maliyetle ve hızlı bir şekilde vatandaşlara ulaştırılmalıdır. Bu noktada gelişen teknolojiden yararlanma elzem hale

gelmiştir. E-devlet kavramı böyle bir ortamda ortaya çıkmış hem devleti hem de kamu hizmetlerini dönüştürmeye başlamıştır.

E-devlet için çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Layne ve Lee (2001: 123) e-devleti *“hükümetin, vatandaşların, çalışanların ve devlet kurumlarının kamusal bilgi ve hizmetlere erişimini arttırmak adına oluşturulan internet tabanlı bilgi iletişim teknolojilerinin kullanıldığı bir yapı”* olarak tanımlamışlardır. Toffler’ın (1981) insanlık tarihini anlatırken kullandığı ve 1950 sonrası dönemi ifade eden üçüncü dalga olarak nitelendirdiği bilgi çağının bir ürünü olan e-devlet, internet ortamından hizmet sunulmasının yanında tek elden hizmet sunumu ve bu alanda katma değer ortaya çıkaracak adımların atıldığı bir değişimi de ifade etmektedir (Karasoy ve Babaoğlu, 2020: 126). Devleti hem yapısal hem de zihinsel olarak dönüştürmeyi hedefleyen e-devlet, *“kamusal hizmetlerin elektronik bilgi ve iletişim teknolojileri kullanılarak daha etkin, hızlı, şeffaf bir şekilde vatandaşlara, özel sektör kuruluşlarına ve diğer kamu kurumlarına düşük maliyetle sunulması”* ifade etmektedir (Delibaş ve Akgül, 2010: 105-106). E-devlet, çeşitli kamusal hizmetlerin bilgi ve iletişim teknolojileri uygulamaları kullanılarak sunulmasını ifade eden bir kavramdır (Alshehri et al., 2012; Nam, 2014: 211; Balcı, 2013: 320). Yukarıdaki tanımlara benzer şekilde West (2004: 16) de e-devleti *“bilgi ve diğer kamu hizmetlerinin sunulması için internetin kullanılması”* olarak tanımlamıştır.

Bilgi ve teknoloji araçları ilk olarak fax, hesap makinesi ve bilgisayar olarak 1960’lı yıllardan itibaren kamu kurumlarında kullanılmaya başlanmıştır. Ancak, e-devlete yönelik ilk önemli adım 1980’lerde kişisel bilgisayarların kullanımının yaygınlaşmaya başlaması ile olmuştur (Demirhan ve Türkoğlu, 2014: 239). Dünya’da başlangıçta ekonomik yönden gelişmiş ülkelerde kullanılan e-devlet uygulamaları ilk olarak yerel yönetimlerde kullanılmış ve daha sonra farklı alanlarda kullanılmaya başlanmıştır (Demirel, 2006: 101). ABD ve AB’nin öncülüğünde yaygınlaşan e-devlet zamanla gelişmekte olan ülkelerde de kendini göstermeye başlamıştır. İnovasyon olarak da isimlendirilen bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişim, bilgi toplumunun varlığı, ticaret ve daha pek çok alanda meydana gelen gelişmeler, küreselleşme ve toplumdaki demokratik kültürün gelişimi gibi nedenler e-devletin ortaya çıkmasında ve yaygınlaşmasında etkili olmuştur (Al Hakim, 2007).

Barcevičius ve arkadaşları (2019: 12) e-devletin gelişim sürecinin dört aşamadan oluştuğunu belirtmişlerdir. Bunlar; World Wide Web (www) teknolojisinin kamu kurumlarında kâğıt işlemlerin yerini alan ilk uygulamaların başladığı ve hükümet odaklı işlemlerin gerçekleştiği e-devlet 1.0 aşaması (1990’ların sonu-2000’lerin başı), vatandaş odaklı işlemleri, açık ve işbirliğine dayalı bir yöne-

tişimi ve ulusal ve yerel düzeyde çift yönlü gelişmiş bir e-devlet sistemini içeren e-devlet 2.0 aşaması (2000'lerin sonu-2010'ların başı), birey odaklı işlerin, uluslararası düzeyde akıllı yönetimin, mekân ve zamandan bağımsız kamu hizmetinin ve bulut bilişimin merkezde olduğu e-devlet 3.0 aşaması (2010'ların ortaları) ve son olarak dönüştürülmüş hükümetin, yapay zekanın, akıllı ve yaygın altyapının ve bilişsel sistemlerin yer aldığı e-devlet 4.0 aşaması (2010'ların sonu).

Leigh ve Atkison ise e-devletin gelişim sürecini üç dönem altında incelemiştir. Bunlardan birincisi internetin bilginin paylaşılması amacıyla kullanıldığı 1993-1998 yılları arasını kapsayan dönem; ikincisi 1990'ların sonundan itibaren başlayan hizmetlerin çevrim içi (online) olarak sunulduğu aşama; üçüncü aşama ise kamuya ait internet sitelerinin tek çatı altında birleştirilmesi aşamasıdır (Aktaran Demirel, 2006: 86). Janowski (2015: 228) ise dijital devletin evrimini dijitalleşme (devlette teknoloji), dönüşüm (elektronik devlet), katılım (elektronik yönetişim) ve bağlamaştırma (politikaya dayalı elektronik yönetişim) olmak üzere dört aşamadan oluştuğunu belirtmiştir.

Türkiye açısından değerlendirdiğimizde Türkiye'de e-devlete yönelik ilk uygulamalar 1970'ler ve 1980'lerdeki nüfus sayımının ve vergilerin işlenmesi gibi işlerin otomatikleştirilmesi çabalarıdır. 1990'lı yıllara gelindiğinde bilgi toplumunun ortaya çıkması sonucu e-devlete yönelik bazı özel çalışmalar yürütülmüştür (OECD, 2007: 9). 1980'lerde telekomünikasyon alt yapısı iyileştirilmeye başlanmıştır. Ancak 2000'li yılların başına kadar e-devlete yönelik bir stratejinin ve/veya politikanın ve bu yönde bir siyasi iradenin olmaması sonucu kamu hizmetlerinde dijitalleşme istenilen seviyede sağlanamamıştır. 2000'li yıllarda e-devlet çalışmalarının hız kazanması ise hem siyasi iradenin varlığı hem de AB üyelik sürecinin itici gücü sayesinde olmuştur (Karasoy ve Babaoğlu, 2020: 123). 2001 yılında e-Türkiye girişimi ile gerçek manada başlayan e-devlet uygulamaları Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçişle birlikte Dijital Dönüşüm Ofisi çatısı altında ilerlemektedir. Bu dönüşümle birlikte e-devlet formunda da bir dönüşüm ortaya çıkmıştır. E-devlet artık a-devlete (akıllı devlet) evrilmiştir (Karasoy ve Babaoğlu, 2020: 126).

E-devletin hayata geçirilmesi ile birlikte devlet-vatandaş ilişkilerinde ve bunun sonucunda da devletin bizatihi kendisinde bir dönüşüm ortaya çıkmıştır. Bu dönüşüm kâğıt temelli iletişimden elektronik iletişime, dikey/hiyerarşik yapılanmadan yatay/koordineli ağ yapılanmasına, pasif yurttaştan aktif yurttaşa, vatandaştan müşteriye, tek tip hizmet sunumundan kişiselleştirilmiş/farklılaştırılmış hizmet sunumuna, yüksek işlem maliyetlerinden düşük işlem maliyetlerine, tek yönlü iletişimden etkileşime ve yönetişime, uyruk ilişkisinden katılım ilişkisine ve en önemlisi kapalı devletten açık devlete dönüşümdür (Uçkan, 2003: 47).

E-devlet uygulamaları ile birlikte klasik yapıdaki kapalı, hesap vermeyen, vatandaşlarından bilgi saklayan ve daha çok devletten vatandaşa doğru tek yönlü bilgi akışının sağlandığı devlet yapılanması aşınmakta; açık, şeffaf ve hesap verebilir bir devlet yapılanması ortaya çıkmaktadır. Dünyadaki e-devlet uygulamaları/e-devlet projeleri genel olarak; “devletten-devlete (government-to-government), devletten-iş çevrelerine (government-to-business), devletten-vatandaşa (government-to-citizen) ve devletten-çalışanlara (government-to-employee)” olmak üzere dört şekilde tasarlanmıştır (Demirhan ve Türkoğlu, 2014: 240).

2. SAĞLIKTA DİJİTALLEŞME: E-SAĞLIK

Sağlık sadece insanlar için değil devletler içinde son derece önemli bir konudur. Sağlıklı bir toplumun varlığı hem bütçe üzerindeki yükü azaltmakta hem de ülkelerin sağlık sistemlerini daha az zorlamaktadır. Ayrıca ekonomik kalkınma ile sağlıklı bir toplumun varlığı arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu çeşitli çalışmalarla (Bloom vd., 2001; Brempong ve Wilson, 2004) ortaya konmuştur. Dolayısıyla bu kadar önemli bir alanın devletler tarafından göz ardı edilmesi de çok mümkün değildir. Yukarıda e-devlet sürecini tartışırken altını çizdiğimiz gelişmeler sağlık sektörü üzerinde de etkili olmuş ve teknolojik alandaki baş dönürücü gelişmeler sağlık sektöründe de kendini göstermiştir. Geçmiş dönemlerde sağlık kuruluşları aracılığıyla sunulan birçok hizmetin zamanla ve bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişime paralel olarak dijital ortamlarda sunulması kaçınılmaz hale gelmiş ve sağlık hizmetleri dijitalleşmeye başlamıştır. Kısacası sağlık sektörü bilgi iletişim teknolojilerinin en çok kullanıldığı sektörlerden biri haline gelmiştir.

E-Sağlık olarak da isimlendirilen bu uygulama, bilgi ve iletişim teknolojilerini (BİT) tüm fonksiyonlarıyla birlikte vatandaşların hizmetine sunulması sürecidir. Bir başka ifadeyle sahip olunan teknolojinin (BİT’lerin), hastaların iyileştirilmesinde, vatandaşların sağlık hizmetlerine hızlı ve kolay ulaşımının sağlanmasında ve sağlık alanındaki diğer paydaşlara daha kalitesi, etkili ve verimli sağlık hizmeti sunumunda kullanılmasıdır (SB, 2013: 1). Avrupa Birliği Sağlık Komisyonunun yaptığı tanıma göre ise e-Sağlık (eHealth), “Bilişim ve ağ bağlantıları, mobil yazılımlar, robotik uygulamalar, akıllı cihazlar, veri tabanları, video konferans vb. iletişim teknolojilerinin sağlık hizmetlerinde kullanılması ile hastalıkların önlenmesi, teşhis ve tedavi edilmesi, izlenmesi ve sağlığın yönetilmesi” dir (Kılıç, 2017: 205). En basit tanımıyla e-sağlık, sağlık hizmetlerinin ve ürünlerinin dijital ortamlarda vatandaşlara sunulmasıdır (Carter ve Belanger, 2005; WHO, 2010). Kavramın başında yer alan “e” harfi “elektronik, dijital, internet tabanlı, etkin, hızlı, bilişim odaklı ve teknolojik” biçimde sağlık hizmeti sunumu-

nu ifade etmektedir (Kılıç, 2017: 205). Eysenbach (2001) ise sağlığın başındaki “e”nin sadece elektroniği simgelemediğini ayrıca e-sağlıkla ilgili her şeyin en iyi ne olduğunu veya olması gerektiğini ifade eden en iyi 10 özelliği ifade ettiğini belirtmiştir. Bu özellikler, verimlilik, kaliteyi artırma, kanıta dayalılık, teşvik etme, eğitim, tüketicilerin ve hastaların güçlendirilmesi, etik, eşitlik, sağlık hizmetlerinin kapsamı ve bilgi alış-verişine izin verme.

E-sağlık uygulamalarının ilk formu tele-tıp olarak karşımıza çıkmaktadır. 2000’li yıllara kadar, sağlık hizmetlerinde uzak mesafeden video konferans yöntemiyle yapılan bilgi alışverişi de yine tele-tıp olarak isimlendirilmekteydi (Kılıç, 2017: 205). Tele-tıp kavramı ilk olarak 1929 yılında kullanılmıştır. Daha sonra tele-eczane uygulamaları karşımıza çıkmaktadır. 1960’lı yıllardan itibaren bilgi ve iletişim teknolojilerinin sağlık sektöründe kullanılmaya başlandığını görüyoruz. İlk başlarda faturalama ve muhasebe süreçlerinde kullanılan dijital uygulamalar daha sonra entegre uygulamalarla hastanelerde kurum içi haberleşme ve koordinasyon için kullanılmıştır. 1960’lı yıllarda tele-tıp uygulamaları telekonsültasyon şeklinde gerçekleşmiştir. 1965’te açık kalp ameliyatı ile ilgili ilk tele-yardım video konferansı Amerika Birleşik Devletleri’nden İsviçre’ye gerçekleşmiştir. Daha sonra 1970’lerde çeşitli tele-tıp ya da e-sağlık uygulamaları denense de o dönemki donanım ve yazılım teknolojilerinin yetersizliği, yüksek telekomünikasyon maliyetleri, uygun tıbbi ve sosyal organizasyonların bulunmaması gibi nedenlerden dolayı istenilen başarı elde edilememiştir (Beuscart vd., 2014: 407; Reichertz, 2006: 284). Ayrıca, 1970’lerdeki petrol krizinin yarattığı ekonomik sorunlar ve bunun sonucunda oluşan politik ortam devletlerin tele-tıp/tele sağlık üzerine politika geliştirmelerini yavaşlatmıştır. 1970’lerin ortasından 1990’ların ortasına kadar tele-tıpa olan ilgi azalmıştır (Darkins and Cary, 2000: 7).

1990’lardan itibaren tele-tıp ve benzeri uygulamalar tekrardan gündeme gelmeye başlamıştır. 1990’ların başında elektronik kayıt olarak karşımıza çıkan e-sağlık uygulamaları yıllar içinde teknolojik gelişmelere ve özellikle internet kullanımının yaygınlaşmasına bağlı olarak gelişmeye ve değişik şekillerde uygulanmaya başlanmıştır. 2000’li yılların başından itibaren ise tele-tıp, tele-sağlık, dijital hastaneler, elektronik hasta kayıtları gibi sıkça kullanılan kavramlar Dünya Sağlık Örgütü, Avrupa Birliği ve bilim insanları tarafından “Tele-tıp” ismi, bir alt başlık olarak değerlendirilmiş ve bunun yerine daha kapsayıcı olan “e-Sağlık/eHealth” kavramı kullanılmaya başlanmıştır (Kılıç, 2017: 205).

E-sağlık uygulamalarının bir başka ifadeyle sağlık hizmetleri sunumunda bilgi ve iletişim teknolojilerinden yararlanmanın birçok avantajı bulunmaktadır. Sağlık hizmetlerine erişebilirliğin kolaylaşması, sağlık hizmetlerinde kalitenin artması, aranabilirlik, paydaşlarla veri paylaşımı, zaman tasarrufu, sağlık bakım-

larının sürekliliğinin sağlanması ve tıbbi görüntüleri uzaktan izleme kolaylığı ve bunlar sayesinde verimliliğin artması e-sağlık uygulamalarının avantajlarından bazılarıdır (Black vd., 2011: 5). Anderson (2007) yapılan araştırmaların sağlık sektöründe internet ve bilgi teknolojilerinin kullanımı sayesinde sağlık kurumlarında masrafların azaldığı ve tıbbi hataların birçoğunun önüne geçildiğini gösterdiğini belirtmiştir. 2006 öncesi ABD’de gerçekleştirilen bir araştırmada birinci basamakta çalışan doktorların yaklaşık %75’i e-sağlık uygulamaların hataları azaltabileceğini; %70’i üretkenliklerini artırdığını ve %60’ın üzerinde dijital uygulamaların maliyetleri düşürme ve hastaların daha fazla sorumluluk almalarına yardımcı olma potansiyeline sahip olduğunu belirtmişlerdir (Anderson and Balas, 2006).

E-sağlık uygulamalarının faydalarının yanında bu sistemin kullanılmasını engelleyen bazı faktörler de bulunmaktadır. Yeterli finansman desteğinin olmaması (Anderson, 2007: 481), hastalarla ilgi kişisel bilgilerin kayıt edilmesi ve bunun güvenliğinin yeteri kadar sağlanamadığı yönündeki şüpheler, vatandaşların yeterli düzeyde sağlık okuryazarlığının ve teknolojiyi kullanma becerilerinin olmaması ve bunlara ilave olarak özellikle internet ve teknolojik altyapı yetersizliği (Demirci, 2018: 717) de eklenebilir. Ayrıca bu sistemleri kullanacak personelin yeterli düzeyde eğitilmemiş olması e-sağlık uygulamalarının etkinliği önünde bir engel oluşturabilir.

3. TÜRKİYE’DE E-SAĞLIK: TARİHÇE VE UYGULAMALAR

3.1. Tarihçe (Gelişim Süreci)

Türkiye’de e-sağlık ile ilgili ilk adımlar 1990 yılında Dünya Bankası ile yapılan Birinci Sağlık Projesi İkraz Anlaşması (7 Ekim 1990) kapsamında başlatılan Sağlık Projesi ile atılmıştır. Daha sonra bunu 1994 tarihli İkinci Sağlık Projesi İkraz Anlaşması izlemiştir. Bu anlaşmalardan sonra Sağlık Bakanlığı (SB) hastane, klinik, doktor, mali bilgiler ve işlem sorgulama gibi çeşitli bilgilere erişimi sağlayan web tabanlı uygulamalar geliştirmek için çalışmalar başlatmıştır. Çekirdek Kaynak Yönetim Sistemi Projesi, Temel Sağlık İstatistikleri Modülü ve Tek Düzen Muhasebe Sistemi bunlardan en önemlileridir. Her ne kadar e- sağlığa yönelik 1990’lı yıllarda yukarıda bahsettiğimiz türden girişimler olsa asıl çalışmalar 2003 yılında uygulanmaya başlanan ve sağlıkta köklü bir dönüşümü ifade eden “Sağlıkta Dönüşüm Projesi/Programı (SDP)” ile başlamıştır (Alacadağlı, 2019: 74).

SDP öncesi Avrupa Birliği uyum çalışmaları çerçevesinde benimsenen Avrupa e-sağlık hedeflerini gerçekleştirmek için 2003 yılı Ocak Ayı’ndan itibaren ülke genelinde sağlık bilgi sistemi alt yapısını kurmak için birçok sektörle işbirliği

halinde “Türkiye Sağlık Bilgi Sistemi” (TSBS) çalışmaları başlatılmıştır (Çolak, 2008: 2-3). Sağlık alanında kronikleşmiş sorunlar üzerinde on temel konu belirlenmiş ve bu bağlamda TSBS çalışmalarını yürütmek amacıyla SB, Hacettepe Üniversitesi, Türk Tabipler Birliği YÖK ve TÜBİTAK’ın da içinde olduğu çalışma grupları oluşturulmuştur (SB, 2004). Bu çalışmalarda tespit edilen sorunlar ve sağlık bilgi sistemlerinin mevcut durumu Mart 2003’de yayımlanan “Sağlıkta Dönüşüm Projesi’nde” de belirtilmiştir. 2004 yılı Ocak ayı içinde yayımlanan TSBS’nin E-dönüşüm Türkiye projesinin 2003-2004 yıllarını kapsayan Kısa Eylem Planına, 2005 yılını kapsayan ikinci eylem planına ve Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planına Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem planına temel teşkil etmektedir (DPT, 2005: 13).

E-sağlık uygulamaları bir başka deyişle sağlıkta dijitalleşme/sağlık bilgi sistemleri SDP’nin sekiz bileşeninden biridir. SDP’nin son bileşeni olarak programda ifade edilen “Karar sürecinde etkili bilgiye erişim: Sağlık Bilgi Sistemi” sağlıkta e-dönüşümün de ifadesidir. Bunun yanında SDP’nin temel belgesi nitelediğindeki 58. Hükümet tarafından hazırlanan “Acil Eylem Planı’nda” da sağlık alanında e-dönüşümün hayata geçirileceği açıkça ifade edilmiştir (SB, 2015; Çilhoroz ve Arslan, 2018: 801). Sağlık Bilgi Sisteminin kurulması ile sağlık hizmetlerinde eşgüdümün sağlanması, sağlık envanterlerinin oluşturulması, bireylerin tıbbi kayıtlarının tutulması, sevk basamakları esnasında bilgi transferinin sağlanması ve temel sağlık uygulamalarındaki verilerin toplanması hedeflenmiştir (Çirpici, 2015: 112-113).

3.2. Türkiye’de E- Sağlık Uygulamaları

Türkiye’de yürütülen e- sağlık hizmetlerini devletten devlete, devletten iş dünyasına ve devletten vatandaşa olarak gruplandırabiliriz. Devletten devlete sunulan e- sağlık hizmetleri; Sağlık-Net, Medikal Ulak (MEDULA), Aile Hekimliği Bilgi Sistemi (AHBS), Hastane Bilgi Yönetim Sistemi (HBYS), Halk Sağlığı Yönetim Sistemi (HSYS), İlaç Takip Sistemi (İTS), Elektronik Belge Yönetim Sistemi (EBYS) – E-İmza, Çekirdek Kaynak Yönetim Sistemi (ÇKYS), Temel Sağlık İstatistikleri Modülü (TSİM), Muayene Bilgi Yönetim Sistemi (MBYS), E-Reçete ve diğer bilgi sistemleri iken devletten iş dünyasına yönelik olan e-sağlık uygulamaları İhale ve Alım İlanları, Kayıt ve Tescil Bilgi Sistemi (KTS) ve diğer web hizmetleri olarak ifade edilebilir. Devletten vatandaşa olan uygulamalar ise, E-Nabız Sistemi, Tele-tıp, Merkezi Hekim Randevu Sistemi (MHRS), E-Laboratuvar, Hasta Hakları Şikâyet Başvurusu (Çiçek ve Söğüt, 2018: 34-35), Hayat Eve Sığar (HES) ve diğer web hizmetlerini kapsamaktadır. Aşağıda bunlardan bazılarına özellikle de devletten vatandaşa olan e-sağlık uygulamalarına

değnilmiştir.

3.2.1. Sağlık Net

Sağlık-Net sağlık kuruluşları tarafından elektronik ortamda üretilen veriyi, kaynağından standartlara uygun biri biçimde toplayan ve toplanan bu bilgilerden tüm paydaşlar için uygun bilgiler üreten ve sunan bir bilgi ve iletişim platformudur. Bu platformun amacı sağlık hizmetlerinde doğru bilgi transferi ve paylaşımı yaparak verim ve kaliteyi arttırmaktır. Bundan dolayı da bu platforma (Sağlık-Net) yüklenecek verilerin doğru ve güvenilir olması gerekmektedir. Aksi takdirde yanlış planlamaya ve politika üretimine neden olma ihtimali yüksektir. Sağlık-Net birçok paydaş ile koordineli olarak çalıştığı için güçlü bir altyapısının olması gerekmektedir (Bozbuğa ve Gülseçen, 2021: 532).

SB 1 Ağustos 2012 tarihinde Aile Hekimliği Bilgi Sistemi ile Sağlık-Net'i birleştirmiş ve Sağlık-Net 2 olarak kullanıma sunmuştur. Böyle bir uygulamaya gidilmesinde hasta verilerinin birbiri ile entegre olmayan farklı veri tabanlarında toplanması, teknik altyapı sorunlarının ve veri kayıplarının olması etkili olmuştur (Hülür, 2013).

3.2.2. Aile Hekimliği Bilgi Sistemi (AHBS)

Aile Hekimliği Modeli SDP ile uygulanmaya başlanan bir modeldir. Daha önce topluma yönelik olarak sağlık ocakları ve buradaki sağlık çalışanları tarafından sunulan sağlık hizmetleri 2006 yılında itibaren bireye yönelik olarak aile hekimleri tarafından sunulmaya başlanmıştır. Aile Hekimliği Bilgi Sistemi (AHBS) bu modele göre tasarlanmış aile hekimleri ve sağlık personellerinin kullanımı için geliştirilmiş bilgi sisteminin adıdır. AHBS, doktorlar tarafından sunulan sağlık hizmeti ile ilgili verileri alarak merkezde toplayan, topladığı verilerden paydaşların kullanımı için gerekli bilgileri üretmeyi hedefleyen bir bilgi sistemidir. Sağlık-Net ile amaçları açısından benzer işlevlere sahip olsa da kapsam olarak daha dar özelliğe sahiptir ve sadece aile hekimliğinden veri toplamaktadır (Bozbuğa ve Gülseçen, 2021: 532).

AHBS ile T.C kimlik numaraları üzerinden kişilerin bilgileri sisteme kaydedilmektedir. Kaydedilen bu kişisel bilgiler merkezdeki Elektronik Sağlık Kaydı (ESK) veri tabanına aktarılarak kişiye özel bir sağlık dosyası oluşturulmaktadır. Aile hekimleri ihtiyaç duydukları zaman bu dosyalara ulaşabilmektedir. Bunun yanında AHBS ile hekimlerin verdikleri hizmetlere yönelik raporlama yapabilmeleri de mümkün olmaktadır (Özata, 2009). Kısacası bu uygulama ile kişiye ait tüm bilgilerin (beşikten mezara kadar) depolanması ve aile hekimlerinin kullanımına sunulması mümkün hale gelmiştir.

3.2.3. Merkezi Hekim Randevu Sistemi (MHRS)

Hastanelerde muayene öncesi bekleme süresini ortadan kaldırıp, hastane ve poliklinik önlerindeki kalabalıkları azaltarak herkes için daha sakin ve huzurlu bir ortam sağlanmak amacıyla (mhhs.gov.tr); hastanelerden daha kolay ve daha şeffaf bir randevu alma süreci yaratmak için SDP ile birlikte 2010 yılında Merkezi Hekim Randevu Sistemi (MHRS) hayata geçirilmiştir (Akgün, 2020). MHRS, daha önce dağınık olarak uygulanan randevu alma sistemlerini tek bir merkezde toplayan, sağlık kuruluşuna gitmeden SB'ye bağlı tüm sağlık kuruluşlarından randevu alarak muayene olmayı sağlayan elektronik bir sistemdir (KHGM, 2018)

MHRS, ilk başlarda vatandaşların SB'ye bağlı ikinci ve üçüncü basamak sağlık kuruluşları ile Ağız ve Diş Sağlığı Merkezlerinden 182 MHRS Çağrı Merkezini arayarak operatörlerden istedikleri hastane ve hekimden (uygun olması koşuluyla) randevu alabilecekleri bir uygulama olarak faaliyete geçmiştir (İleri, 2018). 2011 yılında MHRS internet ortamına taşınmış ve "www.mhhs.gov.tr" adresinden hizmet sunmaya başlamıştır. 2013 yılında mobil uygulama da devreye sokularak ve aynı zamanda aile hekimleri de sisteme eklenerek vatandaşların tüm kanallardan ve kamu sağlık kuruluşlarından kolayca randevu almaları, aldıkları randevuları iptal edebilmeleri sağlanmıştır.

MHRS, sağlık hizmeti sunumunda ve alımında herkesi bir arada görmekte ancak her birine farklı modüller üzerinden basit randevu süreçleri sunmaktadır (Tartan, 2014). MHRS ülke genelinde tek bir merkezden randevu hizmeti sunan dünyadaki ilk ve tek uygulamadır. Başka ülkelerde bölgesel olarak buna benzer uygulamalara rastlansa da ulusal olarak başka örneği yoktur (KHGM, 2018). Uygulanmaya başlandığından bu yana hastalar tarafından sıkça kullanılan bir uygulama halini almıştır. Kamu Hastaneleri Genel Müdürlüğü 2017 yılı raporuna göre 2013 yılında toplam çağrı sayısı 67.909,875 ve toplam randevu sayısı 68.155.577 iken bu rakamlar sürekli olarak artarak 2017 yılında sırasıyla 128.981.855 ve 121.270.608 olmuştur. 2017 yılındaki randevuların %10'u internetten, %21'i mobil uygulamadan, %5'i diğer kanallardan ve % 64'ü ALO 182 MHRS çağrı hatından gerçekleşmiştir.

3.2.4. E- Nabız (Kişisel Sağlık Sistemi)

E- Nabız sistemi 2015 yılında SB tarafından sağlık hizmetlerinin geliştirilmesi amacıyla geliştirilen ve vatandaşların kişisel sağlık kayıtlarına erişebilmelerine imkân tanıyan web tabanlı bir uygulamadır (Akgün, 2020). Bu uygulama sayesinde vatandaşlar ihtiyaç duydukları sağlık bilgilerine 7/24 ulaşabilmekte; süresi ve sınırı belirlenmiş ve bizzat kullanıcıların kendileri tarafından verilen yetki ile hekimler hastaların sağlık kayıtlarına ulaşip değerlendirme yapabilmektedirler.

Böylelikle daha hızlı ve kaliteli bir teşhis ve tedavi süreci işlemektedir. E-Nabız uygulaması yukarıda saydığımız özelliklerinden dolayı hekim ile hasta arasında güçlü bir iletişimin kurulmasını sağlayan, internet üzerinden (web tabanlı ve mobil uygulama olarak) hızlı ve güvenli bir şekilde ulaşılabilen dünyanın en geniş ve en kapsamlı bilişim alt yapısıdır (SB, 2018).

Bu uygulama ile vatandaşların sağlık bilgilerine ulaşımı kolaylaşmış ve süre kısıtı ortadan kalkmıştır. Vatandaşlar/hastalar kendilerini ilgilendiren sağlık konularında bilgiye kolay bir şekilde ulaşabildiği için karar alma süreçlerinde daha aktif bir rol üstelenebilmektedirler. E-Nabız uygulaması sayesinde muayene sonrası hastanelerde bekleme de ortadan kalkmıştır. Çünkü hastalar e-nabız sistemi üzerinden hastanelerde gerçekleşen işlemlerin (tahlil, röntgen, MR vb.) sonuçlarına ulaşabilmektedirler (Akgün, 2020). Bu sistem Merkezi Hastane Randevu Sistemi (MHRS), Merkezi Nüfus İdare Sistemi (MERNİS), Aile Hekimliği Bilgi Sistemi (AHBS), Tele-Tıp ve Tele Radyoloji, İlaç Bilgi Sistemi, E-Devlet gibi başka kurumların sistemleri ile de entegre çalışmakta ve veri alışverişi sağlamaktadır (Aktaran Kıraç ve Yılmaz, 2019: 1662).

3.2.5. Sağlık Bakanlığı Bilgi İletişim Merkezi (SABİM)

SABİM 2004 yılında (SDP'nin başlamasından sonra) SB tarafından kurulan bir halkla ilişkiler uygulamasıdır. SABİM'in ilk uygulamaları SDP öncesine dayanmaktadır. İlk olarak 1992-1994 yılları arasında halkla ilişkiler faaliyetleri kapsamında SB'de Halkla İlişkiler Koordinatörlüğü adı altında kısa süreli faaliyetler yürütülmüştür. 1997'de de vatandaşların dilek ve şikâyetleri iletebilecekleri bir telefon hattı oluşturulmuştur. Zamanla yapılan çalışmalar olgunlaşmış ve ortaya çıkan ihtiyaçlara binaen 2003 yılında SABİM projesi planlanmış gerekli alt yapı, uzmanlaşma ve etkin koordinasyon sağlandıktan sonra SABİM, Sağlık Bakanlığı Sağlıkta Dönüşüm Programının bir bileşeni olarak 2004 yılında hizmet vermeye başlamıştır (sabim.gov.tr).

SABİM, SB'nin sağlık hizmeti sunumunda yaşanan sorunların zamanında tespit edilerek hızlı ve etkili çözüm üretilmesi; sağlık hizmetlerinin etkin, verimli, hakkaniyetli ve şeffaf hale getirilmesi amacıyla hayata geçirilmiştir. Bu özelliğinden dolayı da SB ile vatandaşlar arasında bir köprü görevi görmektedir. SABİM, vatandaşları da sağlık hizmeti sunum sürecine dâhil etmesi, onların fikir ve görüşlerini dikkate alarak çözüm üretmeye çalışması aynı zamanda demokratik kültüre de katkı sağlamaktadır (sabim.gov.tr).

SABİM 7/24 vatandaşlara hizmet veren bir uygulamadır. Vatandaşlar “Alo 184 SABİM” hattından veya sabim@saglik.gov.tr e-posta adresine mail atarak ya da bizzat bu merkeze başvurarak soru, sorun, dilek ve önerilerini SB'ye ilet-

bilmektedirler (Akgün, 2020). Her ilden bir sağlık müdür yardımcısı, ilçe sağlık müdür yardımcısı ve her hastaneden bir başhekim yardımcısı SABİM çözümleyicisi olarak görevlendirilmiştir. Çözümleyiciler, kendi illerine veya kurumlarına ilişkin sorunları değerlendirip, gerekli inceleme ve araştırmaları yaparak sonuçlandırmakta, başvuru sahiplerine geri bildirim yapmaktadırlar. Başvurudan sonuca kadar olan süreç aynı zamanda SB tarafından izlenmekte ve gerekli görüldüğü takdirde sürece müdahale edilebilmektedir (Kırılmaz ve Balcı, 2017).

3.2.6. Tele-tıp

Tele-tıp, sağlık hizmetlerin sağlık kuruluşuna uzak yerlerde ikamet eden kişi veya hastalara oluşturulmuş ağlar yardımıyla sunulması olarak tarif edilen tele-sağlığın bir alt dalıdır (Kalender ve Özdemir, 2013: 50). İleri (2018) ise tele-tıbbi hastanede bulunmayan ya da hastaneye coğrafi olarak uzak olan hastalara bilişim teknolojileri yardımıyla sağlık hizmetlerinin sunumu olarak tanımlamaktadır. Tele-tıp yöntemleri, tele-sağlık hizmetlerinin klinik uygulamalarının daha çok tedavi ve hasta takibinde kullanımını içerir (Ertek, 2011).

Türkiye’de tele-tıp uygulamaları 2015 yılında SB tarafından yayınlanan bir genelge ile başlamıştır. Bakanlığın uygulamaya koyduğu bu sistem, radyolojik tetkiklere ait görüntülere 7x24 web ortamında erişilmesine, bu görüntülerin raporlanabilmesine, radyologlar arası telekonsültasyon yapılabilmesine, tıbbi görüntü ve raporların kalite açısından değerlendirilebilmesine ve e-Nabız uygulaması üzerinden vatandaşlar ile paylaşılabilmesine olanak sağlamaktadır (<https://teletip.saglik.gov.tr/>). Tele-tıp özellikle kırsalda yaşayan hastaların/vatandaşların hastaneye gitmeden ihtiyaç duydukları sağlık hizmetlerine be bakıma ulaşabilmektedirler. Böylece onlar açısından zaman ve maliyet tasarrufu sağlanmış olmaktadır. Ayrıca her bölgeden uzman hekime kolaylıkla ulaşabilmektedir. Tele-Tıp’ın buna benzer daha birçok avantajı bulunmaktadır. Bu yüzden gelişmiş ülkeler uzunca bir zamandır tele-tıp uygulamalarını ülkelerinde kullanmaktadır. Tele-Tıp’ın sağlık sektöründeki Pazar payı da her yıl artmaktadır (Ahmadov, 2021). Türkiye’de bu gelişmelerden ve teknolojik ilerlemeden daha fazla geri kalmadan tele-tıp uygulamasını hayata geçirmiştir.

3.2.7. E-Reçete

Elektronik reçete (E-reçete) daha önceden hekimlerin elle yazmış oldukları reçetelerin elektronik ortamda yazılmasıdır. Bir başka ifadeyle kağıt reçetenin bilgisayar ortamına aktarılmış halidir. E-reçete, “sağlık hizmet sunucularının sistemleri üzerinde, hekimler tarafından, Sosyal Güvenlik Kurumunun (SGK) duyurduğu ve tanımladığı şekilde oluşturulup MEDULA sistemine elektronik or-

tamda kaydedilerek elektronik reçete numarası verilmiş olan reçeteler” dir (sgk.gov.tr). E-reçete, reçete bilgilerinin elektronik ortamda yazılmasını, saklanabilmesini ve kurumlar arasında aktarılmasını sağlayan web tabanlı bir uygulamadır. E-reçete uygulamasının başlaması ile kağıt reçete dönemi sona ermiştir. Bu sistem sayesinde doktorlar reçeteleri elektronik ortamda yazmakta ve eczacılar sistem tarafından oluşturulan hasta takip numarasını kullanarak hangi ilacın kim tarafından yazıldığını (Gider vd., 2015: 15; Birinci, 2013: 291) ve kullanım şeklini görebilmektedir.

E-reçete, geliştirilen özel yazılım sayesinde elektronik ortamda reçetenin tüm format bilgilerini kaydeder. Özel iletişim ağları ile sağlık kuruluşu, eczane, geri ödeme kurumu, ilgili diğer paydaşlar, yetkileri dâhilinde reçete bilgilerine ulaşım sağlayabilmekte ve böylece ilacın temin edilmesi, geri ödenmesi, kaydı ve izlemi dâhil rutin işlemlerin hepsi elektronik ortamda yapılabilmektedir (Akıcı ve Altun, 2013: 126). E-reçete uygulaması sadece Türkiye’ye özgü bir uygulama değildir. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı değişimle birlikte Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Kanada, Avustralya, Avrupa Birliği ülkelerinde uzun yıllardır kullanılmaktadır (Rupp and Warholak, 2008)

E-reçete uygulaması diğer birçok e-sağlık uygulaması gibi SDP sonra hayata geçirilen bir uygulamadır. Özellikle 2010’ların başından itibaren yoğun bir şekilde uygulanmaya başlanan e-sağlık uygulamalarından doğal olarak reçete yazım süreci de etkilenmiştir. E-reçete ilk olarak 2011 yılının Haziran ayında ön hazırlık olarak Ankara’da özel bir hastanede bir yıl süren bir deneme süreci ile başlamıştır. Daha sonra 2012 yılında bazı şehirlerde (ilk olarak Eskişehir, sonra Konya ve İstanbul) pilot bir uygulama olarak uygulanmış ve 1 Temmuz 2012 tarihi itibarıyla ülke genelinde yaygınlaştırılmıştır. 15 Ocak 2013’ten itibaren bazı istisnai haller hariç uygulama zorunla hale gelmiştir (SGK, 2013).

E-reçete uygulamasının birçok avantajı da bulunmaktadır. Eğer başarılı bir şekilde uygulanırsa Akılcı İlaç Kullanımına çok büyük katkısı olabilir. E-reçete işlemleri, elle yapılan işlemlere göre dağa doğru yürütülmektedir. Özellikle hekimlerin kötü el yazısından kaynaklı ilacın adı, kullanım talimatları gibi konularda yaşanan problemler ortadan kalkmıştır ya da en aza inmiştir. E-reçete uygulaması sayesinde bu uygulama öncesi karşılaşılan sahte reçete ve/veya reçetelerde tahrifat yapılması gibi sorunlar ortadan kalkmıştır. E-reçete, izlem, geri dönüt ve kontrol kolaylığı sağlamaktadır. E-reçete sayesinde MEDULA hastane ve MEDULA eczane arasında bir ağ kurulduğundan hastaneye gitmeyen kişiler için ilaç yazmanın da önüne geçilmiştir (Akıcı ve Altun, 2013: 130-131).

3.2.8. MEDULA

SGK tarafından uygulamaya konulan bir başka e-sağlık/dijital sağlık uygulaması da Medikal Ulak Sistemi yani MEDULA'dır (Şengül, 2019: 18). MEDULA, Sosyal Güvenlik Kurumu ile sağlık kuruluşları arasında, onların iç süreçlerine müdahale etmeden fatura bilgisini elektronik olarak toplamak ve hizmetlerin ödenmesini gerçekleştirmek için oluşturulmuş bütünleşik sisteme verilen isimdir (Kördeve, 2017: 3). Bu sistem ülkedeki zorunlu sigortalıların toplandığı bir sistemdir. MEDULA ile internet üzerinden anlık olarak hak sahipliği bilgisi sorgulanabilmekte, sigortalıların mali bilgilerine ulaşılabilen ve ayrıca sigortalı hastalara yazılan ilaç ve raporlara kadar neredeyse tüm detaylar izlenebilmektedir. Hastalar bu uygulama sayesinde sadece T.C. kimlik numaraları ile ilaç ve malzeme alabilmekte; sağlık kuruluşları, eczaneler, tıbbi ekipman ve malzeme tedarikçileri, optikçiler gibi sağlık hizmet sunucuları kendilerine tanımlanmış olan kullanıcı adı ve şifre ile MEDULA sistemi üzerinden tüm işlemlerini internet ortamında güvenli bir şekilde yapabilmektedirler (Aktaran Şengül, 2019: 18).

3.2.9. Hayat Eve Sığar (HES)

2019 yılı aralık ayından itibaren tüm dünya daha Çin'de ortaya çıkan Koronavirüs (Kovid-19) salgını yüzünden sağlık ve ekonomik sorunlar yaşamaktadır. Özellikle insan hayatına mal olduğu için sağlık yönü çok daha önemli hale gelmektedir. Bu süreçte birçok ülke vatandaşlarını salgın hakkında bilgilendirmek ve onların takibini yapmak için çeşitli web tabanlı veya mobil uygulamalar geliştirmeye başlamışlardır. Türkiye'de bu türden uygulamaları hayata geçiren ülkelerden biridir ve Hayat Eve Sığar adında bir mobil uygulama geliştirmiştir. Hayat Eve Sığar (HES) mobil uygulaması, SB tarafından vatandaşları koronavirüs (Covid-19) konusunda bilgilendirmek, yönlendirmek, yaşanabilecek salgın hastalık ile ilgili riskleri en az seviyeye indirmek ve yayılmasını önlemek amacıyla geliştirilen bir mobil uygulamadır (SB, 2021; Kelleci vd., 2020: 68).

Akıllı telefonlara indirilen bu uygulama ile kullanıcılar hem kendi buldukları bölgenin hem de diğer illerin koronavirüs haritalarına ulaşabilmekte ve salgının durumu hakkında bilgi edinebilmektedirler. Ayrıca seyahat ederken veya herhangi bir kuruma girerken bireylerin riskli olup olmadığı, hasta ya da temaslı olmadığı bu uygulama (HES kodu sayesinde) ile görülebilmektedir. HES uygulaması risk hesaplama, ihbarda bulunma, QR kod ile güvenli alanları belirleme gibi tespitlerin yapılabildiği bir uygulamadır (SB, 2021; Kelleci vd., 2020: 68). Tam olarak bir e-sağlık uygulaması olarak değerlendirilmese de kullanıcılara ve kurumlara kişinin durumu hakkında bilgi verdiği ve mobil tabanlı bir uygulama olduğu için e-sağlık uygulaması olarak nitelendirilebilir.

3.3.10. Diğer E-sağlık Uygulamaları

Yukarıda saydığımız uygulamaların yanında başka e-sağlık uygulamaları da bulunmaktadır. Bunlar biri 2013 yılında SB merkez teşkilatı ve bağlı kuruluşlarda kullanılmaya başlanan Elektronik Belge Yönetim Sistemi (EBYS) uygulamasıdır.

EBYS 15.07.2013 tarihinde Sağlık Bakanlığı merkez teşkilat ve bağlı kuruluşlarda kullanılmaya başlanmıştır. EBYS ile Bakanlık 5070 sayılı Elektronik İmza Kanunu hükmünce bağlı kurum ve kuruluşlarda kurum içi ve kurumlar arası yazışmaların elektronik ortamda yürütülmesini, elektronik arşivlerin oluşturulması, iş ve işlemlerde kağıt evrakların kaldırılarak evrak ve bağlantılı dokümanların elektronik ortamda işlenmesi ve e-İmza kullanımına geçilmesini amaçlamıştır (Söğüt, 2017). Bunun için de her ilde sağlık müdürlüğü, kamu hastaneler birliği sekreterliği (2016’da kaldırılmış ve il sağlık müdürlüğü çatısı altına alınmıştır) ve halk sağlığı müdürlüğünde bir üst düzey çalışan e-İmza yetkilisi olarak belirlenmiştir. Uygulamaya başlanmasından yaklaşık olarak bir yıl sonra (Nisan 2014) EBYS’yi kullanan il sayısı 11 iken, 2016 yılı sonu itibarıyla tüm iller EBYS’i kullanmaya başladığı için kullanım oranı %100 olmuştur (SB, 2017: 130). EBYS bilgisayar programı üzerinden, mobil cihaz uygulamasını kullanarak ve/veya internet tarayıcı üzerinden (<https://ebys.saglik.gov.tr>) erişilebilmektedir (Söğüt, 2017).

Bir başka uygulama ilk olarak 1997 yılında ihale edilen ve 2004 yılında il sağlık müdürlüklerinde, 2006 yılından itibaren sağlık grup başkanlıkları ile ikinci ve üçüncü basamak sağlık kuruluşlarında kullanılmaya başlanan Çekirdek Kaynak Yönetim Sistemidir (ÇKYS). SB’nin insan, malzeme, finans kaynaklarının doğru, hızlı ve tutarlı olarak takip edilmesi ve karar destek süreçlerinin iyileştirilmesi amacıyla oluşturulan bu uygulama. Son olarak 2007 yılında aile hekimliği kapsamındaki illerde toplum sağlığı merkezlerinde kullanılmaya başlanmıştır. İnsan kaynakları yönetim sistemi, malzeme yönetim sistemi, yatırım takip sistemi ve özel sağlık kuruluşları takip sistemi gibi çeşitli alt bileşenden oluşmaktadır (Söğüt, 2017).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

21. yüzyıl bilgi ve iletişim teknolojilerinde baş döndürücü gelişmelerin yaşandığı bir yüzyıldır. Bilgi çağı olarak da isimlendirilen bu dönem kamu özel fark etmeksizin birçok sektörde inovatif uygulamaları da zorunlu kılmıştır. Örgütler daha iyi, daha etkili, daha hızlı, daha kaliteli hizmet sunmak için iş görme yöntemlerini değiştirmek zorunda kalmışlar ve hizmet sunumunda dijital ortamlardan yararlanmaya başlamışlardır.

2000’li yıllar Türk kamu yönetiminin dijitalleşme alanında önemli atılımlar gerçekleştirdiği yıllar olmuştur. Özellikle 2002 yılı Kasım ayında iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi’nin kamu alanında dijitalleşmeyi bir kamu politikası haline getirmesi ile birlikte süreç çok daha kararlı ve hızlı bir şekilde ilerlemiştir. 2003 yılında hazırlanan Acil Eylem Planında ifade edilen sağlık hizmetlerindeki dönüşüm ve reform gerekliliği sonucu sağlık hizmetleri de dijitalleşmeden nasibini almıştır. Bilişim ve iletişim teknolojilerindeki hızlı ilerleme ile birlikte sağlık hizmet sunumu internet veya mobil uygulama alanlarında da yer bulmaya başlamıştır.

Sağlık Bakanlığı SDP ile birlikte sağlıkta dijitalleşme yani e-sağlık alanında önemli adımlar atmıştır. Özellikle devletten vatandaşa sunulan e-sağlık hizmetleri hem vatandaşların sağlık hizmetlerine ulaşımını kolaylaştırmış hem de zaman ve maliyetten tasarruf sağlamalarına imkân tanımıştır. E-sağlık uygulamalarının kullanım oranları da vatandaşların sağlık okuryazarlık seviyelerinin artması, teknolojinin daha fazla yaygınlaşması (özellikle cep telefonlarının) e-sağlık hizmetlerinin kullanımı arttıran önemli etmenler olmuştur.

E-sağlık uygulamaları yapılan çeşitli çalışmalarda vatandaşlar tarafından olumlu bulunmuş ve beğenilmiştir. E-sağlık uygulamaları sayesinde-özellikle mobil uygulamalar- vatandaşlar kendileri ile ilgili muayene geçmişi, tetkik sonuçları, kullandıkları ilaçlar konulan tanılar gibi birçok sağlık bilgisine (Terzi, 2019) 7/24 kolayca ulaşabilmektedirler. Bu uygulamalar sayesinde istedikleri hekimden (hekimlerin müsaitlik durumlarına göre) sağlık kuruluşuna gitmeden kolayca randevu alabilmektedirler. Bunun yanında e-sağlık uygulamaları hastanelerdeki gereksiz yığılmaları ve uzun bekleme sürelerini de oldukça kısaltmıştır. E-sağlık uygulamaları röntgen, MR gibi tetkiklerin sonuçlarının, reçetelerin, tahlillerin ve buna benzer birçok uygulamadaki kağıt israfını da azaltmıştır. Ancak bölgeler arası teknolojik alt yapı dengesizlikleri, özellikle yaşlı nüfusun sağlık okur yazarlığının düşük olması, mobil ve/veya web tabanlı uygulamaları kullanmada yetersiz olmaları ve e-sağlık uygulamalarının birbirleriyle ile tam olarak entegre olmamaları bu uygulamaların aksayan yönleridir. Bunun için politika yapımcıların bu hususları dikkate olması ve eksiklikleri bir an önce gidermesi e-sağ-

lık uygulamalarının bilinirliğini ve kullanılabilirliğini arttıracak ve birçok yönden tasarruf sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmadov, A. (2021). Sağlık Sektöründe İnovasyon Ve Dijitalleşme: Tele-Tıp. Marmara Üniversitesi SBE Dönem Projesi.
- Akgün, E. (2020). Sağlık Hizmetlerinde Sayısal Uçurumun E-Nabız Sistemi ve E-Sağlık Okuryazarlığı İle Birlikte İncelenmesi (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi) Necmettin Erbakan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Konya
- Akıcı, A. ve Altun, R. (2013). Elektronik (E) Reçete Uygulaması Ve Akılcı İlaç Kullanımına Katkısı. *Türk Aile Hekimliği Dergisi*, 7(3), 125-133. doi:10.2399/tahd.13.00003
- Akman, Ç., Negiz, N., Kiriş, H. M. ve Akman, E. (2018). Her Şey Dijitalleşiyor, Güncelleme Yapmadan Yaşayamazsınız!. İçinde E. Akman, N. Negiz, Ç. Akman ve H. M. Kiriş (Ed.) *Dijital Çağın Etkisinde: Yönetim-Siyaset-Kent* (ss.1-21). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Al Hakim, L. (2007). Introduction. In L. Al Hakim (Ed.) *Global Government Theory and Applications and Benchmarking*, (pp. x-xi), Australia: Idea Group Publishing.
- Alshehri, M., Drew, S., Alhussain, T. and Alghamdi, R. (2012). The Effects of Website Quality On Adoption of e-government Service: An Empirical Study Applying Utaut Model Using SEM. <https://arxiv.org/abs/1211.2410>.
- Anderson, J. G. (2007). Social, Ethical and Legal Barriers to E-health. *International Journal of Medical Informatics*, 76(5-6), 480-483.
- Anderson, J. G and Balas, E. A. (2006). Computerization of Primary Care in The United States. *International Journal of Health Information Systems and Informatics*, 1 (3), 1–23.
- Balcı, A. (2013). E-Devlet: Kamu Yönetiminde Yeni Perspektifler, Fırsatlar ve Zorluklar. İçinde A. Balcı, A. Nohutçu, N.K. Öztürk ve B. Çoşkun (Eds.) *Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar Gözden Geçirilmiş 3. Baskı* (ss. 319-338). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Barcevičius, E., Cibaitė, G., Codagnone, C., Gineikytė, V., Klimavičiūtė, L., Liva, G., Matulevič, L., Misuraca, G. and Vanini, I. (2019). Exploring Digital Government Transformation in the EU, EUR 29987 EN, Luxembourg: Publications Office of the European Union ISBN 978-92-76-13299-8 (online), doi:10.2760/17207 (online), JRC118857.
- Beuscart, R., Chazard, E., Duchêne, J., Ficheur, G., Renard, J. M., Rialle, V., and Souf, N. (2013). E-health. In A. Venot, A. Burgun ve C. Quantin (Ed.) *Medical Informatics, e-Health* (pp. 405-426). Paris: Springer. https://doi.org/10.1007/978-2-8178-0478-1_16
- Black, A. D., Car, J., Pagliari, C., Anandan, C., Cresswell, K., Bokun, T. and Sheikh,

- A. (2011). The Impact of eHealth on the Quality and Safety of Health Care: A Systematic Overview. *PLoS Medicine*, 8(1), 1-16.
- Bloom, D. E., Canning, D. and Sevilla, J. (2004). The Effect of Health on Economic Growth: A Production Function Approach. *World Development*, 32(1), 1-13.
- Brempong, K. G. and Wilson, M. (2004). Health Human Capital and Economic Growth in Sub-Saharan African and Oecd Countries. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 44, 296-320.
- Carter, L. and Bélanger, F. (2005). The Utilization of E-Government Services: Citizen Trust, Innovation and Acceptance Factors. *Information Systems Journal*, 15, 5-25.
- Çilhoroz, Y. ve Arslan, İ. (2018). Sağlıkta Dönüşüm Programı Uygulamalarının Değerlendirilmesi: Akademisyenler Üzerinde Nitel Bir Araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(26), 798-810.
- Çirpici, E. (2015). Sağlıkta Dönüşüm Çıkmazı. Ankara: Gece Kitaplığı
- Çolak, E. (2008). Açılış Konuşması, Herkes İçin E-Sağlık: Elektronik Sağlık ve Reçete Uygulamaları Sempozyumu, Ankara, http://www.e-kutuphane.teb.org.tr/pdf/raporlar/elektrnk_saglk/2.pdf
- Darkins, A. W. and Cary, M. A. (2000). *Telemedicine and Telehealth*. New York: Springer Publishing Company.
- Delibaş, K. ve Akgül, A. E. (2010). Dünyada ve Türkiye’de E-devlet Uygulamaları: Türkiye’de E-demokrasi ve E-katılım Potansiyellerinin Harekete Geçirilmesi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 101-144.
- Demirci, Ş. (2018). Sağlıkın Dijitalleşmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(26), 710-721.
- Demirel, D. (2006). E-devlet ve Dünya Örnekleri, *Sayıştay Dergisi*, 61, 83-36.
- Demirhan, Y. ve Türkoğlu, İ. (2014). Türkiye’de E-Devlet Uygulamalarının Bazı Yönetim Süreçlerine Etkisinin Örnek Projeler Bağlamında Değerlendirilmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(22), 235-256.
- DPT. (2005). E-devlet proje ve uygulamaları, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Bilgi Toplumu Dairesi
- Ertek, S. (2011). Endokrinolojide Tele-Sağlık ve Tele-Tıp Uygulamaları. *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2(3), 126-30.
- Eysenbach, G. (2001). What is e-health? *Journal of Medical Internet Research*, 3(2), 1-5.
- Gider, Ö., Ocağ, S. ve Top, M. (2015). Sağlık Hizmetlerinde Elektronik Reçete (E-Reçete) Uygulamasının Değerlendirilmesine Yönelik Bir Araştırma. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, X(I), 15-25.
- Hülür, Ü. (2013). Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü. <https://docplayer.biz>.

tr/6256578-Bilgi-sistemleri-genel-mudurlugu-saglik-net2-dr-unal-hulur-daire-baskani.html

- İleri, Y. Y. (2018). Sağlık Yönetim Bilişim Sistemleri. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Janowski, T. (2015). Digital Government Evolution: From Transformation to Contextualization. *Government Information Quarterly*, 32(3), 221-236.
- Kalender N. ve Özdemir L. (2014). Yaşlılara Sağlık Hizmetlerinin Sunumunda Tele-Tıp Kullanımı. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 17(1), 50-58.
- Karasoy, H. ve Babaoğlu, P. (2020). Türkiye’de Elektronik Devletten Dijital Devlete Doğru. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(23), 397-416.
- Karcı, Ş. (2008). Yeni Kamu İşletmeciliği Yaklaşımının Temel Değerleri Üzerine Bir İnceleme. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 8(16), 40-64.
- Kelleci, M., Tel, H. ve Kısaoğlu, Ö. (2020). Covid-19 Pandemisi İle Kullanıma Geçen Akıllı Telefon Uygulamaları. 4. Uluslararası Hemşirelik ve İnnovasyon Kongresi 19-20 Aralık 2020 İstanbul (ss. 66-70), İstanbul: Güven Plus Grup Danışmanlık A.Ş Yayınları
- KHGM (2018). MHRS Hizmet Raporu 2017. Ankara: Sağlık Bakanlığı.<https://khgmistatistikdb.saglik.gov.tr/Eklenti/23499/0/mhrs--2017-hizmet-raporu2pdf.pdf>
- Kılıç, T. (2017). E-Sağlık, İyi Uygulama Örneği; Hollanda. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi Derleme*, 6(3), 203-217.
- Kıraç, R. ve Yılmaz, G. (2019). Yetişkinlerde E-Nabız Sistemi Farkındalığının Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. M. Akbolat (Ed.) 3. Uluslararası 13. Ulusal Sağlık İdaresi Kongresi Bildiriler Kitabı (ss. 1658-1668) İçinde, Sakarya.
- Kırılmaz, H. ve Balcı, A. (2017). Açık Yönetim Perspektifinde Sağlık Bakanlığında Bilgi Edinme Hakkı Uygulamasının Değerlendirilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(Kayfor15 Özel Sayısı), 1727-1739.
- Layne, K. and Lee, J. (2001). Developing Fully Functional EGovernment: A Four Stage Model. *Government Information Quarterly*, 18, 122-136.
- Nam, T. (2014). Determining the Type of E-government Use. *Government Information Quarterly*, 31 (2), 211-220. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2013.09.006>
- OECD (2007). OECD e-Government Studies Turkey. https://read.oecd-ilibrary.org/governance/oecd-e-government-studies-turkey-2007_9789264028456-en#page11
- Özata, M. (2009). Sağlık Bakanlığı ve Sosyal Güvenlik Kurumu Tarafından Yürütülen E-Sağlık Projelerinin Sağlık Hizmeti Sunumuna Etkileri. *Journal of Azerbaijani Studies*, 444-464.

- Reichertz, P. L. (2006). Hospital Information Systems-Past, Present, Future. *International Journal of Medical Informatics*, 75(3), 282-299.
- Rupp, M. T. and Warholak, T. L. (2008). Evaluation of E-Prescribing in Chain Community Pharmacy: Best Practice Recommendations. *J Am Pharm Assoc*, 48, 364-70.
- SB (2021). T.C Sağlık Bakanlığı Hayat Eve Sığar. <https://hayatevesigar.saglik.gov.tr/HES.pdf>
- SB (2018). E-Nabız V.2.0 Kullanım Klavuzu. https://enabiz.gov.tr/document/KILA-VUZ_.pdf
- SB (2017). Sağlık Bakanlığı, 2016 Yılı Faaliyet Raporu https://sgb.saglik.gov.tr/content/files/2016_faaliyet_raporu.pdf
- SB (2015). Sağlıkta Stratejik Planlama: Türkiye Örneği. Ankara: Sağlık Bakanlığı Yayınları
- SB (2013). Sağlıkta Dönüşüm Programı. <http://www.e-saglik.gov.tr/TR,6212/saglik-net-hakkinda.html>
- Söğüt, N. (2017). Sağlık Sektöründe E-Devlet Uygulamaları Üzerine Bir araştırma: Isparta ili örneği. (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi). SDÜ SBE, Isparta.
- Şengül, Y. (2019). Türkiye’de Sağlık Bilişimi Altyapısının Kamusal Alandaki Gelişimi ve E-Sağlık Hizmetleri. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 14-20.
- Tartan, H. (2014). Teknik Açıdan Merkezi Hekim Randevu Sistemi. *Merkezi Hekim Randevu Sistemi Dergisi*, 1, 9-18.
- Terzi, M. (2019). Sağlık Hizmetlerinde İnnovasyon: E-sağlık Uygulamalarının Hastalar Tarafından Değerlendirilmesi (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi). İzmir Katip Çelebi Üniversitesi SBE, İzmir.
- Toffler, A. (1981). Üçüncü Dalga. (Çev. A. Seden). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi
- Uçkan, Ö. (2003). E-Devlet, E-Demokrasi ve Türkiye. İstanbul: Literatür Yayınları.
- West, D. M. (2004). E-Government and the Transformation of Service Delivery and Citizen Attitudes. *Public Administration Review*, 64 (1), 15–27.
- WHO (2010). Telemedicine: Opportunities and Developments in Member States. Report on the Second Global Survey on Ehealth. http://www.who.int/goe/publications/goe_telemedicine_2010.pdf
- sabim.gov.tr
- <http://www.sgk.gov.tr>

LOJİSTİK SEKTÖRÜNDE HALKLA İLİŞKİLER¹

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe AYGÜN ÖZGÖZ²

1. Giriş

İşletmeler pazara sunacağı mal ya da hizmetlerini pazarın ihtiyacına, sahip olduğu imkanlara, işletme amaçlarına, rakiplerinin durumuna ve başka bir çok faktöre göre planlarlar. İşletme amaçlarına ulaştıracak pazarlama faaliyetlerini yürütürken önemli olan konu; sadece mal ve hizmetlerin nasıl olacağı, nerede, ne kadara satılacağı değildir, hedef kitlenin işletmenin yaptıklarından haberdar olmasını sağlamak da önem taşır. Bu iletişim faaliyetini ise pazarlama iletişimi araçlarıyla yürütür. Pazarlama İletişimi araçlarından biri olan halkla ilişkiler bu çalışmanın konusudur. Bu bölümde Türkiye de faaliyet gösteren lojistik firmalarının halkla ilişkiler faaliyetleri ile ilgili bir inceleme yer almaktadır. Pazarlama iletişimi; kurumun faaliyetleri ile ilgili müşterilerine, çalışanlarına, pay sahiplerine, rakiplerine, tedarikçilerine, araçlarına ve kamuoyuna mesajlar iletmesi ve geri bildirim almasını sağlayan bir sistemdir. Pazarlama iletişimde kullanılabilir pek çok iletişim aracı vardır. Reklam, kişisel satış, satış teşvik, halkla ilişkiler, doğrudan pazarlama, sponsorluk, internette pazarlama, fuarlara katılım bunlardan bazılarıdır. Halkla ilişkiler kurumlarca önemi göz ardı edilen uzun vadede etkili bir pazarlama iletişimi aracıdır. Halkla ilişkiler çok yönlü ve kapsamlı çalışmalar gerektirdiği ve uzun döneme yayılan bir uygulama olduğu için kurumların sık başvurduğu bir pazarlama iletişimi yöntemi değildir. Kitabın bu bölümünde Türkiye’de ki lojistik kurumların halkla ilişkiler faaliyetleri incelenerek, halkla ilişkilerin öneminin ve etkisinin farkında olan ve bu konuda sürekli çalışmalar yapan kurumlar tespit edilecektir. Halkla ilişkiler faaliyetlerinin kurumsal web sitelerinde duyurumu yapıldığı için lojistik kurumların kurumsal web siteleri incelenerek, lojistik kurumları; halkla ilişkileri etkin kullanan, çok kullanan ve az kullanan olarak gruplandırılacaktır.

1 Bu çalışma 7-8 Eylül 2018 tarihinde düzenlenen “IV. International Caucasus-Central Asia Foreign Trade and Logistics Congress” isimli kongrede “Bir Pazarlama İletişimi Aracı Olarak Halkla İlişkilerin Türkiye’de ki Lojistik Kurumlar Tarafından Kullanımına İlişkin Bir İnceleme” başlığı ile bildiri olarak sunulmuştur.

2 Afyon Kocatepe Üniversitesi Bolvadin Uygulamalı Bilimler Fakültesi
ayseozgoz@aku.edu.tr

1.1. Pazarlama İletişimi

Pazarlama iletişimi, firmanın sunduklarının (ürünlerinin) özellikleri ile ilgili pazarı oluşturan müşterilerini, işbirlikçilerini, paydaşlarını, rakiplerini ve toplum genelini bilgilendirmeye yardım eder. İletişim işletmenin sunduğu pazarlama karmasının en görünür unsurudur. Binlerce işletme her yıl alıcılarına kendi sunduğu ürünlerin uygunluğunu, yararlarını anlatan çekici mesajlarını iletmek için milyolar harcamaktadırlar (Chernev,2011:125).

Bir işletmenin iyi bir ürün üretmesi yetmez, ürünün sunduğu değer, potansiyel müşterilere etkin bir biçimde iletilmesi zorunludur. Tüketicilerin farklı işletmelere ait pek çok sayıda mesajlara maruz kaldığı düşünülürken, dikkat çekici, akılda kalıcı, harekete geçiren mesajlar hazırlamak ve iletmek pazarlama amaçlarına ulaşmak için kaçınılmazdır Doyle (2003:519).

Keller (2001:820-821) işletmelerin tüketicileri ile iletişimlerini gerçekleştirebilecekleri alternatif pazarlama iletişimi seçeneklerini şu şekilde gruplandırmıştır:

- Medyada Reklam (TV, Radyo, Gazete,Dergi)
- İnteraktif Reklam (Posta, Telefon, Yayın medyası, basılı medya, internet aracılığıyla)
- Açık hava Reklamları (billboardlar, transit reklam araçları, afişler, duvar reklamları)
- Satın alma noktasında (mağazada) Reklam (raf düzenlemeleri, ürün denemeleri, mağaza kartı reklamları, mağaza içindeki radyo-tv reklamları)
- Dağıtım Kanalı Promosyonları (Ticari anlaşmalar, satın alma noktası reklamı yardımı, prim verilmesi, yarışmalarla bayilerin teşviki, eğitim programları, fuarlar, ortaklaşa reklam)
- Tüketici Promosyonları (Örnek ürün, kuponlar, iade-değişim, yarışmalar, çekilişler, ödülleri,fiyat indirimleri)
- Etkinlik Pazarlaması ve Sponsorluk (Spor, Sanat, Eğlence, fuarlar ve festivaller, amaca yönelik pazarlama)
- Halkla İlişkiler
- Kişisel Satış.

1.2. Halkla ilişkiler

Halkla İlişkiler; işletme ve hedef kitlesi arasında karşılıklı anlaşma, saygı ve sosyal sorumluluk gerektiren bir ilişki yaratarak, diğer pazarlama iletişimi araçlarını da destekleyen işletmenin her türlü iletişimini etkili bir şekilde yürüten, işletmeyle ilgili negatif düşünce ve tutumları pozitifçe çeviren, planlı ve sürekli uygulanan bir pazarlama iletişimi yöntemidir (Gegez vd.,2012: 448).

Halkla ilişkilerde hedef kitle yalnızca müşterilerden ve iş ilişkisi olunan diğer kurumlardan değil pek çok kişi ve kurumlardan oluşmaktadır. Halkla ilişkilerin hedef kitlesi olarak şunlardan söz edilebilir (Odabaşı ve Oyman 2005:135): İşletmenin faaliyet gösterdiği çevre halkı, çalışanlar, potansiyel işgücü, tedarikçiler, araçlar, finansal kurumlar, nihai ve endüstriyel tüketiciler, fikir liderleri, basın ve medya, yerel yönetimler ve diğer kamu kurumlarıdır. Halkla ilişkilerin hedef kitlesinden tümünü «kurumsal paydaş» başlığı altında toplayabiliriz. Kurumsal paydaş; kurumun faaliyetlerinden etkilenen ve kurumun faaliyetlerini etkileyen kişiler ve diğer kurumlardan oluşur. Kurumsal paydaşlar; çalışanlar, pay sahipleri, müşteriler, tedarikçiler, araçlar, rakipler ve kamuoyundan oluşmaktadır.

Kamu ve hedef kitle iletişiminin yönetimi olarak tanımlanabilecek olan halkla ilişkilerde iki işlevden bahsedilmektedir. Bunlar, tanıtma ve tanıma işlevleridir. Tanıtma işlevi, tek-yönlü iletişim faaliyetlerini içerir ve halkla ilişkilerin en eski ve temel faaliyet grubunu oluşturur. Amaç kurumu, mal ve hizmetlerini hedef kitleye tanıtmaktır. İnternet üzerinden iletilen haber bültenleri, kamuoyuna yönelik yapılan duyurular tanıtma faaliyetlerine örnek oluşturur. İkinci işlev ise tanıma işlevidir, tanıma kurumun hedef kitlesini tanımasını, onların istek ve eğilimlerini anlamasına yönelik faaliyetleri kapsar.Bu faaliyetler iletişim etkinliğine geribildirimi katar ve iletişim iki yönlü hale gelir. Bilgi edinme başvuruları, anketler tanıma işlevine örnek oluşturur. Bu iki işlevin dengeli bir şekilde kullanılması kurumlarda diyalogu geliştirici bir işlev görmektedir. Bu şekilde gerçekleşen etkileşim de ilişki kurmayı sağlayacaktır. İnternetin halkla ilişkilerin tanıma ve tanıtma işlevini yerine getirmek için çok önemli bir mecra olduğu sürekli ifade edilmektedir. Ancak, kurumsal internet siteleri incelendiğinde, diyalog geliştirici iki-yönlü iletişime dayalı uygulamaların çok yetersiz kullanıldığı görülmektedir. Türkiye’de internet siteleri üzerine yapılmış olan çeşitli araştırmalarda da benzer bir eğilim ortaya koyulmuştur (Yağmurlu, 2011:7)

Halkla ilişkilerin işlevi günümüzde giderek genişlemektedir. Buna bağlı olarak halkla ilişkilerin birçok uygulama alanı ortaya çıkmaktadır. Halkla ilişkilerin araştırma, üst yönetime danışmanlık, erken uyarı, iletişim gibi temel görevleri bulunmaktadır. Bunların yanında bugün profesyonel düzeyde yürütülen önemli uygulama alanları da vardır. Medya ilişkileri, finansal ilişkiler, kamusal işler, konu/

sorun yönetimi, lobicilik bu uygulama alanlarından bazılarıdır. Ayrıca; kriz yönetimi, itibar yönetimi, pazarlama iletişimi, sponsorluk, kurumsal sosyal sorumluluk, etkinlik yönetimi, kurumsal kimlik ve imaj, çalışan/üye ilişkileri ve toplumla ilişkiler de halkla ilişkilerin uygulama alanlarındandır. (Peltekoğlu, 2013:10) Fakat halkla ilişkiler yönetimini bu düzeyde uygulayan, bunun önemini ve sonuçların kurum için sağlayacağı yararın farkında olan kurumlar çok fazla değildir.

İletişimde internet kullanım sıklığının artmasıyla halkla ilişkiler strateji ve süreci de bu değişimden etkilenmiştir. Halkla ilişkiler faaliyetlerindeki geleneksel anlayış yerini interaktif anlayışa bırakmıştır. İnteraktif halkla ilişkiler anlayışının doğması internetin hayatımıza girmesi ile başlamıştır. İnternet iletişim araçları (e-mail, web site vb) her geçen gün hızla değişerek gelişmekte ve firmalar da bu değişime ayak uydurmak için çabalamaktadırlar. Geleneksel halkla ilişkiler anlayışı internetin katkısı ile yerini daha etkileşimli halkla ilişkiler anlayışına bırakmıştır. Halkla ilişkiler hedef kitleleriyle interneti kullanarak daha hızlı iletişim kurabilmektedir (Fidan, 2008:153).

1.3 Lojistik Kurumların Kurumsal Web Sitelerinde Yer Alan Halkla İlişkiler Faaliyetlerinin İncelenmesi

Halkla ilişkiler; pazar iletişimi araçlarından tutundurma karması içerisinde yer alır. Tutundurma; pazarlamanın ana bileşenlerinden biri olarak, pazar ile işletme arasındaki iletişimi sağlar ve ürün satışını artırmaya yönelik uygulamalardan oluşmaktadır. Halkla ilişkiler çalışmalarının genel amaçları olumlu kurumsal imaj ve olumlu kurumsal itibar oluşturmak ve sürdürmektir. Bu amaca ulaşacak duyurum, etkinlik, sponsorluk ve sosyal sorumluluk çalışmaları gibi bir çok halkla ilişkiler uygulaması gerçekleştirilmektedir.

Bu çalışmanın uygulama kısmında Türkiye de hizmet sunan lojistik firmalarının kurumsal web sitelerinde yer alan halkla ilişkiler kapsamında yapmış olduğu duyurular incelenerek, söz konusu firmaların halkla ilişkiler faaliyetlerinin sıklığı ve konusuna göre diğerleri ile karşılaştırma yapabilecek tablo hazırlanacaktır.

Araştırmaya dahil edilen firmalar Fortune Turkey dergisinin 2018 yılı Fortune 500 listesinde yer alan ilk 5 lojistik firmasından oluşacaktır. Listede başka sektörlerde faaliyet gösteren firmalarda olduğu için, liste lojistik faaliyet konusu olan firmalar seçilerek oluşturulmuştur (<http://www.fortuneturkey.com/fortune500>).

Araştırmaya dahil edilen firmaların Fortune 500 listesindeki sıralamaları aşağıdaki gibidir:

Tablo 1.1: Araştırmaya Dahil Edilen Firmaların Fortune 500 Sıralamaları

Fortune 500 Liste Sırası*	Firma ismi
97.	Ekol Lojistik A.Ş.
105.	Netlog Lojistik Hizmetleri A.Ş.
113.	Borusan Loj. Dağ. Depolama Taşım. ve Tic. A.Ş.
211.	Mars Lojistik Grup A.Ş.
225.	Omsan Lojistik A.Ş.

* Fortune Turkey Dergisi

Tablo 1.2: Araştırmaya Dahil Edilen Firmaların Genel Bilgileri

Firma ismi	Firma bilgisi
Ekol Lojistik A.Ş.	Ekol Lojistik, 1990 yılında kurulan; taşımacılık, kontrat lojistiği, dış ticaret, gümrük ve tedarik zinciri yönetimi alanında 15 ülkede faaliyet gösteren entegre bir lojistik şirkettir.
Netlog Lojistik Hizmetleri A.Ş.	Netlog Lojistik, 1994 yılında kurulan Nedlloyd Road Cargo İstanbul şirketinin 2003 yılında satın alınarak Netlog Lojistik adı altında yeniden yapılandırıldı. Tedarik zinciri yönetimi, depolama, taşımacılık, uluslararası taşımacılık hizmetleri vermektedir.
Borusan Loj. Dağ. Depolama Taşım. ve Tic. A.Ş.	1973'ten beri entegre lojistik hizmetleri sunan Borusan Lojistik 2012 yılında Balnak'ı satın alarak daha da büyümüştür.
Mars Lojistik Grup A.Ş.	1989 yılında kurulan Mars Lojistik; uluslararası taşımacılık, depolama, dağıtım, hava ve deniz kargo, sigorta gibi tüm lojistik hizmetlerinin sunulduğu bir grup şirketi olarak faaliyet göstermektedir.
Omsan Lojistik A.Ş.	1978 yılında bir OYAK şirketi olarak kurulan OMSAN Lojistik; müşterilerine entegre lojistik hizmetler sunmaktadır.

Araştırmaya dahil edilen beş firmanın kurumsal web sitelerinde yaptıkları duyuruların yer aldığı başlıklar aşağıdaki gibidir:

Tablo 1.3: Araştırma Genel Bulguları

Firma ismi	Araştırma Bulguları
Ekol Lojistik A.Ş.	Web sitesinde Kurumsal ana başlığı altında Medya ve Kurumsal Sosyal Sorumluluk alt başlıklarında duyurular paylaşılmaktadır.
Netlog Lojistik Hizmetleri A.Ş.	Web sitesinde Kurumsal İletişim ana başlığı altında firmayla ilgili pek çok konuda duyurular yer almaktadır.
Borusan Loj. Dağ. Depolama Taşım. ve Tic. A.Ş.	Web sitesinde Medya ana başlığı altında duyurular yer almaktadır.
Mars Lojistik Grup A.Ş.	Web sitesinde Kurumsal başlığı altında Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Basında Mars alt başlıklarında duyurular yer almaktadır.
Omsan Lojistik A.Ş.	Hakkımızda ana başlığı altında aldığı ödüllerin ve Omsan Akademi başlığı altında üniversite, konferans ve seminerlerde gerçekleştirdikleri sunumların duyurumu yer almaktadır. Firma ile ilgili diğer konular duyurular da yer almamaktadır.

Araştırmaya dahil edilen firmaların duyuruları ile ilgili ayrıntılar ise şu şekildedir:

Tablo 1.4: Araştırma Ayrıntılı Bulguları

Firma ismi	Araştırma Bulguları
Ekol Lojistik A.Ş.	Kurumun web sitesinde kurumsal ana başlık altında medya alt başlığıyla basın bültenleri, tanıtım filmleri ve fotoğrafları yer almaktadır. Kurumsal ana başlığın Kurumsal Sosyal Sorumluluk alt başlığında ise Çevre, Eğitim ve diğer konularda duyuruları yer almaktadır. Aynı zamanda Ekol gönüllüleri ismiyle oluşturdukları yardım grubunun duyuruları yer almaktadır oluşturulan ayrı bir web sitesinde daha ayrıntılı bilgilendirmeler mevcuttur. (ekolvolunteers.com)
Netlog Lojistik Hizmetleri A.Ş.	Firmanın web sitesinde Kurumsal isimlerinin olduğu ana başlık altında sahip oldukları ödül ve belgelerin duyurumu yer almaktadır. Kurumsal iletişim ana başlığı altında; Basında yer alan haberlerin bulunduğu başlıkta 20 haber duyurumu mevcuttur. Kurumun kendi yayınladığı dergiler de yer almakta fakat 2013-2015 arası dergiler mevcut. Güncel dergi duyuruları yok. Kurumun hazırladığı farklı konulardaki kataloglar da kurumsal iletişim ana başlığı altında paylaşılmıştır. Yatırımcılar için hazırlanmış finansal raporlar da yine bu ana başlık altında paylaşılmıştır. Tanıtım için hazırlanmış film videoları da kurumsal iletişim ana başlığı altında yer almaktadır. Sponsorluk duyurumu var fakat yalnızca 2011 yılında gerçekleştirilmiş 2 sponsorluk duyurumu yer almaktadır. Farklı konularda 3 sosyal sorumluluk projesi duyurumu mevcut. Netlog Lojistik web sitesinde kuruma ait sosyal medya hesaplarını da paylaşmaktadır.
Borusan Loj. Dağ. Depolama Taşıma ve Tic. A.Ş.	Firma ile ilgili gelişmelerin duyurumu yapıyor. Önceki yıllara ait duyurular mevcut fakat 2018 yılına ait duyurum yok. Firmaya ait broşür ve video görselleri de Medya başlığı altında yer almaktadır. Çevreci faaliyetlerinin duyuruları da web sitelerinde yer almaktadır. Firma ile güncel duyurular ise ana sayfaya girilince ziyaretçinin karşısına çıkmaktadır. İnceleme yapıldığı süre zarfında genelde ödül duyuruları yer almaktaydı.
Mars Lojistik Grup A.Ş.	Web sitede yer alan Kurumsal ana başlığı altında Sosyal Sorumluluk ve Sponsorluk alt başlığında kayıtlı olan sadece sponsorluk bilgileri mevcut. 23 sponsorluk duyurumu yapılmış fakat tümü 2014-2016 arasında gerçekleşmiş. son 2 yıldır gerçekleştirilmiş sponsorluk duyurumu yok. Sosyal sorumluluk ile ilgili duyurum yok. Basın haberlerinin bulunduğu alt başlıkta farklı konularla basın ve medya da yayımlanan 76 haber duyurumu yapılmış. Mars Lojistik web sitesinde şirket bilgileri ve belgeleri başlığında şirkete ait bazı bilgi ve belgeler yer almaktadır (şirket sicil bilgileri, yönetim kurulu toplantısı tutanakları vs.).

Omsan Lojistik A.Ş.	Kurumsal web siteye Kurumla ilgili bilgilerin yer aldığı ana başlıkta almış olduğu ödüllerin bilgisi yer almaktadır. Aynı ana başlıkta kalite belgelerinin duyurumu yapılmaktadır. Omsan Akademi ismiyle oluşturdukları eğitime yönelik birimin çalışmalarını aynı isimli ana başlıkta duyuruları yer almaktadır.
---------------------	---

Yapılan incelemeler sonrasında belirlenen 5 lojistik firmasının hepsinin halkla ilişkilerin amaçlarına hizmet edecek bazı duyuruları kurumsal web sitelerinde yaptığı tespit edilmiştir. Ama hepsi de aynı sıklıkta ve büyüklükte duyurulara yer vermemiştir.

En yoğun bilgi paylaşımını Netlog Lojistik web sitesinde yapılmıştır. Fakat özellikle halkla ilişkilerin önemli araçlarından olan sponsorluk ve sosyal sorumluluk ile ilgili güncel paylaşımlarının az olduğu görülmüştür.

Yoğun bilgi paylaşımının yer aldığı başka bir web sitesi ise Ekol Lojistik web sitesidir. Ekol Lojistik, araştırmaya dahil olan firmalar içinde web sitesinde basın bültenlerini yayınlayan tek firmadır. Sosyal sorumluluk projelerini daha detaylı duyurumunun yapıldığı ikinci bir web sitesine ulaşılmıştır. Halkla ilişkiler amaçlarına hizmet edecek çevre, eğitim ile ilgili diğer faaliyetlerinin bilgileri de mevcuttur.

Üçüncü yoğun bilgi paylaşımı yapan firma Mars Lojistik firmasının olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kurumsal web sitesinde nicel olarak daha çok duyurum yer almaktadır. Fakat sponsorluk ve sosyal sorumluluk faaliyetleri ile ilgili güncel olamama problemi bu firma için de söz konusudur.

Yoğun bilgi paylaşımı sıralamasında dördüncü firma Borusan Lojistik'tir. Güncel olmama problemi bu web sitesi içinde geçerli. Borusan Lojistik firmasının inceleme sonrası sıralamasının sebebi şu şekilde açıklanabilir. Borusan Lojistik bir çok farklı şirketle birlikte bir ana şirketin bünyesinde yer aldığı için halkla ilişkilere yönelik faaliyetleri ana şirketin web sitesinde yer almaktadır. Aslında aktif halkla ilişkiler yönetimi gerçekleştiren ana şirket faaliyetlerinin duyurumunu da ana şirket web sitesinden yapmaktadır. Bütün bunlar birlikte değerlendirildiğinde Borusan Lojistik şirketinin kendi web sitesinde halkla ilişkiler faaliyetlerini daha güncel ve detaylı bilgilerinin paylaşımını yapması önerilebilir. Ya da ikinci bir alternatif olarak bu kısımda web sitesini ziyaret eden kişinin ana şirket web sitesine yönlendirmesi yapılabilir.

Yapılan inceleme sonrasında kurumsal web sitesinde halkla ilişkiler faaliyetlerinin duyurumu en az olan Omsan Lojistik firmasının olduğu belirlenmiştir.

Tablo 1.5: Araştırmanın Değerlendirilmesi (Fortune Turkey Dergisi)

Fortune 500 Liste Sırası**	Firma ismi	İnceleme sonrası değerlendirme
97	Ekol Lojistik A.Ş.	2. Kurumsal web sitesinin halkla ilişkiler faaliyetlerinde etkin kullanan
105	Netlog Lojistik Hizmetleri A.Ş.	1. Kurumsal web sitesinin halkla ilişkiler faaliyetlerinde etkin kullanan
113	Borusan Loj. Dağ. Depolama Taşım. ve Tic. A.Ş.	4. Kurumsal web sitesinin halkla ilişkiler faaliyetlerinde kullanan
211	Mars Lojistik Grup A.Ş.	3. Kurumsal web sitesinin halkla ilişkiler faaliyetlerinde çok kullanan
225	Omsan Lojistik A.Ş.	5. Kurumsal web sitesinin halkla ilişkiler faaliyetlerinde az kullanan

** Fortune Turkey Dergisi

2. Sonuç

İnceleme sonucunda kurumların web sitelerini halkla ilişkiler faaliyetleri için yeterince etkin kullanmadıkları ortaya çıkmıştır. İncelenen 5 firmanın da bu konuda eksiklerinin olduğu tespit edilmiştir. Değerlendirme tablosunda kurumsal web sitesini halkla ilişkiler mesajlarını iletme için en etkin kullanan firma, aslında sık paylaşımları yapmamakta, diğer kurumlarla karşılaştırıldığı için o sonuca ulaşılmıştır. Aynı şekilde kurumsal web sitesini halkla ilişkiler mesajları iletme için az kullanan firma da diğer kurumlarla karşılaştırma sonrasında bu şekilde değerlendirilmiştir.

Kurumlara önerilen yaptıkları, yapacakları her şeyi, gündem ve toplumla ilgili konularda hedef kitlesine mesajla iletmesidir. İletişim aracı olarak ise en görünür mecra olan kendi web sitesidir. Firmayla ilgili araştırma yapan, bilgi ihtiyacı olan herkesin bakacağı ilk yer kurumsal web sitesidir. Bu nedenle kurumsal web sitelerinde daha çok konuda, daha ayrıntılı ve daha güncel paylaşımlar yapmak firmaların her zaman yararına olacaktır.

Tespit edilen problem yalnızca Lojistik sektörüne has bir problem değildir, pek çok sektör için de böyle olduğu daha önceki araştırmalarda tespit edilmiştir (Yağmurlu, 2011:7). Başka sektördeki kurumların web sitelerinde yaptıkları duyurular incelenerek yeni bir tespit yapılabilir. Araştırma sonucuna göre sektörde en iyiler olarak değerlendirilen (Fortune 500 sıralaması) kurumların bile eksiklerinin olduğu bir hususta diğer küçük kurumların durumu yeni bir araştırma

konusu olabilir.

Halkla ilişkiler kurumsal imaja ve kurumsal itibara olumlu katkılar sağlayarak kurumlara soyut değerler kazandırır. Söz konusu bu değerler kurumun hedef kitlesi ile ilişkilerini, satışlarını, maddi değerinin artmasını olumlu yönde etkiler. Kurumlar Halkla ilişkiler faaliyetlerine emek, zaman ve para harcayarak kendilerine yatırım yapma yoluna gitmelidirler. Halkla ilişkiler kurumsal iletişimin yanında pazarlama iletişimine de hizmet eder ve böylece doğrudan etkisi olmasa da dolaylı olarak tüketicinin satın alma kararını etkilemektedir. Tüketiciler alternatifleri değerlendirme ve seçim aşamasında hakkında bilgi sahibi olduğu, bunun yanında iyi duygu ve düşüncelere sahip olduğu kurumların ürünlerini tercih ederler. Bu da kurumların hedef kitlelerine kendilerini anlatmalarının önemini ve bunun en kolay ve görünür olan mecra olan kurumsal web sitelerinde daha aktif yapmalarının önemini artırır. Hatta kurumsal web sitelerinin yanı sıra, kurumsal sosyal medya hesaplarında mesajlar ileterek paydaşlarına daha da yakın olabilirler.

Kaynakça

- Chernev, A. (2011). Strategic Marketing Management, Cerebellum Press, USA.
- Doyle, P. (2003). Değer Temelli Pazarlama, Çeviren: Gülfidan Barış, Mediacat kitapları, İstanbul.
- Keller, K.L. (2001). Mastering The Marketing Communications Mix:Micro and Macro Perspectives on Integrated Marketing Communications Programs, Journal of Marketing Management, 17:7-8, 819-847, DOI: 10.1362/026725701323366836
- Gegez, E., Ulusoy, E. ve Bulut, Ö. (2012). İşletmelerde Pazarlama ve Halkla İlişkiler İlişkisi, İletişim Fakültesi Dergisi.
- Odabaşı, Yavuz ve Oyman Mine (2005). Pazarlama İletişimi Yönetimi, Mediacat Kitapları, İstanbul.
- Yağmurlu, Aslı (2011). Kamu Yönetiminde Halkla İlişkiler ve Sosyal Medya, Selçuk İletişim Dergisi, Cilt:7, Sayı:1, s:(5-15).
- Fidan, Mehmet (2008). Halkla İlişkiler Aracı Olarak İnternet ve Markaya Katkısı, Selçuk İletişim Dergisi, Cilt:5, Sayı:3, s:153-160.
- Peltekoğlu, Filiz B. (2013). Halkla İlişkiler, Bölüm:2 Halkla ilişkilerin Uygulama Alanları, Diğer Alanlarla İlişkisi, Meslek Olarak Halkla İlişkiler, Editör: Aydın Ziya Özgür, TC. Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir.
- <http://www.fortuneturkey.com/fortune500>
- <http://www.marslogistics.com/anasayfa>
- <http://www.omsan.com/>
- <https://www.borusanlojistik.com/tr>
- <https://www.netlog.com.tr/default.asp>
- <http://www.ekol.com/tr/>
- [ekolvolunteers.com/tr/](http://www.ekolvolunteers.com/tr/)

